

A
**RENAISSANCEKORI NEVELÉS
TÖRTÉNETE.**

VEZÉRFONAL EGYETEMI ELŐADÁSOKHOZ.

A MAGYAR KÖZOKTATÁSÜGYI KORMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL

ÍRTA

DR FINÁCZY ERNŐ

A BUDAPESTI MAGYAR TUD. EGYETEMEN
A PAEDAGOGIA NYILV. RENDES TANÁRA.

BUDAPEST,
KIADJA HORNYÁNSZKY VIKTOR
1919.

Hornyánszky Viktor könyvnyomdájából, Budapest.

ELŐSZÓ.

Ez a könyv is, miként az ókori és középkori nevelés történetét tárgyaló műveim, egyetemi előadásaimból nőtt ki. Irodalmi alakba öntését tőlem független körülmények hátráltatták. Mikor 1914-ben hozzáfogtam az előadásaim során felgyülemlett anyag rendezéséhez és a mű megszövegezéséhez, kitört a világháború, melynek sötét árnyéka négy éven át csüggesztően kísérte munkámat. Megnehezítette a kidolgozást az a körülmény is, hogy elzárva a világ legtöbb művelt államának irodalmi termelésétől, nem egyszer hiányát kellett éreznem oly műveknek, melyek honi könyvtárainkban nem voltak föltalálhatók, külföldről pedig az adott viszonyok közt vagy egyáltalán nem, vagy csak nagy későn voltak beszerezhetők.

Egy másik nagy művem közzétételére hátróztam is magamat, főként ama sürgető kívánságok hatása alatt történt, melyekkel tudós hajlandóságú és a neveléstörténet iránt különösen érdeklődő hallgatóim mind gyakrabban fölkerestek, jelélül annak, hogy ily tárgyú, magyar nyelven írott tudományos kézikönyvre valóban szükség van. Irodalmi segédeszközeimnek jelzett hiányosságát – úgy hiszem – elviselhetővé teheti az, hogy mindenütt az eredeti források alapján dolgoztam. A könyvemben közölt fordításokért magam vagyok felelős.

Némi magyarázatra szorul művem szerkezete. Csak azokat az országokat tárgyaltam külön fejezetekben, melyeknek a renaissance és humanizmus történetében elhatározó szerepök van. Spanyolországról például külön nem szóltam, de azért az idevágó fontosabb tudnivalókat megfelelő helyeken megtalálhatja az olvasó. Vives Lajos spanyol eredetű író, de évekig élt Angliában és hatással volt az angol elmélkedőkre is; ezért az angol renaissance történetébe illesztettem méltatását. A német-

IV

alföldi mozgalmak a Németországról szóló fejezetben találhatók, a mit történeti, földrajzi és néprajzi szempontok eléggé megokolhatnak. A Magyarország című fejezet csak a mohácsi vészig terjed; a mi ezután történt, részint Németország hatása alatt ment végbe és ennek az országnak történetében nyert elhelyezést, részint a Jézus-Társasággal kapcsolatos és a reá vonatkozó fejezetben talált helyet.

Hálás köszönetet mondok ezúttal is a magyar közoktatásügyi kormánynak erkölcsi és anyagi támogatásáért, úgyszintén a Hornyánszky-czégnek, mely a súlyos nyomdai viszonyok ellenére is vállalkozott ennek a tudományos munkának kiadására.

Budapesten, 1919 február havában.

FINÁCZY ERNŐ.

TARTALOMJEGYZÉK.

I. Rész: Olaszország.

1. A megújulás. – 2. Az egyéniség. – 3. A hírnév és a dicsőség. – A sokoldalúság. – 5. Az élet és a szépség. – 6. A tekintély és az ész. 7. ember és a világ. 8. A klasszicizmus feléledése. – 9. Közviszonyok a XIV. század első felében. – 10. Dante. – 11. Petrarca. – 12. A rajongás korszaka. – 13. A humanizmus kifejlődése. – 14. A humanizmus tetőzése. – 15. A nevelés elmékedői. – 16. Petrarca a nevelésről. – 17. Vergerio. 18. A vallásos nevelés problémája. – 19. Aeneas Sylvio – 20. Keresztény nevelés és klasszikus szellem. – 21. Maffeo vegio a testi és erkölcsi nevelésről. – 22. Vegio és a vallásos nevelés. – 23. Vegio és az értelmi nevelés. – 24. Vegio paedagogiája. – 25. A XV. század többi elmékedői. 26. A XVI. század. Sadoletus. – 27. Összefoglalás. – 28. Gyakorlati nevelők, Guarino. – 29. Vittorino. – 30. Az urbinói udvar. – 31. Castiglione mint paedagogus. – 32. A Cinquecento paedagogiai eszménye – 33 A renaissance és a nőnevelés. – 34. A vég 1-80

II. Rész: Magyarország.

35. Előzmények. – 36. Mátyás. – 37. Vitéz János. – 38. Janus Pannonius. – 39. Báthori Miklós. – 40 Magyarok külföldi egyetemeken. – 41. Az Academia Istropolitana. – 42. Humanizmus a Jagellók idejében. – Összefoglalás. – 44. A vég 81-103

III. Rész: Franciaország.

45. Előzmények. – 46. Olaszország fölfedezése. – 47. Erasmus Adagiumai. 48. A francia renaissance. – 49. A francia közoktatás hagyományos rendje. – 50. A régi kollégiumok nevelése és fegyelme. – 51. Gargantua nevelése. – 52. Pantagruel nevelése. – 53. Rabelais mint kritikus. – 54. Rabelais mint naturalista. – 55. Rabelais mint humanista. – 56. Rabelais pozitívizmusa. – 57. Ramus Péter. – 58. Franciaország közállapotai. – 59. Montaigne. – 60. Az Essaik és a nevelés. – 61. Montaigne paedagogiája. – 62. Tanulságok 104-142

IV. Rész: Anglia.

63. Az angol renaissance kezdetei. – 64. A társadalmi probléma. 65. Morus Tamása-Utópiája. – 66. Az Utópia tanulságai. – 67. Vives Lajos. – 68. Vives és a nőnevelés. – 69. A paedagogiai elmékedés továbbfejlődése Angliában. – 70. Az angol iskolázás a XVI. században. – 71. Visszatekintés 143-172

V. *Rész: Németország.*

72. A középkor vége. – 73. A bázeli zsinat. – 74. Agricola. – 75. A hieronymiták iskolái. – 76. A német humanisták paedagógiai törekvései a hitújítás előtt. – 77. A lüttichi iskola. – 78. A humanizmus térfoglalásra német egyetemeken. – 79. Erasmus. – 80. Erasmus élete. – 81. Erasmus paedagógiai művei. – 82. Illemtan gyermekek számára. – 83. Erasmus elméleti álláspontja. – 84. Erasmus és a klasszikusok. – 85. Erasmus jelentősége. – 86. A reformatio. 87. A hitújítás és az iskola. – 88. Luther és a népnevelés. – 89. Leányiskolák. – 90. Melancthon. – 91. A goldbergi iskolák. – 92. Sturm János – 93. Erasmus és Sturm. – 94. Sturm rendszerének tovaterjedése. – 95. Hatások hazai iskolázásunkra. – 96. A katolikus iskolázás a XVI. század első felében 173-240

VI. *Rész: A Jézus-Társaság.*

97. A színhely. – 98. A cél és az eszköz. – 99. Az intézmények. – 100. Ratio Studiorum. – 101. A jezsuiták paedagógiájának forrásai. – 102. A jezsuiták mint reformerek. – 103. A jezsuiták elterjedése. – 104. Oláh Miklós. – 105. A jezsuita iskolák szervezete. – 106. Az oktatás anyaga. – 107. Az olvasmányok kiszemelése. – 108. A latin oktatás menete. – 109. Módszer. – 110. A vetélkedés. – 111. Akadémiák. – 112. A színjátékok. – 113. Az iskolai rendtartás. – 114. Milyen legyen a jó tanár? – 115. Erkölcsi és vallásos nevelés. – 116. A rendszer bírálata. 241-276

Név- és tárgymutató

278-289

I. RÉSZ.

Olaszország.

1. A megújulás. – Ez a szó renaissance újjászületést jelent. Sokáig csak a tudományok és művészetek újraébredését, vagy – még szűkebb magyarázattal – a klasszikus kultúra feleledését értették rajta. Ma tudjuk már, hogy a szó sokkal többet fejez ki: fordulatot Európa szellemi életében; új korszakot, melyben az ember önmagára eszmél és másnak érzi magát.¹ A görög és római

¹ *Burckhardt Jakob*: Die Cultur der Renaissance in Italien. 11. kiad. Leipz. 1913. (Magyarra fordította Bánóczi József, Budapest, 1896.) – *Symonds John* Addington: The Renaissance in Italy. 7 köt. London 1875 sk. é. (az első három kötet Pulszky Károly és Wohl Janka magyar fordításában, Bpest, 1881-1886). – *Voigt G.*: Die Wiederbelebung des klassischen Altertums oder das erste Jahrhundert des Humanismus. 3. kiad. Berlin, 1893. – *Geiger L.*: Renaissance und Humanismus in Italien und Deutschland. Berlin, 1882. – *Dilthey*: Auffassung und Analyse des Menschen im 15. u. 16. Jahrh. Archiv für Gesch. d. Philosophie IV, 604-652; V, 337-400. – *Gebhart Ém.*: Les origines de la Renaissance en Italie. Parte, 1879. – *Eugène Müntz*: La Renaissance en Italie et en France à l'époque de Charles VIII. Paris, 1885. – *Saïtschek R.*: Menschen und Kunst der italienischen Renaissance. Berlin, 1903. – *Symon and Bensusan*: The Renaissance and its Makers. London, 1913. – *Brandt K.*: Die Renaissance in Florenz und Rom. 4. kiad. Leipzig, 1913. – *Pater Walter*: A renaissance. Fordította Sebestyén Károly. Budapest, 1913. – *Wölfflin*: Die klassische Kunst. Eine Einführung in die italienische Renaissance. 6. kiad. München, 1914. – *Masse K. P.*: Die italienische Renaissance. Leipzig, 1915. – *Martin Adolf*: Coluccio Salutati und das humanistische Lebensideal. Leipzig, 1916. – A magyar irodalomban: *Berzeviczy Albert*: Itália. 2. kiad. Budapest, 1905. – *Acsay Antal*: A renaissance Itáliában. Budapest, 1905. – *Szemere Samu*: A renaissance kultúrája Történeti Szemle, 1912. 2. sz. (162-320. 1.) V. ö. ugyanazon szerzőnek Giordano Brúnóról irt művét. (Budapest, 1917. 1-74. l)

kultúra visszaidézése csupán egyik nyilvánulása s egyúttal önkéntelenül kínálkozó eszköze volt az emberi szellem egyetemes megújulásának. Csak ha így fogjuk fel a renaissanceot, értjük meg a nevelésnek azt az új koncepczióját, melyet ez a korszak megérlelt.

A történet ismerőjét nem kell figyelmeztetni, hogy ez a fordulat nem következhetett be minden előzmény nélkül. Már Nagy Károly idejében volt — bár szűkkörű és rövid életű — renaissance. A tizenkettedik század scholasztikus bölcselete, Abaelard és Joannes Saresberiensis elmélkedése már az ébredező kritikának, az önérzetessé váló tudománynak, a klasszikus művelődés megbecsülésének szellemét lehelte. A lovagság, jóllehet mélyen gyökerezik a maga korában, már új események, alkotóelemeit hordozza magában: a szerelem s minden, a mi bűvös körében él, szinte merő tagadása a világmegveítésnek. Mily nehezen látszik megférni az aszkézis korszakának alaphangulatával az a játszi pajzánság, mely egy Walther von der Vogelweide kebléből fakad; a nő érzékPbájainak ama csodálata, mely költészetén elárad; az érzelmeknek amaz alanyisága, melylyel a szerelmes költő a vén hársfa árnyékában boldogító álmait szövögeti.¹ S megelőzte korát Assisi Szent Ferencz is izzó és lángoló érzelmi világával, melyet nálánál közvetlenebbül senki se tárt föl s meleg szeretetével isten összes teremtményei iránt. Ha olasz nyelven írt sejtelmes himnuszait olvassuk, az az érzésünk van, mint mikor a hajnali derengés pillanatában elsőt sóhajt a megreszkető természet, s megindul az erdő énekeseinek halk csicseregése, mely nemsokára — a Nap sugarainak diadalmas feltűnésekor — ujjongó dallá fog fokozódni. Avagy nem Petrarca szerelemtől lángoló szavait véljük hallani, mikor Szent Ferencz igéire figyelünk, melyekkel Krisztushoz fohászodik?

Per ti amor me consumo languendo
Et vo siridento per ti abrazare:

¹ V. ö. például: Do der sumer komen was. — Sô die bluomen uz dem grase dringent. — Nemt, frouwe, disen kränz. — Under der Linden. — Herzeliebes Frouwelin. — Si wunder wol gemachet wip.

Quando te parti, si moro vivendo,
 Sospiro et plango per ti ritrovare.
 Et retornando el cor se va stendendo,
 Che in ti possa tutto transformare.¹

Az igazi renaissance abban különbözik ezektől a jelenségektől, hogy a mi addig csak szórványosan és kivételesen mutatkozott, most egyetemes törekvések alakjává veszi fel. Nemcsak egyes emberek, hanem egyszerre sokan sejtik meg egyéni mivoltukat; nemcsak futólag, hanem állandóan eszmélnek önmagukra.

2. **Az egyéniség.** – A középkor a rendi társulás kora. Az ember csak úgy jelentett valamit, ha valamely rendbe, testületbe, universitásba, schólába, czéhbe gildébe tartozott. Minden ilyen kollektív egésznek tagjai egyformán gondolkodtak és éreztek, a testület szabályai szerint, s ezek a szabályok szükségkép összehangzásban voltak azokkal az egyetemes szabályokkal, melyeket a legnagyobb közösség, Krisztus egyháza, isteni jogon alkotott. Mihelyt az embert ezeknek a testületeknek valamelyike kiközösítette, elvesztette jelentőségét, bármily nagy súlya volt is magán a tületen belül s bármennyire kitért egyéni tulajdonaival. A renaissance ezt a felfogást meg akarja változtatni. Az ember tűrhetetlennek érzi megkötöttségét, egyéni mivoltának tudatára ébred: maga akar érvényesülni; önmagából akarja meríteni erejét nem környezetéből, a hozzá hasonlókból s nem is a tekintély forrásaiból. Az egyéniség érvényesítésének ez a vágya fékevesztetten tör elő már a XV. század folyamán. Minden eszközt megragad, hogy célját érhesse. Bőséges bizonyítékokat meríthetünk az olasz kényurak történetéből. Kevés kivétellel hatalmi emberek. Többnyire nem legitim alapon uralkodnak: széjjelfeszítve a hagyományos kereteket és saját egyéniségük erejében bízva, felülkerekednek kortársaikon. S így van minden

¹ Irántad való szerelemből emészttem magam' és fonnyadok, És feljajdulok) öleléseért: Ha távozol meghalok, bár élek. Söhajtok és sírok, nogy ismét megtaláljalak. Ha visszatérsz, tágul a szívem, Hogy képes legyen te benned egészen átalakulni. (Sancti Francisci Assisiatis opera omnia, ed. joann. de la Haye, Augustae, 1739. 59. 1.)

téren: hadviselésben és politikában épp úgy, mint tudományban és művészetben. Míg a középkorban mindennek meg volt a maga megszabott kerete és formája (hogyan kell gondolkodni, beszélni, írni, tanulni, imádkozni, istennek és fejedelemnek hódolni, erényes életet élni), addig most az ember mindenre rá akarja ütni saját lelkének bélyegét; keresve keresi azt, a mi őt, mint egyént jellemzi és megkülönbözteti másoktól. Az olasz renaissance a művészi egyéniségek kora. A középkori festménye afekjâtnak arcvonásai igen sokszor hasonlítanak egymáshoz, bizonyos kánonokra emlékeztetők, majdnem személytelenek. Most minden alak húsból és vérből való határozott személyiség; mindegyikben a lelki élményeknek más-más vonásai tükröződnek; mindegyik valami sajátos hangulatnak, érzésnek, eszménynek, törekvésnek, elhatározásnak nyilvánvaló nyomait viseli magán. Mily kimeríthetetlenül gazdag egyéni változatokban vonulnak el szemünk előtt a Madonnák, melyeket a renaissance művészei megalkottak!

3. A hírnév és a dicsőség. – Az egyéniség nemcsak addig akar érvényesülni, míg az egyén él, hanem halála után is. Nevét, tetteit az utókor számára megörökíteni, a renaissance minden kiváló emberének leg-hőbb óhajtása. Innen a dicsőségre való olthatatlan szomjúhozás, a magasztaltatásnak és ünnepeltetésnek szinte gyötrő megkívánása, a hírnévnek mindenk fölé helyezése,¹ a mi már a görögöket és rómaiakat is jellemezte. A fejedelmek tudomány- és művészetkedvelésének igazi indítéka nem egy esetben épp az a törekvés, hogy tetteiket a humanista költők és tudósok irataiban, a művészek alkotásaiban megörökítve lássák. Gazdagon jutalmazták az ilyen műveket, sőt néha még a hallgatást is megfizetik, ha attól kell tartaniok, hogy hírnevökre valaki homályt készül borítani. (Pietro Aretino, a rettegett pasquill-író, ebből a hallgatásából utóbb úri módon meg tudott élni.) Családfák készülnek, melyek azt, a ki a

¹ „Nichil gratius voce laudantis auditor, írja Salutati egyik levelében (idézi Martin eml. művének 167. lapján).

jutalommal nem fukarkodik, valamely kitűnő római őssel hozzák egyenes összeköttetésbe (miként Bonfini a mi Mátyás királyunkat Messala Corvinussal).¹ A római triumphusok módjára rendezett nyilvános ünnepek felújulnak; a poéták babérkoszorúra áhítoznak. Fellendülnek a panegyrikus műfajok. Nagy keletje van a klaszszikus stílus ékességeivel díszített szónoki beszédnek a politikában, az udvari élet körében, a katonai táborban, a templomi szószékeken.

Mindez egészen új jelenség. A középkori ember egyénisége háttérbe szorul *tettei* mögött: dicsősége nem egyéni, hanem társas, rendi dicsőség. A földi dicsőség vágya különben sem illik keresztény emberhez. Nem fontos, hogy nevének emléke fennmarad-e vagy sem. Ha egyik író – forrása megnevezése nélkül – kiírja a másikat, ez korántsem jogtalan eltulajdonítás, hanem a személytelenség önkéntelen érzése. Az egyént csak mint szentet, mint a lélek megigazulására törekvőt igyekeznek tudatosan megörökíteni a középkor. A földi hírnév is az élet hiúsága, mint sok más.

4. A sokoldalúság. – A ki egyénnek tudja magát, azt saját természete sarkalja, hogy önmagából kifejleszsen mindent, a mit egyéninek érez. Az ember nemcsak egy irányban, hanem lehetőleg sok irányban igyekezik kitűnni mások fölött. Így szüli meg egyénisége a sokoldalúságot. A középkor embere beéri azzal, ha tud jó pap, jó polgár, jó kereskedő, jó iskola-mester lenni; nem is vágyik többre, s határsértést lát ha a lovag megtanul írni, a mi csak a papnak a dolga (*ars clericalis*), vagy a pap világi jogot tanul, ami nincs összefüggésben Istennek ajánlott hivatásával. Most a dolgoknak új felfogása jut uralomra. A renaissance emberének mindenhez kell értenie. Nem szabad senyvednie semmiféle istenadta tehetségének. Sokoldalúnak kell lennie. Már Dante is az volt: nemcsak költő, hanem tudós is, politikus is. A Quattrocento és

¹ „Messala Corvinus et caeteri maiores tui,” mondja a királynak Bonfini (Abel-Hegedűs: *Analecta Nova*, 52. 1.).

Cinquecento fejedelmeinek, humanistáinak, művészeinek lelke bámulatosan hajlékony: majdnem valamennyien többféle, némelyik meglepően sokféle területen jeleskednek. Michel Angeio az egyetemes lángész typusa. Leonardo nemcsak a Gioconda és a Cenacolo halhatatlan megalkotója, hanem szobrász, építész, festő, költő, muzsikus, mechanikus, physikus, matematikus egy személyben. Igazi uomo universale, ilyen volt Leon Battista degli Alberti is. Nagy testi erő, nagy tudomány és nagy művészi képesség egyesültek benne: a legszilajabb paripát megfékezte, a tudomány minden ágában kitűnt, költő és zeneszerző volt, képeket festett és a kőpirás elméletét megírta, épületeket tervezett, humanista, jogász, philosophus és matematikus volt, felfedező munkásságot fejtett ki az optikában és új gépeket szerkesztett. Bramante a festészet és építészet mestere, de e mellett a költészet múzsájának is hódolt. Enea Silvio szónok és költő, grammatikus, paedagogus, történetíró, geographus, archaeologus, diplomata, politikus és – pápa. Ez a sokoldalúság nem ritkán meglepő ellentéteket is szült: a jónak és rossznak, a szépnek és rútnak találkozását egy és ugyanazon személyben. Lorenzo de' Medici „épp oly híres volt élceiről, tréfáiról, mint tartalmas mondásairól és tanairól; épp úgy értett a lovakhoz és állatokhoz, mint a szobrokhoz; családjában épp oly otthonos volt, mint az orgia dorbézolásaiban és egyaránt kész volt akár Platonról vitatkozni, akár haditervet készíteni, akár veszedelmes polgárt láb alól eltenni”.¹ A Viscontiak gaztettet gaztetre halmoztak, de rajonganak a művészetért, tudományért és irodalomért. A milanói dóm és a pavai Certosa az ő uralmuk alatt épült. Niccoló d'Esté, ferrarai örgróf legyilkoltatja feleségét és fiát, de ugyanő az, a ki újjászervezi az egyetemet s Guarino da Veronára bízta kis gyermekeinek a nevelését. A hírhedt condottieréknek majd mindegyikében egyesül ez a fény és árnyék. Ghismondo Malatesta di Rimini élete csupa vértől ázik, de üres óráiban klasszikusokat olvas, elegáns verseket ír, humanistákkal és művészekkel veszi magát körül, s templomot épített.

¹ Symonds, id. m. II, 267.

5. Az élet és a szépség. A középkor embere, csak egyben tud gyönyörködni: a túlvilági élet reményében, mely mellett jelentktelen minden, a mi csak földi és mulandó; s ha szépet alkot, ezt is jobbára azért alkotja meg, hogy a lelkeket Istenhez és az örök üdvösség gondolatához felemeljed. A renaissance emberét maga ez a földi élet érdekli. Szeret élni, örül az életnek. Az ő szemében az élet nem siralomvölgye, hanem szellemi és anyagi szépségeinél fogva megbecsülendő érték. Az ember nemcsak azért van, hogy kemény megpróbáltatás, önmegtagadás, lemondás árán kiérdemelje a menyországot; a földi életet magát is ki kell érdemelnie azzal, hogy okosan és szépen élvezzi Isten adományait.

Különösen a szép élet, az élet művészete válik az ember feladatává. A renaissance tele van életművészekkel. Gondoljunk Niccolo Niccolira, a gazdag és tudós firenzei polgárra, a mint hófehér ruhában ül kódexei közt, a mint elmerül a klasszikus költészet világába, a mint gyönyörködve legelteti szemét a pompás bútorokon, képeken, szobrokon és dísz tárgyakon, melyeket maga körül felhalmozott, s elragadtatással szívja magába a szobájában széjjeláradó finom virágillatot s élvezi a kényes ízléssel kiválogatott ételeket és italokat.¹

Valóban, a forma szépsége válik most az élet legfőbb normájává. A szépség az, mely mindent elfeledtet: a gondolat felszínességét épp úgy, mint a cselekedet visszasságát. A középkor bölcselkedésében a gondolat a Jó; minden törekvés odairányul, hogy a gondolat a leghívebben, a legpontosabban jusson kifejezésre, ha nehézkes vagy dísztelen alakban is;² most az alaki tökéletesség becsülete uralkodik, a művészi kifejezés, az elmés ellentét, a bájos fordulat, a beszéd zenéje és harmóniája. A középkorban az erkölcsi értékek akkor is mindennek fölött állottak, ha megnyilvánulásuk formái visszatetszők voltak; a renaissance igen sokszor elsiklott az erkölcstelenség fölött is, ha fel tudta öltetni a szép formáit. Ezért van, hogy ez a kor sok szépet és nagyot

¹ Geiger, id. m. 93. 1.

² V. ö. a scholasztikus író védelmét Pico della Mirandolának Hermolaos Barbaroshoz intézett levelében (Giovanni Pico: Ausgewählte Schriften. Leipzig, 1905. 98. 1.).

alkotott de nagy erkölcsi jellemet nem teremtett. „Az akkori Olaszország,” mondja a renaissance egyik legalaposabb ismerője,¹ „az emberi szellem csodálatos gazdagságait tárta fel, de olyan szíveket, melyek a maguk föláldozásával gazdagodtak volna – legalább a történelem látókörén belül – alig hozott létre”. A legtöbb humanista ékes szavakkal hirdette az erényt, de maga nem gyakorolta. A hamis pathos, naiv öntetszelgés, a retorikai póz valami egészségtelen légkört teremt, melyet igazlelkű ember nehezen tud elviselni. Sok köztük a becstelen hízelgő, aljas konczleső, színét örökösen változtató (Filelfo és a hozzá hasonlók). Nemi életük sokszor tisztátalan. S mindebben nem tesznek kivételt azok sem, a kik klerikusoknak vallották magukat. Ennek bizonyítása végett korántsem kell Boccaccio Decamerónéjának adomáira hivatkoznunk. A komoly irodalom is hiteles adatokkal szolgál. Az egyház az elvilágiasodás lejtőjére került. A pápai és főpapi udvarok fénye és pompája épp úgy, mint a kolostorok szegénysége nem egy fortéimét takart.

6. A tekintély és az ész. – Az erkölcsi érzék megfogyatkozásával fordított viszonyban állott az ész önállóságának megbecsülése az olasz renaissance idejében. Az egyéniség érvényesülésére irányuló törekvés itt is megnyilatkozik. Az ember – habár a csillagjósástól és a babona egyéb nemeitől korántsem tud elszakadni – mégis mintha lelki szükségét érezné, hogy istenadta eszével maga éljen, maga gondolkozzék, a maga módja szerint vegye birtokba az igazságot, gyámkodó ellenőrzés és tételes előírások nélkül. „Nincs fontosabb,” mondja Petrarca,² „mint az ítélet szabadsága.” Már megfogamzik az ész autonómiájának vágya; már homályosan jelentkezik az a gondolat, hogy egyedül az ész teszi az emberi méltóságot.³ A platonismusért való lelkesedés sem más, mint az ész souverainitásának elismerése.

¹ Berzeviczy, Beatrix: 259.!

² De vita solitaria I, 4, 4.

³ Lásd Pico delta Mirandola értekezését az ember méltóságáról. (Id. kiad. 181. s köv. 1.)

Az észnek ez a feltételezett autonómiája azután főleg két következményben nyilvánul: Egyik az a felfogás, hogy lehet valami a gondolkodás szabályai szerint igaz, a mi a vallás szempontjából nem igaz, és viszont; lehetséges tehát a filozófiában a lélek halandóságát s ugyanakkor a vallás területén a lélek halhatatlanságát vallani. A másik az a jelenség, hogy a tekintély alól felszabadult ész egy idegen, pogány kultúra asszimilálásával új művelődési alapot teremt, s ezen az alapon nemcsak a teológiát, hanem mindennemű tudományt, mint önértékűt, megbecsüli. A középkorban csak egy igazi tudomány van, az isteni tudomány; most minden tudomány, a teológiának tett szolgálatain kívül, önmagában is értékessé válik. Az ember értékét most már – születésre való tekintet nélkül – értelmi műveltségének foka határozza meg. Hogy emellett az erkölcsi érzés tetemesen megcsökkent, a renaissancekori szellemi mozgalmak súlyos végzete. Egyidőre az ész primátusa érvényesül. A jónak és igaznak egyensúlya nem tud létrejönni.

7. Az ember és a világ. – Michelet ismeretes mondása szerint a renaissance nemcsak az embert fedezte fel, hanem a természetet is. Felfedezte legegészen szépségeit. Dante természetleírásai, bármily pontos megfigyelésre vallanak, még egészen objektívek. Petrarca, ki gyűlölte a várost, s rajongott a faluért (amatőr ruris-nak és osor urbium-nak nevezi magát), már saját magát érezte meg Vaucluse elragadóan szép tájékaiban, a Sorgue patak szeszélyes kanyargásaiban és csendes mormogásában, ezerféle szint játszó zuhatagában, a forráság ellen enyhülést nyújtó barlangban, a nyáron is hófedte Alpokban, a nap felkeltében, az erdők suttogásában, a madarak énekében, a kalásztenger hullámlásában.¹ Boccaccio

¹ Petrarca művei tele vannak bizonyítékokkal. Pl. Epist. Rer. Sen. Lib. X. p. 961-2; Epist. Var. 42 (Frac. III, 409); Epist. Fam. Lib. VIII, 5 (Frac. I, 433-4): „Videbimus impendentes lacubus Alpes aerias ac nivas, aestate gratissimum spectaculum, et Silvas astra tangentes, atque inter concava rupium querulos rivos, summisque de montibus magno cum sonitu cadentia flumina; et quocunq; te verteris, avium murmur ac fontium. In

novelláiban (Ameto, Decamerone) a költői tájképfestés gyönyörű példái találkoznak. Aeneas Sylvius nem tud betelni az olasz tájak (például a Monte Amiato) festői szépségeinek szemléletével. Mindenki szereti a természetet, s igyekszik lehető közel jutni hozzá, hogy személyesen is átélje a belőle kiáradó szépet. A kirándulások és utazások, melyeknek az üdülés és gyönyörködés a céljuk, ekkor indulnak meg Petrarca, mikor a Mons Ventosusra kirándul, azt írja,¹ hogy „csupán azért másztam meg ezt a rendkívül magas hegyet, mert látásának vágya készítetett rá „A renaissance emberei nem oly tárgyilagosan nézik a természetet, mint a görögök és rómaiak; nem oly magafeledten, mint a középkor emberei, hanem beleviszik a természetbe egyéni érzéseiket, vagyis a természettel együtt éreznek. A természet érzelmeket és hangulatokat kelt bennök; jelenségei összeszövődnek az egyén lelki életével; élményekké válnak.”²

Felfedezte a renaissance a természetet, mint a tapasztalat tárgyát is. A kor fiai nemcsak esztétikai, hanem empirikus érdeklődéssel is viseltetnek a természet iránt. Meg akarják ismerni minden oldalról minden részében, minden vonatkozásában: tárgyait, színhelyét, erőit. „A megismerésnek kielégíthetetlen vágya” szállja meg az eniñèreket? Ez hozta létre Copernicus elméletét, mely óriási fordulatot jelent a világegyetem felfogása módjában. Vasco de Gama és Kolumbus vállalkozásai új világrészeket tárnak fel, s ezzel kitágul az emberiség szellemi látóköre, fellendül a földrajzi és kosmografiái tudomány s új feladatokkal gazdagszik a természet leírása. Az embereket az állat- és növényvilág, az élő természet rendkívüli mértékben kezdi érdekelni. Feje-

hoc autem tractu altero Apenninus supra verticem érit etc.” – Önéletrajzában maga mondja, hogy „taediosissimae urbis fastidium atque odium naturaliter animo meo insitum”, s hogy ezért vonult vissza Vallis Clausa vidékére.

¹ Epist. Fam. Lib. IV, 1. (Frac. 1, 193.)

² V. ö. Cohen mélyenjáró fejtegetéseit: Aesthetik des reinen Gefühls. Berlin, 1912, I, 53-54.

³ Petrarca szava (inexplebilis naturae cupiditas). Epist. Fam. Lib. V, 4 (Frac. I, 259).

delniek és városok áliatseregleteket tartanak (a firenzei köztársaság a maga gazdag készletéből két oroszlánt küld Mátyás királyunknak);¹ kertjeikben exotikus növények díszlenek. Mind számosabban fáradoznak a természet anyagának és erőinek felhasználásán. Ezzel szebbé és kényelmesebbé válik az élet. A középkorban az iparművészet jobbra az isten dicsőségét vagy a hadviselés érdekeit szolgálta; most a magánélet fényűző szükségleteit is kielégíti. Már nem mindegy, hogyan lakik és ruházódik az ember: fényes palotát épít magának, művészi csinnal megalkotott használati tárgyakat halmoz fel benne, külső megjelenésére nagy gondot fordít. S mindebben gyönyörködik, mert szeret élni. Tele van naiv és derült optimizmussal. Legelőbb mindig a kellemet keresi, s mindent elhesseget, a mi fájdalmat okozhat. Kitűnően ért ahhoz a művészethez, hogyan kell az élet örömeire vakító fényt bocsátani, melynek világossága azután elfeledteti az emberi szenvedések sötét árnyékait. Csak az olasz renaissance hozhatta létre Tizianót, a sugárzó vidámság és boldog életkedv leghivatottabb festőjét.

8. A klasszicizmus feléledése. – Látjuk, mily széles értelme van e szónak: renaissance, de sejtjük immár azt is, hogy a középkorban szunnyadó energiák csakis a klasszikus kultúra felidézése által válhattak azokká az eleven erőkké, melyek az emberi szellemnek egyik legsodálatosabb fellendülését okozták. Mert az antik kultúrát, mint ható tényezőt, csakugyan újból fel kellett idézni. A középkorban is olvasták Cicerót és Vergiliust, de ihletet sem az egyikből, sem a másiktól nem merítettek. Igazán nem értették meg őket s nem is sejtették legjellemzőbb szépségeiket; a hellén klasszikus irodalom pedig megfejthetetlen rejtélyként állott a Nyugat legműveltebbjeinek szeme előtt. A középkor nem tekin-

¹ Fraknói, Mátyás k. levelei I, 241. 1. (A firenzeiek írják: „oportune admodum Stefanus de Bajon admonuit leones Tibi esse cordi et videre Te percupide illud genus. Ifaquecum nos his ahundemus, quippe qui semper publice leones nutriverimus habeamusque plenas iis caveas, cogitavimus duorum leonum munus ad te mittere’.)

tette a klasszikusokat a művelődés pótolhatatlan eszközeinek; nem élte magát bele az írók gondolatvilágába, nem bírt és nem akart behatolni a bennök felhalmozott eszme-anyag magváig; nem fordult feléjük a szív melegével, – s ezért az antik kultúra nem is nevelhette a középkori emberek lelkületét. Most az olaszok érzelmi viszonylatba lépnek ezzel a kultúrával. Egyszerre a rómaiak utódainak érzik magukat s ez az érzés figyeimöket a valamikor oly dicső ősök felé fordítja, kik nagy és hatalmas dolgokat műveltek, szépen írtak és beszéltek, romjaiban is felemelő művészetet teremtettek, a gondolkodás fenséges magaslatain időztek: röviden: a kik mindent jobban tudtak, mindenben tökéletesebbeknek látszottak, mint kései ivadékaik. Hogy ezek is olyanok lehessenek, mint amazok – úgy gondolták -, a fiatal nemzedék nevelését keli ama klasszikus műveltség alapjaira helyezni. Ha a fiatalokat tervszerűen keresztülvezetik azokon az eszméken és érzelmeken, melyek a klasszikus népeket eltöltötték, az ő világnézetök is hasonlóvá lehet amazokéhoz, látókörük kitágulhat és egyetemes emberivé válhatik, életök szép és dicső leszen. így született meg a humanizmus paedagogiája

Hogy mindezt jobban megérthessük, egy pillantást keli még vetnünk Olaszország közviszonyaira a XIV. század első felének álláspontjáról. Csak ezeknek a viszonyoknak vigasztalan bomlottsága eszméltethette rá ellenhatásképen az olasz föld lakóit arra a fényes múltra, melyet ez a nép valaha átélt.

9. Közviszonyok a XIV. század első felében. –

Az egység és erő tudatának megcsökkenését minden más fölött a két nagy világhatalom elgyengülésének lehet tulajdonítani. A római császárság olasz földön névleges felsőbbsséggé lett. Ha megjelentek a német királyok Rómában, rendesen beérték a koronázással és a vele járó pompa kifejtésével s nyomban ismét kitakarodtak, keserű csalódást hagyva maguk után azokban a hazafiakban, kik tőlök várták a dolgok jobbra fordulását. (Petrarca levele IV. Károlyhoz.) A pápák Avignonban székeltek, idegen területen, a nagyravágyó francia királyok hatalmi

szférájában, az olasz közügyekre való csekély befolyással. Magában Olaszországban mindenütt végletes partikularizmus, széjjeldaraboltság, pártoskodás: a guelfek és ghibellinek, ha nem is ezen a néven, most is engesztelhetetlen gyűlölettel állanak egymással szemben: Rómában a Colonnák és Orsiniak, Genuában a Grimaldiak és Doriák, Parmában a Correggiók és Rossik, Milanóban a Viscontiak és Delia Torre hívei, Firenzében a fehérek és feketék. E visszavonások közt hálás versenypályája nyílt a hatalomért tülekedő zsarnoki erőszaknak, mely rendszerint felül is kerekedett és állandósult, nem ritkán megtévesztően rokonszenves demokratikus kormányformák leple alá rejtőzve. Cselszövény, számkivetés, bebörtönzés, vagyoneklkobzás, jogfosztás, orgyilkosság napirinden azok részéről, a kik éppen a hatalom birtokában voltak. E rútságok ott is halmozódtak, a hol – mint a nápolyi királyságban – fényes múltú uralkodó családok ivadékai legitim alapon bírták a trónt: a nápolyi udvar ez időtől állandó színhelye a hitszegésnek, pártütésnek, rablásnak, öldöklésnek. Ha nem így lett volna, nem árasztotta volna el Nagy Lajos királyunk dicsőséges hadaival két ízben is az apennini félszigetet. A polgárháborúkhöz járultak az örökös rabló és hódító hadjáratok szomszédos állami területek elbirtokolásáért, a minek példáját Velence mutatja, mely ebben az időszakban folytatta a szomszédos dynastiákkal kemény tusait s igyekezett minden módon magához ragadni a világkereskedelmet. Azt a sok nyomort, mely mindezeknek a zűrzavaros állapotoknak nyomába lépett, tetézte a század közepén egész Európát megrettetető fekete halál, melynek borzalmait Itália is átszenvedte. Egyedül Firenzében 60,000 emberre becsülték a pestis áldozatainak a számát.

S mégis Firenze lett a renaissance szülőhelyévé. Dante, Petrarca és Boccaccio Firenzét vallották hazájuknak, ezt a szabadságszerető és gazdag városi államot, melynek felvirágozását még az örökös pártharcok és hadakozások sem tudták megakasztani. A középkor vége felé Brügge, Antwerpen és Velence mellett Firenze volt a világkereskedelem főgőczpontja (bankházaival még Kis-

ázsiaiában és Afrikában is találkozunk), egyike Európa leg-
 gazdagabb városainak, a művészi ipar legkiválóbb szín-
 helye. Villaninak az 1300-ik évre vonatkoztatott, untilg
 ismeretes leírása minderről bőségesen tanúskodik. A gaz-
 dasági élet fellendülése a művelődési szükségleteket is
 megsokszorozta és kielégítésük lehetőségét biztosította.
 A polgárok jó módja erő- és időfelesleget teremthetett
 meg, mely javára vált a finomabb szellemi életnek is.
 Szem előtt tartva a vázolt jelenségeket, az olasz
 renaissanceot a XIV. század közepétől keltezhettük s
 körülbelül a XVI. század harmadik évtizedének lejártá-
 val végeztethettük. Mintegy két évszázad kellett az új
 idők teljes megéréséig. Mint minden nagyarányú szellemi
 mozgalom, a renaissance is szembeötlő fejlődésmentet
 tüntet föl, melynek megvannak, ha nem is pontos év-
 számok közé szorítható, de nagyjában elég jól elhatá-
 rolható időszakai.

10. Dante. – Némelyek szerint Dantéval indul
 meg az olasz renaissance. Nagyon sok nyomós érv szól
 e megállapítás ellen. Dante, bár olaszul írja meg isteni
 színjátékát, bár teljes erővel harczol az egyház világ-
 hatalmi törekvései ellen (De monarchia), bár költői művé-
 nek összes lapjai (épp úgy, mint meghitt barátjának,
 Giottónak képei) hosszú idők óta először merik az
 egyetemes és örök emberit kifejezésre juttatni, még sem
 az újkor embere. Sokkal inkább tekint a múltba, mint
 a jövőbe. Neki még minden bölcsesség foglalhatja a Biblia
 és Aristoteles. Törhetetlen híve a dogmának és esküdt
 ellensége minden eretnek hajlandóságnak. Semmi sincsen
 benne – mint már Villani¹ is megjegyezte – a laikus
 szellemből (non bene sapea conversare co' laici). A föld-
 döntúli jutalom vagy kárhozat foglalja le minden gon-
 dolatát. Csak ebből a transcendens magasságból tudja
 megítélni a világ folyását, mint minden igazi középkori
 ember s ugyancsak a középkor képzelete szerint festi
 le a paradicsom gyönyörúségeit és a pokol borzalmait
 is. Vergiliust nagyra becsüli, de misztikus szentté avatja.

¹Giov. Villani, Cron. IX, 136.

Költészetében, mely csupa magvas mélység és emberföltre fenség, hiába keressük a léleknek azt a közvetlen előretörését, mely Petrarca költői egyéniségét kitünteti. A középkori logikai rendszerek súlya nehezedik mindenre, a mit mond, avagy elborítja szellemének alkotásait az allegória sűrű fátyla, melyet csak tudós magyarázat lebbenthet fel.

E mélység fölött az érzelem mér-ónja
Mint könnyű pehely száll, fönnakad, föllebben,
De a lélek érzi, hogy az örvény vonja,
S a gondolat elvész csodás sejtelemben.¹

11. Petrarca. – Egészen más Petrarca.² Habár az ő szellemi alkata sem ment a középkori vonásoktól, mégis igaz marad az a sokszor ismételt mondás, hogy ő az első modern ember. Benne és általa hajnalodik a renaissance. Tud egyén lenni s akar is lenni, függetlenül mindentől, a mi környékezi. A mit lát, hall, tapasztal, mind magára vonatkoztatja. Az egész világ csak háttérül szolgál saját személyének, melynek „ragyogó elszigeteltsége” mértéktelenül megduzzasztja önérzetét. Van bátorsága, hogy irataiban önmagát adja. Világgá meri bocsátani, a mit lelkében érez, s a mi ennek az ő lelkének legsajátosabb tulajdona: szerelmét Laura iránt épp úgy mint Vacluse regényes vidékeiért való rajongását, szívének ujjongását épp úgy mint lelke csüggedését, kielégíthetetlen dicsőségvágyát épp úgy, mint hamar elmúló világmegvetését; lelki megnyugvását épp úgy, mint marcangoló kétségeit a fölött, hogy a keresztény alázatosság megfér-e a hírnévnek amaz imádatával, mely élte végéig

¹ Arany János, Dante (i. köt. 189. 1.).

² Az idézetek – kivéve a családi és vegyes levelekből valókat – Petrarcanak ma is legteljesebb (de, sajnos, szövegromlásoktól és sajtóhibáktól hemzsegő; baseli kiadásában található: Francisci Petrarchae Florentini etc. opera, Basileae. Excudebat Henrichus Petri (1544) fol. A fentemlített leveleket Fracassetti szerint idézem: Fr. Petrarcaé Epistolae de rebus familiaribus et variae, studio et cura Jos. Fracassetti. Florentiae, 3. köt. 1859-1863. A ma is legteljesebb Petrarca-monographia: Petrarca's Leben und Werke von Dr. Gustav Koerting, Leipzig, 1878. A magyar irodalomban: Katona Lajos, Petrarca. (Budapest, 1907. Kisf. Társaság. Kitűnő bevezetés Petrarca tanulmányozásához.)

sarkalja, ösztökéli, emészti. Ő nyitja meg azoknak a humanistáknak hosszú sorát, kik életük folyását az utókor számára (posteritati) megírták; századok óta ő az első, ki a nyilvánosságnak szánt leveleket ír s ezekben egyéni élményeiről, benyomásairól, terveiről beszámol, mintát szolgáltatva az utána következő humanista nemzedékek bő termésű epistolographiai munkásságának. Stílusát is, bár klasszikus minták hatása alatt áll, egyénivé tudta tenni.¹ Úgy ír, a mint érez. Szinte gyönyörködik is a szónak ebben a szabadságában. Mert korlátot és megkötöttséget sehol sem tűrt. Már egyéninek érzi a gondolatot is, a mikor a múltat kritikának veti alá; a mikor kimondja,² hogy nagynek és tudósnak tartja Aristotelest, de mégis csak embernek, a ki sokat nem tudott és a legjelentősb dolgokban is megtévedt. Az egész scholasztikus tudományt értéktelen szóhalmaznak tekinti.³ Költői kedélye nem tudott eligazodni a dialektika szövevényeiben. Semmi érzéke a schóla emlékszerű gondolatrendszereiben megnyilatkozó konstruktív erő s a scholasztikus módszerek észfegyelmező hatása iránt. Végtelenül lenéz minden czéhszerű tudományt: a doktori és magisteri fokozatokat; magukat az egyetemeket is, mint a tudós *gőg* melegágyait, az astrologusokat és alchymistákat, a jósokat és álomfejtőket, az orvosokat és jogászokat, de

¹ „Alioquin multo malim meus mihi stilus sit, incultus licet atque horridus, sic in morém togae habüis ad mensuram ingenii mei factus, quam alienus.” Epist. Fam. Lib. XXII, ep. 2. p. 124 (Frac. III).

² P. 1149: Ego vero magnum quendam virum ac multiscium Aristotelem, sed fuisse hominem, et idcirco aliqua, immo et multa nescire potuisse arbitror . . . Credo, hercle, nee dubito ilium non in rebus tantum parvis, quarum parvus et minime periculosus est error, sed in maximis et spectantibus ad salutis summám aberrasse, tota ut aiunt vita, et licet multa Ethicorum in principio et in fine de felicitate tractaverit, audebo dicere, clament ut liberint censores mei, veram ilium felicitatem sic penitus ignorasse, ut in eius cogitatione non dico subtilior, sed foelicior fuerit vel quaelibet anus pia vei piscator pastorve fidelis vel agricola.

³ P. 379: ita quidem Dialecticorum garrulitas, nullum finem habitura, et diffinitionum huiuscemodi compendiis scatet, et immortalium litigiorum materia etc. Ugyanoit: Quid semper frustra laboratis, ha miseri, et inani-bus tendiculis exercctis ingenium? quid obliti rerum inter verba senescitis atque inter pueriles ineptias albicantibus comis et rugósa fronte versamini? etc. V. ö. Epist. Fam. I, 1 (Frac. I, 30); I, 6 (Frac. I, 53).

leginkább a scholasztikus philosophusokat, kik nem arra tanítanak, hogyan kell erényesen élni, hanem hogyan lehet fortélyosan és agyafúrtan gondolkodni. „Ha az erényt, ha az igazságot akarod követni”, úgymond, „kerüld el az embereknek ezt a fajtáját.” „Nem az igazság keresése, hanem a czivakodás a céljok.¹ Philosophia csak egy van, Krisztus evangéliuma mely egyszerű és világos, mely előbbrevaló Platónnál, Aristotelesnél és Cicerónál. E tétel nemcsak mélyen gyökerező keresztény érzületére, hanem vallásos meggyőződésének egyéni mivoltára is rávilágít. A materialista averroistákkal szemben nem a keresztény egyházat, hanem saját keresztény hitérületét védi. Sohasem beszél az egyházzól, hanem Krisztusról, Bár sohasem jutott ellenkezésbe egyetlen dogmával sem. nem az egyház közvetítésével akarja Istent és Krisztust megérezni, hanem a maga szívével, a maga módja szerint. Jó keresztény volt az evangélium, de nem az egyház szellemében. Mily merész és újszerű álláspontok oly korban, melyben mindenki a tekintélynek hódolt!

Mindez nem oly egyszerűen emelkedik ki Petrarca műveiből, mint a hogyan itt elmondottam. Egyénisége tele van ellentétekkel; a réginek és újnak vívódásával; sok őszinte közvetlenség mellett sok fitogtatással és tüntetéssel; sok természetesség mellett nem egy mesterseges beállításal, melyre az író határtalan hiúsága készítette.² Nem lehet elsiklani a fölött, hogy a mikor csak eszményekért látszik lelkesedni, állhatatosan haj-

¹ P. 1017: Cura, ut sis doctus et si potes Philosophus, quod esse aliter non potes, nisi sapientiam veram ames; vis esse sapiens ac doctus, esto pius, amatőr scientiae, sed virtutis magis, amicus Aristotelis, sed amicior Christo, sine quo fundamento, quicquid aedificas, procul dubio ruiturum est. – Ep. Fam. VI, 2 (Frac. I, 311): Denique sic philosophemur, ut, quod philosophiae nomen importat, sapientiam amemus. Vera quidem Dei sapientia Christus est. – P. 1163: Ac ubi de religione, idem de summa veritate et de vera foelicitate deque aeterna salute cogitandum incidit aut loquendum, non Ciceronianus certe, aut Platonius, sed Christianus sum, quippe cum certus mihi videor, quod Cicero ipse Christianus iuisset, si vei Christum videre vei Christi doctrinam percipere potuisset. V. ö. Epist. Fam. Lib. XXII, ep. 10. (Frac. ill, 147-149).

² „Petrarca ist ein durch und durch epideiktischer Mann” (Paulsen, Geschichte, d. gel. Unt.² I, 53).

hászsa az egyházi beneficiumokat s hízeleg a fejedelmeknek, nem egyszer érdemteleneknek is, mint Galeazzo és Barnabo milánói zsarnokoknak, ezeknek a tudománykedvelő emberi szörnyetegeknek; s hogy a törtetésnek mily művészi eszközeivel tud a maga számára oly helyzetet teremteni, hogy választania kell a párisi vagy római babérkoszorú közt. Nem tartozott a meggyőződés hősei, még kevésbé mártírjai közé s néha felbukkanó világfájdalmat (az acediát) hamar elűzte a nemes szellemi élvezeteket megengedő gondtalan és kényelmes élet jóleső öröme. Egészben véve azonban egyéniségének alapvonásai azok, melyeket feltüntettem. Rendkívüli ember, lángelme, ősforrás, melyből a humanizmus megszámlálhatatlan folyói és csatornái táplálkoztak; kezdeményező erő, mely új medrekbe terelte az emberiség szellemi áramlatait s a művelődésnek új alakját teremtette meg. Mi volt az, a mit Petrarca legvilágosabban látott és legerősebben érzett s a mi lángralobbantotta nagy elméjét? Az, hogy a világ elvesztette a szép iránt való érzékét. A hellének letűnével csak a jó eszménye uralkodott a földön, sőt az igaz is lassanként a jónak ancillájává szegődött. Ez az állapot tagadhatatlanul a szellemnek elszegényedésére vezetett. A világot ismét széppé kell tenni: széppé a művészetet, széppé az embert, széppé a gondolatot, széppé a nyelvet, mely a gondolatot kifejezi. A jónak egyesülnie kell a széppel, mint a hogy a klasszikus ókorban egyesítve volt, melynek elmúltával merev kánonokba szorult a művészet” s kötött menetre kényszerült a tudomány. Az emberiségnek, miután Krisztus tanítása visszaadta lelke tisztaságát, tekintetét ismét az antik világ felé kell fordítania, hogy megifjodjék és felfrissüljön.

12. A rajongás korszaka. – Petrarcanak ez az érzése annál csodálatosabb, mert a görög irodalmat eredetiben nem is élvezhette. Végü nem tudott, de azért áhítattal veszi ölelő karjaiba a homéri költeményeknek ajándékba kapott példányát.¹ Csupa rajon-

¹ V. ö. Nicolaus Sygerushoz intézett levelét (Epist. Fam. Lib. XVIII, s e levél következő helyét (Frac. II, 474): *Gaudeo tamen vei aspectu*

gás az egész ember s ilyen rajongás jellemzi kortársait is. Még nem ismerik jól a klasszikus világot de östönösen megérik szépségeit s lelkesednek érte. Gondoljunk itt Cola di Rienzóra, kinek izzó képzeletében oly zűrzavarosán kavargott a régi római nagyság felújításának tetszetős ábrándja s vegyük észbe, mennyire rokonszenvezett vele és örületes vállalkozásával Petrarca. E kor fiai naiv ihlettel fedezik fel a klasszikus ókort s megittasodnak Cicerotól és Vergiliustól.

Mindez Petrarca lelkének gyújtópontjában lángol fel legerősebben. Ezért hatása is rendkívüli. Szellemének fénysugarai mindenüvé elérnek. Egész tömege a humanisztikus ösztönzéseknek fakadt gazdag egyéniségéből.

Bár sohasem tanított, mégis egy egész tanítói iskolát alapított, ő benne tisztelték az eloquentia legnagyobb mesterét a XIV. század második felében és a XV-iknek elején azok a tanítók, a kik városról városra vándoroltak s mindenütt hirdették a humanizmus igéjét. Tömegesen hallgatták őket ifjak és vének, hogy ékes latin beszédet tanuljanak s a klasszikus írókat behatóan megismerjék. A könyvnyomtatás nem lévén még megtalálva, ezen az úton terjedt el olasz földön az újféle humanisztikus műveltség, akárcsak a sophisták útján a felvilágosodás a régi Görögországban. Ilyen nagyhatású vándortanító volt a két Giovanni da Ravenna,¹ kiknek iskoláiból kerültek ki egyebek közt Vergerio, Poggio, Guarino és Vittorino; ilyen volt Gasparino da Barzizza, a tiszta ciceronianizmus apostola, az első rendszeres retorikai tankönyv szerzője. A XIV. század végével (1396) jelenik meg Olaszország első igazi görög nyelv tanítója, Manuel Chrysoloras, a kinek előadásait tolongva kereste fel Firenze művelt és előkelő társasága. Guarino is tőle sajátította el (még Konstantinápolyban) a hellének nyelvét, valamint Vergeriónak és Filelfónak is Chrysoloras

solo et saepe ilium (sc. librum = a homéri költemények kódexét) amplexus ac suspirans dico: O maxime vir, quam cupide te audirem! Sed aurium mearum aliam (t. i. Barlaamot) mors obstruxit, aliam (t. i. Nicolaus Sygerust) longinquitas invisit terrarum.

¹ T. t. Giovanni di Conversino da Ravenna és Giovanni Malpaghini da Ravenna. A kettőt sokáig összezavarták. V. ö. Voigt id. m. I, 219.

volt görög nyelvtanára. Ő volt „az a napsugár, mely új fényvel árasztotta el a sötétségbe borult Itáliát”. Tőle számítják a kor fiai a hellén szellemtől megihletett humanitás felvirradását. Az ő munkásságának hatásáról, mely csak a XV. század első felében nyilvánult meg teljességgel, írja Guarino 1452-ben¹ fiának a következőket:

Ezalatt Mercurius, miként a poéták vagy astrologusok mondanák (a keresztény hit szellemében helyesebben Mercurius teremtőjét, a mi Urunkat és Vezetőnket kellene emlegetnem), megszánta a mi tudatlanságunkat és Manuel Chrysolorast, ezt a mindenféle tudománnyal bővelkedő férfiút küldötte hozzánk. Valóban nem lehet megmondani, hogy a tudomány vagy az erény tündökölt-e jobban e férfiúban; bármelyiket mérlegeled a kettő közül, mindegyiket nagyobbnak látod a másiknál; s bizonyára sem a dicséret nem növelheti, sem a hallgatás nem csökkentheti érdemét. Valahol csak megfordult, megérkezése ünnepszámba ment: kedves volt eljövetele a császároknak, szívesen látták a római pápák s jöttét kívánták a népek. Mintha csak az ég küldötte volna le a földre. Az újból fölvirágzó tudós műveltség kedvező előjele, hogy Firenzének vette útját és vendége volt ennek a nagyszerű városnak, mely azután sok kitüntetéssel tetézett és nem csekély eredményeknek örvendő lakóhelyévé lett. Abból a városból, mely mindenkor második anyja volt a jeles művészeteknek, a finomult ízlésnek és műveltségnek, most második Triptolemosként kezdte Manuel a tudomány magvait lelkünkbe elhinteni és bennünket megművelésükre serkenteni, úgy hogy a szerte kicsirázó magvak rövid időn belül csodálatos gyümölcsöket termettek. A lassanként meggyarapodott humánus műveltség, mint valami megújhodott kígyó, levette avult mezét s visszakapta ősi erejét, mely napjainkig eltart s a rómaiak évszázait újból föltárni látszik. Megtörtént tehát, a mit polgártársairól állított Cicero:² „Miótán a görögök szónokait meghallgatták, irodalmi műveiket megismerték s tanítóikat az ő körükből választották, a beszéd művészetének valami hihetetlen vágytól lángoltak kortársaink”.

¹ A levelet kiadta Sabbadini: *La scuola e gli studii di Guarino*, Catania, 1896. p. 212-215.

² *De orat.* I, 14.

Ugyanide vág az öregebb Catoról szóló ismeretes bizonyító hely:¹ „Ha netán tudósabbnak tűnik föl Cató a vitakozásban, mint könyveiben, tulajdonítsd a görög irodalomnak, melyet - mint tudva van - öreg korában különös buzgósággal tanulmányozott”. És így a latin nyelvet és a latin előadásmódot, mely a hosszú parlagiasodástól megromlott és szennyessé vált, Chrysolorasnak kellett ellenszereivel megtisztítania és elméje sugaraival kifényesítenie.

13. A humanizmus kifejlődése. – A XV. század első felében a humanizmus már tudatos törekvésként jelentkezik. Ekkor ismerik meg az olaszok a klasszikus ókort a maga teljességében. Mert nagy ideje van megmenteni a megmenthetőket. A kolostorok rejtekeiből egymás után kerülnek ki az elveszetteknek hitt latin írók (Poggio felfedezései); megindul a görög kéziratoknak özönlése nyugat felé (Giovanni Aurispa nagyarányú vásárlásai) s élénk figyelem fordul a klasszikus világnak eddig kevésre becsült régiségei, az építészeti emlékek, szobrok, feliratok, gemmák, érmek felé (Ciriaco utazásai). Az antik művelődési-kincsek e tudatos feltárására és terjesztésére irányuló, lendületes tevékenységnek három középpontja van: Firenze, Rómaa is Nápoly. Köréjük sorakozik néhány kisebb, politikai tekintetben kevésbé jelentős, de a tudományos és művészeti törekvéseket bőkezűen felkaroló, fényes emlékű fejedelmi udvar, a minő a Gonzágák mantuai és az Esték ferrarai udvara. Emez Guarino, amaz Vittorino nevelői munkásságának színhelye.

Firenzében Cosimo de Medici udvara egyesítette a legnemesebb szellemeket. Párját ritkító élet fejlődik itt, mely bűvös körébe ragad minden tehetséget, Brunellescót és Ghibertit, Donatellót és Luca della Robbiát épp úgy, mint a humanista tudósokat, a kik rajongó szeretettel gyűjtik, olvassák, magyarázzák és utánózzák a klasszikus írókat. Ekkor vetik meg a firenzei könyvtár (Laurentiana) alapjait. A humanisták közül a Cosimo köréhez tartozott a görög írók finom ízlésű fordítója, Leonardo Bruni, a kit egy levele miatt a neveléstörténet is emleget; a kamalduliak híres generálisa, a görög egyházatyák műveit

¹ Cato Mai. 3.

fordító Ambrogio Traversari s tanítványa Manetti, Aristoteles-fordító, a ki rengeteg tudományával messze kivált kortársai közül. Ehhez a körhöz sorolhatjuk a jellemtelen, de tehetséges Filelfőt is, az egyedüli olasz humanistát, a ki egyaránt könnyen írt latinul és görögül. Már ezek a férfiak is, Chrysoloras művét folytatva, sokat tettek a görög stúdium fellendítésében. De elhatározó befolyással volt e részben az 1438-ik évi firenzei zsinat, melyre a görög egyház is elküldette képviselőit Megjelent maga Joannes Palaeologos császár is nagy kísérettel, így került Olaszországba Gemisthos Plethon (mh. 1450), a kinek – bár maga inkább a neoplatonismus eszmekörében mozgott – jelentős része volt abban, hogy az olaszok a platóni tanulmányokra fordították figyelmüket. Mindez Konstantinápoly elfoglalása előtt történt. Merőben téves e szerint az a még mindig fel-felbukkanó nézet, mintha a hellén tanulmányok olasz földön csak az 1453-ik év után indultak volna meg teljes komolysággal.

A második kimagasló művelődési középpont *Róma*, különösen a humanista pápa, V. Miklós, i dejében, a ki megalapította a vatikáni könyvtárt és mesés összegeket fordított irodalmi és művészeti czélokra, elsősorban görög írók latin fordításaira. A körülte csoportosuló humanisták vezére, a tudós és szellemes Poggio, a szerencsés kezű felfedező, a kitűnő levélíró, a sikamlós Facetiák szerzője, egyike a legfényesebb, legfordulatosabb elméknek, a ki szíve szerint firenzei volt ugyan s irodalmi összeköttetéseit ezzel a várossal mindvégig fenntartotta, de 50 évig élt Rómában s ezért bízást a római humanisták köréhez sorolható.¹ Mellette kitűnt e csoportban Bessarion bíbornok, kinek házában számos görög emigráns fordult meg s kinek könyvtárából keletkezett a velencei Marciana. Sűrűn jártak hozzá Andronikos Kallistos és Georgios Trapezuntios, mindketten a hellén irodalmi műveltség nagyhatású terjesztői.

A humanista szellem harmadik góczpontja *Nápoly*, melynek ura Aragóniái Alfonso, „a század tündöklő

¹ Róla és a vele egykorú humanisztikus mozgalmakról Ernst Walser: Poggius Florentinus. Leben u. Werke. Leipzig, 1914.

vezérszavára”,¹ a tudomány szeretetében, a humanista írók pártfogolásában a Mediciekkal versenyzett. Az ő udvarában nyilatkozott meg legelőször a tekintélyt nem ismerő” szólásszabadság, a tudatosan kiélezett ellentét a középkori és a modern világnézet közt. Csak ez a szellemi légkör értetheti meg, hogy kitüntetően szíves fogadtatásra talált Nápolyban az az Antonio Beccadelli, a ki Hermaphroditusával a szemérmetlen priaposi költészet pálmáját tudta kiérdemelni s hogy a nápolyi udvar szellemi vezetője volt az a Lorenzo Valla,² a ki nemcsak a Doctrinale ósdi, de erős várát döngethette bántódás nélkül súlyos csapásaival, hanem Cicero retorikai és Aristoteles logikai tekintélyét is megtámadhatta kritikája éles fegyvereivel, sőt az egyház intézményeit, különösen a szerzetességet, a maró gúny özönével elárasztani merészkedhetett.

14. A humanizmus tetőzése. — Konstantinápoly elfoglalásától Róma kifosztásának időpontjáig teljesen felszívta és áthasonította az antik szellemet az olasz lélek. Ezt a folyamatot sietteté az akadémiák megalakulása és a könyvnyomtatás elterjedése.

Az *akadémiák* nem szervezett intézmények, hanem szabad egyesülés útján alakult társaságok voltak, melyekben minden kiváló tudományos és művészi tehetség helyet, találhatott. Leginkább nekik köszönhető a kifinomított humanista műveltség végleges diadala s nem a középkorból átszármazott egyetemeknek, melyek merev kereteikkel s fölötté konzervatív szellemükkel nehezen fogadták be az újat. Maga a hellén nyelv és irodalom is csak rövid néhány esztendőre, tudott egyik-másik egyetemen tanszéket kapni; hosszantartó képviselése sehol sem állapítható meg. Valóban, nem az egyetemi oktatás, hanem a mellette és kívülre erőre kapott szabad oktatás fakasztotta az olasz tudományos renaissance legszebb virágait. Egész Olaszország területén találkozunk ezekkel

¹ Aen. Sylv. Opp. p. 471, A: qui saeculum nostrum veluti sidus quoddam praefulgidum illustravit. V. ö. p. 602, E.

² Bászeli Aurél: A 16., 17. és 18. század első felének jelesebb philológusai. Budapest, 1882. 6-11. 1.

az akadémiákkal, rendszerint a fejedelmi udvarok mellett, élőkön egy-egy kitűnő tudóssal vagy íróval. Különösen a művelődésnek három, fent említett középpontján keletkezett ilyenmő társaságok kelthetik fel érdeklődésünket: a nápolyi, Jovianus Pontanus latin költő elnöklete mellett; a római, Pomponius Laetus-féle akadémia, mely főleg a római régiségek tanulmányozását tűzte ki feladatául; s a firenzei, a legfényesebb valamennyi közül, az 1469-ben uralomra jutott Lorenzo de' Medici vezetése alatt. A Magnifia) körül csoportosultak: Angelo Poliziano, a latin és olasz költészet mestere; Cristoforo Landino, Dante tudós magyarázója; Marsiglio Ficino, Platon fordítója; a kimeríthetetlen tudományú, ifjan elhalt Giovanni Pico della Mirandola és a két világraszóló elme: Leon Battista degli Alberti és Michel Angelo Buonarotti. Ez a társaság volt a híres platóni akadémia. így nevezték, mert tagjai Platon eszmekörében éltek, összejöveteleik alkalmával a platóni dialógusokat olvasták (sokszor kiosztott szerepekkel), Platon tanairól társalogtak és vitatkoztak. Az egész akadémia élő visszahatás Aristoteles százados tekintélye ellen. A költő-philosophus bájos képzelete, szellemének szabad szárnyalása, a sokratesi társalgásnak a legmélyebb és legelvontabb problémák megvitatásában is megnyilatkozó játszi könnyedsége, egyszerűsége, leplezetlen közvetlensége egészen illett azokhoz, kiknek jelszava volt: szépen és szabadon élni.

Nem csekélyebb mértékben járult a humanizmus megérleléséhez a *könyvnyomtatás* elterjedése. Már 1465-től kezdve feltűnnek olasz földön a könyvnyomtatók. A XV. század végéig már 50 olasz városnak volt sajtója¹; 1491-től 1500-ig Firenzében 179, Rómában 460, Milanóban 228 és „Velenczében 1491 művet nyomattak.² A görög könyvek tervszerű kinyomtatása Aldus Manutius nevéhez fűződik,³ a ki nem üzleti érdekből és mesterségszerűen fogott hozzá ehhez a vállalkozásához, hanem a humanista hevületével és készületségével. Velencei háza kis görög gyar-

¹ Symonds II, 307.

² Müntz, id. m. 123. 1.

³ Ambroise Firmin-Didot; Aide Manuce et l'hellénisme à Venice. Paris, 1875.

mat volt, a görög nyelvi és irodalmi tanulmányok híveinek találkozó helye, a hellén akadémiának egy neme,¹ melynek díszei közé tartoztak Joannes Laskaris² és Markos Musuros. Aldus görög szövegei (nagy részben editio princeps) az új-korban az elsők, melyekben philológiai kritika nyomai felismerhetők.

A század végén már teljesen együtt van a humanizmus irodalmi anyaga. Majd, a rendkívül nagy számban feltárt régiségek közkinccsé tétele *végett*, nyilvános gyűjtemények szerveztetnek, a minő a II. Gyula pápától alapított vatikáni múzeum. Ekkor kerültek napfényre a leghíresebb szoborművek, a művészi ízlés kitűnő nevelői: a bel vederéi Apolló, a Laokoon-csoport, Marcus Aurelius lóvasszobra.

A Cinquecento első tizedeiben a humanizmusnak még egy nagy fellángolásával találkozunk, melynek fénykörében áll a platóni szellemtől ihletett Pietro Bembo. Ugyanekkor üli legnagyobb diadalaikat a képzőművészet is. Csak 1504-től kezdve szabadul fel Perugino nyomasztó hatása alól Raffael s teremti meg 1520-ig azokat a műveket, melyek az örök emberit legtisztább eszményiségében tükrözik. Nincs többé vívódás és tusakodás; nincs szertelenség és túlzás; nincs nyers közvetlenség és kiforratlan érzelem: a leggazdagabb mozgalmasság a legtökéletesebb harmónia fenséges nyugalmasában olvad föl. Leonardo finomabb, Michel Angelo hatalmasabb, Fra Bartolomeo lendületesebb, mint Raffael; de igazán boldogok akkor vagyunk, ha az urbinói mesternek tiszta nyugalmat lehellő alkotásaiba mélyedhetünk.

15. A nevelés elmékedői. – íme a keret, a hatten a légkör, melyben a renaissance mozgalmi lefolytak. Kérdés most, hogy ebben a szellemi környezetben

¹ Academia d'Aldo. Maga Aldus így nevezi: Neacademia nostra. Jobb kiadványának címlapján: Ex Academia Aldi. – Az akadémia (Νεακρυμία) alapszabályait közli Didót id. m. 434-440. A tagoknak pénzbüntetés terhe alatt csak görögül volt szabad beszélniük.

² Itt említhető, hogy X. Leo 1508-ban Rómában állítólag görög gymnasiomot alapított, s ennek vezetését a Velenczéből elszólyított Joannes askarisra bízta (Didót adata, id. m. 457).

hogyan helyezkedett el a nevelés? Az általános megújulás hogyan nyilatkozott meg azon a területen, melynek helyes megművelésétől függ a jövő nemzedékek sorsa? s legelőbb is *minő gondolatokkal gyarapította a Humanizmus a paedagogiai felfogást?* s ezek a gondolatok minő módon jelentkeztek?

E kérdésekre a feleletet a paedagogiai elmélkedők¹ irataiban fogjuk megtalálni. Minden korszaknak, mely fordulatot jelent a történeti életben, megvannak a maga theoretikusai, akik – érezve az új. életeszmeny s a fennálló művelődési eszközök közt való ellentétet – a nevelésnek új fogalmazására törekszenek; olyanra, mely a megváltozott életeszmenyvel összhangzásban van. Olaszország XV. századi irodalmában egész sora van azoknak az íróknak, a kik a gyermeknevelés feladatairól és eszközeiről értekeztek. Önként érthetően valamenynyíre nagy hatással voltak a görögök és rómaiak idevágó művei: Plutarchos értekezésének (π ρι παιδων αγωγής) 1411-ben Guarinótól való latin fordítása; az 1417-ben Poggiótól felfedezett teljes Quintilianus, a humanisták szemében a legnagyobb tekintély a nevelés kérdéseiben; úgyszintén Cicero de Oratore ez. művének 1422-ben ismeretessé vált teljes szövege; végül Aristoteles ethikai és politikai műveinek Leonardo Bruni tollából eredő fordításai (melyek 1414-től 1437-ig készültek). Ide számíthatjuk – ha nem is mint klasszikus író – Basilius Magnusnak az ifjakhoz intézett beszédét, melyet már 1405 körül fordított latinra ugyancsak Bruni. A század későbbi folyamán Platon (Politeia) és Xenophon (Kyrupaideia) gondolataira is ráeszmélnék az olaszországi paedagogiai írók.

A midőn az alábbiakban néhány ilyen renaissance-kori műnek az elemzésére vállalkozunk, el kell készülnünk arra, hogy a mely eszméket és törekvéseket eddig, mint az egész nagy szellemi megújulás jellemző vonásait erős világításban láttunk, azokat a nevelés elmélkedőinek irataiban sokkal haloványabb színezéssel fogjuk

¹ V. Ö. Woodward: Education during the Renaissance. Cambridge, 1906. – Gerini: Gli scrittori pedagogici del secolo XV. Torino. Padua, 1896.

feltalálni. Nem szabad felednünk, hogy ezen tractatusok szerzői nagyobbára egyházi férfiak, s hogy a középkori nevelés rendje és szelleme ebben a században még erősen éreztette hatását mindenütt. A kultúra összes tényezői közül a nevelés mindenkor a legmélyebben gyökerezik a hagyományban; a róla való gondolkodás aránylag a leglassúbb lépésekkel halad új czélok felé.

16. Petrarca a nevelésről. – A sort a renaissance megindítójával nyitjuk meg, akinek szoros értelemben vett pedagógiai elmélete nincsen ugyan, de van egy minket érdeklő, eddig figyelemre alig méltatott, Gilbertus páрмаi grammatikushoz intézett levele,¹ nagyszámú irodalmi alkotásai között az egyetlen, mely a nevelésről szól. Nem annyira tartalma, mint stílusa vall az ébrendező reaissancera. Szép tiszta latinsággal van megírva. Bár a fordítás ezt az alaki jelességet nem adhatja vissza, mégis közlöm a levelet, mert Petrarcától való. Humanista és evangéliumi szellem egyesülnek benne.

Petrarca üdvözli Gilbertus páрмаi grammatikust;

Vedd apai gondoskodásodba ezt a mi fiatal emberünket, a ki még híjával van a belátásnak s életkora ösztöneitől hanyattatik. Mint látod, már elérkezett a Pythagoras választó útjához (ad bivium Pythagoricum), a hol még nagyon kevés az okosság s nagyon gyakori a veszedelem. A balra vezető út a pokolba (ad inferos), a jobbik a menyekbe (ad coelum) viszen: amaz könnyű, lejtős, széles, a nagy népcsődületől kitaposott; emez meredek, szűk, nehéz, s kevés ember lábanyoma látszik rajta. Nem én mondom ezt. Mindnyájunk Ura és mestere mondotta:² *tágas a kapu és széles az út, mely a veszedelemre viszen; és sokan vannak, kik azon bemennek. Mely szoros a kapu és keskeny az út, mely az életre viszen; és kevesen vannak, kik azt megtalálják.* Mit gondolsz, mit fog cselelteni ez a fiú, ha most szabadjára hagyod? Vagy a köznapi lárma után fog indulni, mint a világtalan, vagy a tétlenség útjára fog lépni, s – a milyen már a nehéz testek természete

¹ Epist. Fam. Lib. VII. ep. 17. (Frac. I, 399-402).

² Máté evang. 7. rész 13-14.

– saját terhétől fog elbukni. Kérlek hát, te jószágos ember, állj mellé; segítsd, kormányozd, támogasd a tapasztalatlan és botor-káló gyermeket. Tanulja meg Tőled, mesterétől a jobbik ösvényt követni; tanulja meg, hogyan kell rajta fölfelé haladni. Mindezt készségesebben fogja megtenni, ha szemedet egyenest rajta nyugtatod, s fiatalságából eredő hibáit előrelátásod gyógyító-szerével orvoslod. Tudod, merre hajlik, hol fenyegeti leginkább romlás; ott támogasd kellő ótalommal. Régi szabálya az orvosoknak: ellenkezőt ellenkezővel gyógyítani. Ha vígságba fullad, valami szomorút tárj eléje; ha szomorúság bénítja meg, valami örvendetes dolgot hozz föl neki. Ha elméje a túlságos meg-feszítéstől eltompult, a szorgos földműves példája szerint válto-kozó pihentetéssel hozd ismét helyre; ha pedig a tétlenségtől roz-sza mutatkozik elméjén, a gyakorlás majd kifényesíti ismét, így aztán a munka fűszerezni fogja a pihenést, a pihenés a munkát, és fölváltva majd a nyugalom, majd a dologtevés fogja lelkét fölfrissíteni. Ezenfelül se szeri se száma a különböző eljárásoknak és módozatoknak, melyekkel nem annyira a test betegségeit, mint a lélek szenvedélyeit gyógyítják; a mi az egyiknek kárhozatos, az a másíknak üdvös. Ezen fordul meg a tanítónak egész tapintata. A fiatalos félénkségét barátságos és nyájas bánásmóddal enyhítheti; a hányavetiséget fenyegetéssel és szigorúsággal elfojthatja. Az iskolai katonáskodás nem ismer egyféle rendtartást: a könnyebb vétségeket szavakkal, a súlyo-sakat veréssel kell büntetni; emezt dicsérettel kell serkenteni, amazt megszegényítéssel fegyelmezni; ezt munkával kell fárasztani, amazt virgácsal megszelídíteni. A nemeslelkűt állhatatos-ságra szoktassuk, a lesújtottat vigasztaljuk, a kétségbeesőt támogassuk, a lankadót tüzeljük, a hanyatthomlok rohanót zabolázzuk, a késlekedőt sarkantyúzzuk. Habár tudod és ismered mindezt, mégis fölhozom, hogy emléke érintésemre följúljon. A tudomány nagy része is közismert elemekből alakul, s néha szívesebben látogatjuk a már megszokott helyeket: gyakran pedig nem annyira az új, mint az ismeretes dallamokban gyönyörködünk. De hogy a dologra térjek, ezt a fiút akarata ellenére is fogd a kezeddél, hogy ne roskadozzon, ne tévedjen a balog útra. Oktasd ki, mily nagy veszedelem közt indul el, s mily nagy fáradsággal és veszteséggel fog visszatérni. Mutasd meg neki, hogy mennyivel biztosabb már most a helyes utat követni, mint a visszatérés reménye miatt, mely sok embert

lejtőre vitt, tovább is letérni az útról. Leereszkedni mindenkinek könnyű és bátorságos; de a főlzálláshoz nagy erőre, nagy igyekezetre, nagy segítségre van szükség. Érted meg vele, hogy hívságos a tömeg álomlátása, s hogy mindenről, de különösen az élvezetről hamis fogalma van a tömegnek. Balra minden rút sötét, törékeny és mulandó; jobbra minden szép, világos, erős és halhatatlan. A kik az első utat követik, azokra igazán illik, a mi írva vagyon:¹ „kik elhagyják az igaz utat és sötét utakon járnak” továbbá:² „útjok legyen sötét és sikamlós⁴, azután:³ „az istentelenek útja sötétes, nem tudják, hol esnek el”. A kik pedig a jobb útra térnek, azokra inkább az illik:⁴ „az ő utai szép utak” és:⁵ „az igazak útja akadály nélkül”. S mindkettőről mondván van:⁶ „a jobbfelől való utakat ismeri az Úr; a melyek pedig balra vannak, gonoszak”. S nemcsak egy népnek szól a mondás:⁷ „íme én elétek adom az élet útját és a halál útját”. Hadd fontolja meg mindezt; hadd lássa, hogy a sokféle vezetésnek daczára is mily megtévesztő és bizonytalan a bolyongás a mi rövid életünk megfejthetetlen útvesztőjében, a hol a vissza-visszatérők vagy visszatérni akarók szembe kerülnek a halállal. Egy szóval, a meddig lehetséges, a meddig még önmagáé a gyermek, a meddig a bűn járma alá nem került, tanítsd meg arra, hogy mennyivel könnyebb ezt a jármot kikerülni, mint lerázni, és fogékony elméjében gyakran véd be a költőnek azt a mondását, Hogy „ez az út vezet a csillagokhoz” (sic itur ad astra), s a mi költőnknek⁸ azt a másik mondását:

jobbra Elysium útja vagyon, míg balra lakolnak
A gonoszok, s ugyanott förtelmes Tartaros útja.

melylyel a héber bölcsek egyike is egyetért, a mikor mondja:¹ „a bűnősek útja kövekkel van egyenessé rakva, de azok végén a pokol és sötétség és büntetések”. Ezekhez az intelmekhez

¹ Példab. k. 2. rész, 13. v.

² Zsolt. k. 34. zsolt. 6. vers.

³ Példab. k. 4. r., 19. v.

⁴ U. ott 3. r., 17. v.

⁵ U. ott 15. r., 19. v.

⁶ U. ott 4. r., 27. v.

⁷ Jerem. Jövend. 21. r., 8. v.

⁸ Verg. Aen. VI, 542-543.

⁹ Ecclesiasticus, 21. r., 11. v.

szokják ebben a fiatal korban, ezt a tudományt fogadja magába;

mert az új anyag bármely formába önthető, s a meg nem merevült elmébe könnyen vésődik bele minden készség. A téves fölfogásokat, ha utat nyitsz nekik, nagyon nehezen lehet majd eltávolítanod. Fogj hát a dolgohoz, a meddig a tetszés szerint fölhasználható idő az óhajtott siker reményével kecsegtet; s légy meggyőződve, hogy ezzel a jótéteménnyel többet fogsz használni ennek a fiúnak, mintha az összes szabadművészeteket (omnes ingenuas artes) lelkébe csepegteted buzgó szavaiddal. A tudomány – elismerem – nagy dolog (magna quaedam res est, fateor, scientia litterarum), de nagyobb a lélek erénye (sed maior virtus animi), habár a tanítvány mindkettőt remélheti tőled. Ismered elméjét, mire képes; jól ismered, mert kipróbáltad. Én csak azt az egyet tudom, hogy kevés ember lehet tudós, de mindenki lehet jó ember, csak kövesse készségesen jó vezéreit (Ego id unum novi: paucorum esse ut litterati fiant, omnium ut boni, modo se bonis ducibus exhibeant obsequentes). A tudomány büszkébb, mint az erény. Amaz nemesebb származású lévén, csak kevés ember lelkét tartja befogadására méltónak; emez csak azt a lelkét csekélyli, mely elébb őt vetette meg.

Jó egészséget!

Kelt Páduában, márczius 26-án.

17. Vergerio. – A tulajdonképeni paedagogiai elmékedők közt időrendben a legelső Pier Paolo Vergerio,¹ kinek a XV. század legelején (1404) írt tractatusa,² „A nemes származású gyermekek neveléséről”, már félreismerhetetlenül magán viseli az új idők

¹ Voigt, id. m. II. 459. – Az a tény, hogy egy ideig a római kúriánál titkári hivatalt viselt (Pastor I, 132-3), azt látszik bizonyítani, hogy egyházi férfiú volt. Bármint legyen, nagyon szókimondó ember lehetett, mint XII. Gergelyel szemben tanúsított magatartásából is kitűnik (Pastor u. o.).

² Pauli Vergerii Justinopolitani De ingenuorum educatione liberorum seu liberalibus artibus. Brixiae, 1528. (Ugyanebben a kis kötetben: Plutarchi Cheronei similiter de institutione filiorum. – Magni Basilii Cappadocis de legendis gentilium libris. – Divi Hieronymi de oboedientia filiorum erga parentes epistola. – Eiusdem de contemptu mundi alia epistola. – Omnia haec a Jo. Baptista Benivolo correcta.) A mű Ubertinusnak, a fiatal carrarai hercegnek van ajánlva. Első kiadása, úgy látszik, az 1475. évi (sine loco). – Tartalmi elemzését adja P. Rosier, Bibi. der kath. Paedagogik. VII, 73-101.

bélyegét. Különösen feltűnhetik a renaissance kezdetén a szerzőnek fejlett kulturai érzéke. A tudomány, a hogyan ebben az elmélkedésben megjelen, már nemcsak az egyházért van s művelése nemcsak az egyházi rend joga és kötelessége. A hadviselés mellett az ismeret-szerzés legméltóbb foglalkozásába nemes embernek, a belőle fakadó szellemi gyarapodás miatt, s mert a könyv, írás örökíti meg az utókor számára az emberek cselekedeteit. A nevelés célja és köre is kitágul. Nemcsak azért kell nevelnünk a gyermekeket, hogy erényesek legyenek, hanem hogy dicsőséget is arassanak (virtus ac gloria); nemcsak a lelket, hanem a testet is nevelni kell; nemcsak a trivium és quadrivium hagyományos tárgyait kell megtanulnia az ifjúnak, hanem jó írókat, klasszikus írókat is kell olvasnia, s természeti ismereteket is kell szereznie. A tanulás ne legyen elviselhetetlen teher.. Gondoskodni kell, hogy a gyermekek pihenhessenek, üdülhessenek, játszhassanak.¹

Mivel nem mindig foglalkozhatunk munkával, hanem néha-néha pihenést is kell magunknak engednünk, azért most ennek a módját és rendjét akarjuk megállapítani. Az első és legfontosabb szabály az, hogy valami rút vagy ártalmas játékot ne folytassunk, hanem csak olyant, mely vagy a tevékenységet fokozza, vagy a testi erőt fejleszti, Scipiónak meg Laeliusnak meg Scaevola augurnak (Laelius vejének) az volt a szokásuk, hogy szellemök pihentetése idején a tenger partján vagy a patakok medrében kavicsokat meg kagylókat szedegettek, a mi náluk mintegy lelki szükségletből történt. Mert csak mikor nagy munkát végeztek, s már élemedett emberek voltak, folyamodtak a szórakozásnak ehhez a módjához. De talán nagyobb dicséretre méltó e nemből ugyanaz a Scaevola, a ki – mint mondják – pompásan labdázott. Mikor törvényszéki teendőibe és magánjogi előadásába belefáradt, ilyenfajta üdülésnek adta át magát, hogy erejét felfrissítse és tüdejét megerősítse. Efféle foglalkozás még a vadászat, sólymáztat és halászat; mindezek igen nagy gyönyörűséggel töltik el lelkünket, s ezenkívül a mozgással járó gyakorlás révén tagjaink erejét is fokozzák, mert – miként

¹ A fenti szemelvények az 53-58. fejezetekből valók.

Horatius¹ mondja – a buzgóság nem véteti velünk észre a munka nehézségeit. Ha nem fűszerezné annyi élvezet a munkát, vajjon önként ki vállalná magára és ki viselné el a fáradtságot? Habár Lykurgos törvényei szerint kötelessége volt ez az ifjakkak, s nem időtöltése. Ha pedig mindezek a foglalkozások terhebbeknek látszanak, semhogy a tanulás okozta kimerülést megszüntessék, csak tetszésüinktől függ, hogy vagy egészen pihenjünk vagy kissé lovagoljunk, vagy kellemes sétát végezzünk. Lehet úgy is, hogy kölcsönös tréfálkozással és illedelmes élczekkel töltjük az időt, a mi a lakedaimonoknak volt szokásuk pihenés közben. S hogy milyen haszna van ennek, Lykurgos életrajzában van megírva.

Az se lesz illetlen, ha lelkünket énekkel és húros hangszerek játékával frissítjük fel. Ez volt szokásuk a Pythagoras híveinek, s ugyanez járta hajdan a hősök közt. Homér például a csatából megtérő Achillest ily szórakozásokkal nyugtatja meg; persze nem a szerelmi dalokat, hanem a vitéz férfiak tetteit énekelteni vele. Pihenéskép magunk is így tehetünk, vagy másokra bízunk, hogy így tegyenek, s azokat a nótákat énekeltetjük el velők, melyek hozzánk s az alkalomhoz legjobban illenek. A szicíliai dallamok inkább a lélek lecsillapítására és megnyugtatására alkalmasak; a francziák dallamai viszont ingerlik és mozgatják a kedélyt. Középheletet foglalnak el az italokéi. Azután meg úriember fiához jobban illik a húros hangszer kíséretében elénekelni a dallam, mint az olyan, melyet az ember szája fuvásával hoz létre.

Zeneszó mellett táncolni és asszonyok módjára körtánczot lejteni férfihoz méltatlan élvezetnek látszik. Lehetne ugyan ezekben is valami haszon, mert a testet gyakorolják és a test tagjainak fűrgeségét nagyon fokozzák; de féltő, hogy az ifjakat kicsapongókká teszik s jó erkölceiket szertelen hiúság fölkeltésével megrontják . . .

Azoknak, kik élvezetet találnak a tudományokban, olvasmányaik változatossága fog vigasztalást nyújtani, s az új olvasmány a régiből eredő unottságot el fogja oszlatni. Néha szükséges lesz – úgy tetszik – az is, hogy egyáltalán semmit se tegyünk, s egészen tartózkodjunk a dologtevéstől, mert csak ekként leszünk azután képesek megfelelni a fáradtságos munkának.

¹ Leviter austerum studio fallente laborem. Hor. Sat. II, 2, 12 (A mai szöveg szerint: Molliter etc.).

Mert az a húr, mely mindig teljes feszültségben van, végre is elszakad, ha nem tágitunk rajta . . . Némelyek, azt halljuk, akként szokták idejüket fölosztani, hogy a nappalnak és éjszakának egy harmadát fordítják alvásra, egy harmadát üdülésre és pihenésre, a többit pedig a liberális tanulmányokra. Okadatlásukat sem elítélni nem merem, sem egészen helyeselni nem tudom; azt azonban merem és bírom állítani, hogy életünkben annál kevesebb vész el és annál többet élünk, mennél több időt fordítunk nemes tanulmányokra.

És most végül érintsük röviden a test gondozását is. Külső megjelenésünk legyen illendő; ne nagyon választékos, de teljesen elhanyagolt sem. Feleljen „meg az alkalomnak, a helynek, az időnek, különösen pedig a személyiségnek. Nem volna például ülő, a tudományt tanító iskolában (in litteratoria schola) koszorúzottan vagy rövid ruhában ülnünk s fegyveres harcban a uszályos tógával és hosszú ruhaujjal mennünk; hasonlóképpen nem volna illő fejedelmi sarjnak – akárcsak a nép fiának – hitvány és szennyes tunikában, vagy elnyűtt köpenyben mutatkozni; a túlságos kiöltözködés és cziczomázás viszont nőies lelkületre vall és nagy hiúságnak a jele. Valamit azonban mégis el kell nézni az ifjaknak s nem kell összes hibáikat szigorú büntetéssel sújtani, mert ha a fiatalságukból eredő kívánalmaikat valamennyire ki nem elégíthették, ennek az életkornak a bűneit át fogják vinni öregségükre is.

18. A vallásos nevelés problémája. – Közeifekvő gondolat, hogy az új iránynak az olasz renaissance paedagogiai elméleteiben leginkább ott kellett megnyilvánulnia, a hol *vallásos nevelésről* van szó. Ezen a területen került szembe legélesebben a pozitív keresztény tanítás az anīk műveltség semleges szemével, de egyúttal a tekintély hagyományos elve az egyéniség feltörekvő jogaival. Egyik oldalon a tételes hitigazságok, ajnásik oldalon a klasszikusokban tükröződő egyeíemes erkölcs”, „konceptzioja. Egyik részen a hívők óriási többsége, mely az egyháztól megállapított kereteken pelül, az egyház parancsaiba való engedelmes beleérzéssel intézte hitéletét; a másík részen a felső ezrek, a tudomány és művészet felkentjei, kiknek már többet jelentett Platon eszmevilága, mint a földöntúli boldogság ígérete.

Ezek az ellentétek nyilván szemökbe ötlöttek a nevelésről elmélkedő humanista íróknak is, de – mint műveik bizonyítják – lelki küzdelmeiket nem egyforma eredménynyel vívták meg. Vannak köztük, a kik ezt a lelkiismereti kérdést a kiegyeztetésnek rég kipróbált módszerével vélték megoldhatónak; azzal a módszerrel, melyre már a görög egyházatyák példát adtak: teljes jóhiszeműséggel vallották, hogy lehet valaki igaz keresztény hívő és pogány aestheta, a dogma alázatos követője és a klasszikus irodalom élvezője egy személyben. Lehet képzelni keresztény vallásos nevelést, mely e mellett humanisztikus is; csak úgy kell intézni menetét, hogy összeütközésre ne kerüljön a sor. Mások szintén nagyra becsülik a vallásos nevelést de nem színezik, nem értékelik sajátos keresztény zománczát, hanem az egyetemes emberiségnek, a humanitásnak álláspontjáról nyilatkoznak róla. Ezek közé az írók közé tartozik ítéletem szerint Vergerio is.¹

Mindenek előtt azt kívánja az illendőség, hogy a jól nevelt ember gondos tiszteletben részesítse azt, a mi a vallás (rei divinae) körébe tartozik s ez a szellem hasza át kora gyermekségétől (eaque opinione imbui ab ineunte aetate). Mert vajjon lehet-e valami szent annak a szemében, a ki nem tiszteli az istenséget (cui divinitas despecta sit. Nem kell azért vénasszonyok babonáihoz folyamodni (a mi a gyermekekben leginkább szoktak hibáztatni és gúny tárgyává tenni), hanem bizonyos mértéket kell tartani; habár fölmerülhet az a kérdés, vajjon milyen mértéket alkalmazzunk olyan dologban, melyben minden tehetségünk a mértéken alul marad (quamquam quis modus adhiberi in ea ra potest: in qua omne quod possumus intra modum est?). Különösen arra kell megtanítani agyermekeket, hogy az istenkáromlástól tartózkodjanak (a mi egyébiránt minden életkorban förtelmes dolog) és a szentek nevét gúny tárgyává ne tegyék, s a maguk akaratából egykönnyen ne esküdjözzenek (monendi sunt non execrari divina neque sacra nomina irrisioni habéra neque sponte facile iurare). Mert épp azok, a kik vaktában esküsznek, szoktak sokszor hamisan esküdni.

¹ L. a 14. fejezetet, melynek czíme: Ante omnia divino incumbendum esse cultui.

Semmi több e tárgyról az egész értekezésben. Pedig, a mikor ez az irat keletkezett, még mindenütt élt a köznevelés hagyományos egyházas szelleme. Ugyanakkor, a midőn Vergerio beéri az istentisztelet általános követelményének pusztá érintésével, egyik kortársa *Dominici* bíbornok a család vezetéséről írott könyvében, a nevelés egyetlen lehető feladatát a túlvilági életre való előkészületben látja. Milyen áthidalhatatlan úr választja el ezt a két hasonló tárgyú elmélkedést! Vergerio művében semmi szó az örök üdvösségről, vagy a lélek megigazulásának eszközeiről; semmi említés pozitív vallásos kötelemekről, hittételekről, evangéliumról; még Istenről sem esik szó, csak „istenség”-ről; s nem annyira a vallási, mint inkább az erkölcsi nevelés körébe vágnak azok az intelmek, melyek az Isten nevének hiába vétele, a kegyelet és tisztelet kívánalmainak elhanyagolását akarják meggátolni. Mindezt ugyanezekkel a szavakkal megírhatta volna a Kr. utáni II. vagy III. században a császári Rómának egy philosophus-írója, a ki már nem hitt a mythologia isteneiben s még nem tartozott a keresztény egyház kötelékébe.

19. Aeneas Sylvius. – Vergerio a magyarországi humanizmus szempontjából különös figyelmünkre méltó, mert Zsigmond király udvarához került, hosszabb ideig tartózkodott hazájukban, sőt magyar földön halt is meg. Magyarországi összeköttetéseinél fogva keltheti fel érdeklődésünket a XV. századnak egy másik nagy humanistája is, az egyházpolitika szövevényeiben és a költészet berkeiben egyaránt járatos, műveltségében és jellemében meglepően sokoldalú Enea Silvio de Piccolomini² (II. Pius pápa), a ki (habár nem közvetlen tapasztalatból) jól

¹ Regola del governo di cura familiäre (1400 és 1405 közt keletkezett). A mű paedagogiai érdekű részeit nemeire fordította Rosier (Bibi. d. kath. Paedagogik VII, 1-68. 1.). A nevelés eszménye e műben még teljesen középkori, aszketikus, a világtól elfordult. Még a gyermek játéknak is olyannak kell lennie, hogy „az Istennek való nevelést” támogassa (a sekrestyésnek, a miséző és prédikáló papnak játékból való utánzása).

² Voigt G.: Enea Silvio de Piccolomini und sein Zeitalter. Berlin, 1856-1863. 3 köt. – Pór Antal: Aeneas Sylvius. II. Pius pápa. Élet- és korrajz. Budapest, 1880.

ismerte hazánkat s 1450-ben keletkezett paedagogiai iratát¹ (*Tractatus de liberorum educatione*) V. László kiskorú magyar és cseh királynak. (valójában a király nevelőjének, Wendel Gáspárnak) szánta. A munkát kizáróan a hercegi nevelés elméletének kell tekintenünk. Csakugyan mindenütt a gyámság alatt levő kis király jövődő uralkodói hivatására szegzi tekintetét a szerző, mikor a nevelés feladatairól és módjairól értekezik.

Mindenek előtt László testi nevelésének kell jövődő hivatásával összehangzásban lennie. Korán szokjék hozzá a király a jó testtartáshoz és szép testmozdulatokhoz. Keveset és egyszerű ételeket egyék, mint a hogyan leendő katonához (*bellatori futuro*) illik. Mivel háborúban bőven lesz része, mielőbb tegyen szert hadi készülségre; testét már ifjú korában kell sokféleképen gyakorolnia.

Nem lesz tehát haszon nélkül való, ha Te (László), kinek gyakran kell majd harcolnod a törökkel, már gyermekkorodban megtanulod, hogyan kell kifeszíteni az íjat, irányozni a nyilat, megforgatni a parittyát, kilendíteni a lándzsát, ha megtanulod a lovaglást, a futást, az ugrást, s jártasságot szerzesz^j a vadászatban és úszásban.

A fiatal Lászlónak különösen gondos szellemi kiképzésben kell részesülnie. Éppen mert valamikor nagy országok királya leszen, kell jobban megbízhatnia lelke

¹ Aeneae Sylvii Piccolominei Senensis, qui post adeptum pontificatum Pius eius nominis secundus appellatus est, opera quae extant omnia, nunc demum post corruptissimas aeditiones summa diligentia castigata etc. Basileae, ex officina Henricpetrina. 1571. fol. 1086 lap. (Daczára a czimlap megállapításainak, tömérdek sajtóhiba és szövegromlás található e különben legteljesebb kiadásban.) A gyermekek neveléséről szóló értekezés a 965-992. lapokon. A fenti idézetek azonban nem ezen szövegen alapszanak, hanem az ez idő szerint legjobb és legújabb kritikai kiadás szövegén, Wly a *Fontes Rerum Austriacarum, Dipl. et Acta LXVII.* kötetének (Becs, 1912) 103-158. lapján található. Magyarra fordította Acsay Antal, Budapest, 1898. (Előbb már kivonatatosan ismertette Nagy Norbert, Tanodái Lapok, 1858. évf. 45-50. 1. és Békési Emil a nagyszombati *Kalauz* 1860. évi [IV.] folyamának 192-207. lapjain.) Német fordítása a *Bibliothek der katholischen Paedagogik II.* kötetének (Freiburg i. Br. 1889) 225-289. lapjain (a fordító: P. Galliker).

kincseiben, mint a forgandó szerencsében. Legbiztosabb java az erény, mely a bölcseségen sarkallik. Ezért oly fontos a philosophia, „melyet legfőképen a királyoknak illik szeretniök”. A király – Aristoteles szerint – élő törvény. Nemcsak saját jólétéről, hanem népe boldogságáról is gondoskodnia kell; a reá bízott sokaságot helyesen és igazságosan kell kormányoznia, erre pedig a philosophia tanítja meg. De csak az olyan bölcsélet, mely a keresztény vallással meg tud férni, s az örök értékeket, a földöntúli boldogságot meg tudja becsülni. Minden embernek kötelessége ugyan, hogy hálás legyen Ura Istenének, de e kötelesség kétszeresen hárul a királyra, a ki méltóságát Isten kegyelmének köszönheti – mert hiszen egyszerű polgárnak vagy parasztnak is születhetett volna (poteras unus ex plebe aut unus ex rure nasci). Csak jó nevelésű, tisztos ifjakkal szabad társalognia; olyanokkal, a kiktől nemcsak jó erkölcsöket tanulhat, hanem egyszersmind megtanulhatja azokat a nyelveket is, melyekre majdan, ha uralomra jut, szüksége leszen.

Közülök némelyek tudjanak magyarul, mások németül, mások csehül beszélni (latinul azonban mindnyájan tudjanak), s hol az egyik, hol a másik beszélgessen Veled. így fáradtság nélkül és mintegy játszva fogod mindezeket a nyelveket meg-
raegtanulni, s képes leszel majd alattvalóiddal magad beszélni. Nincsen semmi, a mi a fejedelemnek annyira megszerzi a nép szeretetét, mint a beszéd varázsa (quam gratia sermonis), s bizonyos tekintetben méltatlannak látszik az uralkodásra, a ki az ország lakóinak panaszló vagy kérelmező szavát meg nem érti. A mily hasznára vált anyai részről való nagybátyádnak, a nagylelkű (Zsigmond) királynak az, hogy több nyelvet tudott, oly annyira kárát vallotta nyelvismerete hiányának apád (Albert). Ki ne dicsérné Mithridaíest, Pontus királyát azért, hogy az uralma alatt levő huszonkét nemzettel tolmács nélkül beszélt? Éppen nem akarnám, hogy jobban szeressed ausztriai népeidet, mint a cseheket és magyarokat. Egyenlő szeretettel kell kormányoznod valamennyit.

A királynak nemcsak nyelveket kell tudnia, hanem széleskörű műveltséggel is kell rendelkeznie. A műve-

letfen király (illiterate rex) olyan, mint a megkoronázott számár. Ezért a– fejedelemnek is épp úgy kell a grammatikát, retorikát és dialektikát tanulnia, mint mindenkinek, a ki tudományos képzettségre törekszik; s neki is keresztül kell mennie a quadrivium szokásos tanfolyamán. Mindezeknek a tanulmányi köröknek anyagát részletesen ismerteti Aeneas Sylvius, kedvteléssel időzve a stílus ékességein, a szép tiszta latin előadás kellékein, melyeknek mivoltát és szükségességét széleskörű olvasottságának gyümölcseivel, a klasszikus irodalomból vett bőséges adatokkal igazolja. Kívánatosnak mondja, hogy László görögül is tanuljon, mert egyrészt jó hasznát venné e nyelv ismeretének Magyarország kormányzásában, a hol sok a görög alattvaló (cui Greci complures subsunt), másrészt tökéletesebben sajátíthatná el a latin nyelvet, ha ismerné a görögöt is. A latin írók közül legtöbbet foglalkozzék a történetírókkal (kivéve azokat, kik a magyarok és csehek történelmét írták meg, mert ezeknek a művei tele vannak együgyű és hazug elbeszélésekkel) s szorgalmasan olvassa a szónokokat, a kiknek sorából Leonardo d'Arezzo (Bruni), Guarino da Verona, Poggio Bracciolini és Ambrogio Traversari se hiányozhatnak. Királynak az is fontos, hogy kezeírása szép legyen; mert habár ritkán fordul elő annak szüksége, hogy maga írjon, mégis van eset, hogy nevét alá kell írnia s ilyenkor nagyon visszatetsző a tisztátlan vagy olvashatatlan írás. Arra kei! törekednie, hogy gyöngybetűkkel tudjon írni (margaritas potius pingere videatur).

20. Keresztény nevelés és klasszikus szellem. – Aeneas Sylvius már trieszti püspök volt, mikor a gyermeknevelésről értekezett. A míg idáig eljutott, sok másnemű tárgy foglalkoztatta tollát. Már megírta volt a dévaj múzsáknak ama sikamlós termékeit, melyekre később fátyolt szeretett volna borítani s már közzé tette volt az egyházi fegyelemben ütköző zsinatpárti iratait, melyeket utóbb a pápai tiara elnyerése után külön bullával visszavont. Mindez elmúlt. Az Euryalus és Lucretia regényes szerelmi történetének rokonlelkű tolmácsa s a hierarchikus rendet támadó emlékiratok fiataalkori szerzője most

már, püspöki méltóságában, szigorú egyházas álláspontra helyezkedik s László király vallásos nevelését is pozitív keresztény szellemben óhajtja intéztetni.

Fölteszük, hogy Te már eddig is megtanultad – mint keresztényhez illik – a Miatyánkot, az Üdvözlégy Máriát, Szent János evangéliumát, a Hitvallást, s több imádságot is tudsz; hogy tudod, melyek a halálos bűnök, melyek a Szentlélek ajándokai, melyek a nagy Isten parancsolatai, melyek az irgalmasság cselekedetei; mi az útja a lélek üdvözülésének és mennybevitelének. Abban sem kételkedünk, hogy teljes meggyőződéssel hiszed, hogy eme földi élet után van egy másik, mely a jóknak édes örömeit, a rosszaknak keserűségét és nyomorúságát hoz.

Mindez más szellemet lehel, mint Vergeriónak feni idézett utasítása. A trieszti püspök nem tartozik a semlegesek közé. Nem éri be ama bizonyos „divinitással”. Azt akarja, hogy neveltje a vitathatatlan hitigazságok szilárd talapzatán álljon. De vajjon nem támad-e fel írónkban is a kétség, hogy azon a kősziklán, melyre az egyház épült, megteremhetnek-e a pogány klasszicizmus virágai? E virágok bajosak, de illatuk kábító. Hogyan fog megférfni az evangélium Ciceróval? Úgy, miként valamikor az egyházatyák gondolták: Nagy Vazul a virágokról és ménokról, Jeromos a fogságba jutott asszonyról szóló híres hasonlataikban. A klasszikus irodalomból azt kell olvasnia Lászlónak, á mi nem. ütközik a keresztény ember lelkiismeretébe s ezenkívül meg kell ismerkednie keresztény írókkal is. Cicero de Officiis-a mellett olvasnia kell Ambrosiusnak hasonló tárgyú művét, „hogy a mi Cicerónál a keresztény hittel meg nem egyezik, azt Ambrosius nyomán mérsékeljük” (ut que fidei nostre ex Cicerone non consonant, ex Ambrosio moderamen accipiant). Olvasnia kell Cicerón, Liviuson és Salustiuson kívül Lactantiust, Hieronymust, Nagy Gergelyt és Szent Ágostont is. Csak ekként jöhet létre az egyensúly; csak így térülhet meg a lélek vesztesége.

21. Maffeo Vegio a testi és erkölcsi nevelésről. – Mind Vergerio, mind Enea Silvio alkalmi műveit írtak. Amaz elsősorban fejedelmi sarjakra gondolt

könyve megszerkesztésekor; emez László királyt tartotta szem előtt paedagogiai útmutatásaiban. A nevelésnek minden alkalmyszerűségtől ment, általános elméletét a XV. században a legteljesebben Maffeo Vegio írta meg 1450 körül ezen a címen:¹ „A gyermekek neveléséről és tiszta erkölcsöikről”.

A szerzőnek élete folyása, mint Aeneasé, két egymástól különböző szakaszra oszlik: eleinte ő is poéta, utóbb – mikor a nevelésről értekezett – a kereszténység szellemétől ihletett jámbor életű pap, a ki Szent Ágostont tekintette eszményképének s Monicaban látta a női tökéletességfoglalóját.

Ha visszagondolok – úgymond² – az előbbi időkre, mikor naponként oly mohón gyártottam a verseket s a múzsák költői játékaik kívül semmit sem tartottam szépnek, nem tudok eléggé csodálkozni érzelmeim változásán, s azon, hogy az édes, csiklandós mesevilágból – lelkem erőszakolásával – komolyabb tanulmányok felé fordulhattam . . . , s hogy immár az Ovidiusok és Horatiusok helyett az Augustinusokat és Hieronymusokat tisztetem, s Vergiliusnál (kit ezen a világon második Istennek hittem) megbízhatóbb költőnek tartom Dávidói.

¹ Maphei Vegij patria Laudensis ... De educatione liberorum et oorum Claris moribus libri sex. Parisius, per magistrum Bertholdum Rembolt et Johannem Waterloes in Sole Aureo vici Sancti Jacobi, anno Domini 1511. (Első kiadása: Milanóban, 1491-ben.) – Németre fordította és a fordítást bevezetéssel ellátta K. A. Kopp, Freiburg i. Br. 1889 (Bibi. d. kath. Paed. II.). V. ö. Péter János: Maffeo Vegio paedagogiaja. Magyar középiskola, 1913. évf. 399-423. 1. (előbb már/ Péterfy Sándor a Népközelők Lapjának 1887. évfolyamában). – Megjegyzem, hogy Maffeo Vegio-nak szóban levő művét a XVI. század elején némelyek tévesen Francesco Filelfőnek tulajdonították (Voigt, id. m. II, 461. 1. j.), sőt számos kiadásnak czimlapján nyíltan Filelfő neve szerepel szerzőként: Francisci Phiielplii, De liberorum educatione aurei libri sex, vei: opus saluberrimum. (Strassfcurg, 1493; Poitiers, 1500; Paris, 1500, 1505, 1508; Tübinga, 1513, 1515 stb.) A Nemzeti Múzeum példányának (Tübinga, 1513) szövegét pontosan összehasonlítván Vegioóval, megállapíthatom, hogy néhány mondat kivételével, melyek a Filelfő neve alatt forgott szövegből valahogyan kimaradtak, a két szöveg szóról szóra azonos, s csupán a fejezetekre való beosztásban van küiönbseg. A szerző nem Filelfo, hanem Vegio.

² De perseverantia relig. lib. I. cap. 1.

Vegio műve hat könyvből áll. Az utolsó három a gyakorlati erkölcsstan körében mozog; az első három adja a máig sem eléggé méltatott paedagogiai elméletet. Érdeme abban rejlik, hogy az író rendszerességre törekszik s nem csupán töredékes gondolatokat ír le.

Már a bevezető fejezetek magukon viselik az összefüggő gondolkodás bélyegét. Az elmélkedés a születés előtti időre is kiterjed, s későbbi menetében majdnem kimeríti az *ápolás* teendőit: hogyan kell táplálni, ruháznj, hideg ellen megedzeni, szeszest italtól óvni, üdítően foglalkoztatni a gyermeket. Valamiféle józan naturalizmus nyilvánul meg mindenben, úgyszintén abban a követelésben, hogy a növendéknek lehető sok alkalmat kell adni a szabad mozgásra, a játékban és azon kívül. Nagy figyelemben részesül a mérsékelt *testgyakorlás*, a gymnastika is.

Rövidebben végez a szerző az *erkölcsi neveléssel*, nyilván mert a mű második felében alkalomszerűen visszatérhet e tárgyra. Jelentős itt a gyermek egyéniségének (vérmérsékleti különbségeinek), úgyszintén az élő példa rendkívüli hatásának kiemelése. A mitől különösen óvni kell a gyermeket: a– rossz társaság és az érzékiséget felkeltő mindennemű látványosság. A fegyelmezés ne legyen sem túlságosan szigorú, se puha és erélytelen. Testi fenyítékhez, bármennyire ajánlja az ó-testamentora, – csak a legvégső szükség esetén folyamodjunk: állandó alkalmazása rabszolgai lelkületet teremt inkább jó szóval, szeretettel; bizalommal, következetességgel gyökereteszük meg a nemes erkölcsöt, mint kegyetlen bánásmóddal. Mindezeknek a megszívlelésre méltó utasításoknak a sorából erősen kirí az elrettentés némely eszközének ajánlása. A szerző szerint célszerű lesz néha megengedni a gyermekeknek, hogy útonálló, orgyilkosok és gonosztevők kivégzését végignézzék; vagy ha a szülők látják, hogy gyermekek teljességgel meg nem javítható, verjék meg elriasztó például a szolgákat. kiknek már a természete megegyezik ezzel a fenyítésszóval.¹ Az első helyen ajánlott eszközt magyarázhatja,

¹ De educ. lib.. I, 17: in servos, quorum caedi proprium esse satis Return est, omnem et irae et minarum et plagarum impetum effundere,

de nem mentheti a kor nyersebb lelkülete; a másodikat megérteti (de szintén nem mentheti) Aristoteles etikája, mely e helyütt nyilván érezteti a szerzőre való hatását. Az erkölcsiségnek nemcsak az érzületben, hanem az *illedelmes és művelt magaviseletben* is érvényesülnie kell. Egyrészt a gyermeki természet gondos megfigyelésére vall, a mit Vegio e tárgyról ír, másrészt arra enged következtetni, hogy a szerző a világi társas *élet* szükségleteit kellően mérlegelte, mikor a nevelésről értekezett.

Meg kell tanítani a gyermekeket arra, hogy barátságosan köszöntsenek s az üdvözlést barátságosan viszonzózzák; hogy az érkező és távozó vendégek iránt készségesek legyenek; hogy senkit se szidalmazzanak és senkire haragot ne tartsanak; hogy nyájasan és udvariasan szóljanak s még nyájásabban és udvariasabban válaszoljanak; hogy engedékenyek legyenek mások iránt és ne ragaszkodjanak makacsul saját véleményökhöz; hogy ritkán, s csak mikor szükséges, beszéljenek s a társalgásba hivatlanul bele ne avatkozzanak; hogy hívásra nyomban jelentkezzenek s mindenkint korához és méltóságához képest tiszteljenek; hogy az alacsonyrendűeket vagy szegényeket soha meg ne vessék; hogy megszólításuk jószágos, bánásmódjuk emberséges legyen; hogy kartársaik iránt szerények és készségesek legyenek, idősebbek iránt tisztelettel viseltessenek, intelmeiket szívesen és engedelmesen fogadják, előttök fölkeljenek, útjokból kitérjenek, nekik fejet és térdet hajtsanak; hogy arczukkal, járásukkal, testmozdulataikkal és taglejtéseikkel tökéletes szerénységet mutassanak! s az erkölcsi magaviseletnek minden más szabályát is, melyeket az utolsó három könyvben kellően kifejtünk, a legpontosabban megtartsák.

22. Vegio és a vallásos nevelés. — A ki futvást olvassa Vegio munkáját, feltűnőnek tarthatja, hogy írója, az egyház szolgája, sehol sem szól a vallási nevelésről (csak éppen annyit kíván, hogy a gyermekek megbecsüljék a vallást és istenről mindenkor a legteljesebb tisztelet hangján beszéljenek). A figyelmes olvasó meg tudja magyarázni ezt a szűkszavúságot. Egészen más oka van, mint a Vergerio hallgatásának. Vegio művének minden lapját oly tiszta vallásos és erkölcsös szellem lengi át, hogy szerzőjének a vallásos nevelést,

mint feltételezhető, külön nem is kellett szóvá tennie. A ki annyira rajong Szent Ágostonért, a ki oly áhítattal idézi a hippói püspök minden szavát, a ki oly bensőséges hódolattal veszi körül Monicát, a ki maga oly feddhetetlen papi életet élt, mint Vegio, nem jöhet abba a gyanúba, mintha a vallási nevelést fontosnak és szükségesnek ne tartotta volna.

23. Vegio és az értelmi nevelés. – Legtöbbet írt Vegio az értelmi nevelésről. Igazi humanista voltát az mutatja, hogy a tudományt nagyra becsüli. A földi javak között ez az egyetlen, melyet az embertől senki el nem vehet. A tudományos műveltség legfőbb kritériuma: a klasszikus irodalom ismerete s a klasszikus latin – kifejezésmód készsége. Minden egyéb háttérbe szorul. A quadrivium tárgyai közül csak a zenéről emlékszik meg írónk egy rövidke fejezetben s egy még rövidebb cikkelyben kívánatosnak mondja a rajzolás megtanulását. Minden komoly igyekezetnek a görög és római művelődési értékek birtokbavételére, s különösen a szép, világos, tiszta latin stílus elsajátítására kell irányulnia: ezt szolgálja az olvasmány, ezt a szemelvények emlékezetbe vésése, ezt a kötött és kötetlen beszédben való stílus-gyakorlás, ezt, a szavalás, ezt a tervszerű vetélkedés és, vitatkozás. Ám ez az alaki szempont még sem fejedtetj el Vegióval az erkölcsi értékelés követelményét. (Az olyan írókat kirekeszti, kiknek műveiben sikamlós helyek akadnak.) A legfőbbek: Cicero és Vergilius. Különösen az Aeneis költőjének magasztalásával nem tud betelni Vegio (még a IV-ik könyvet is védi a túlságosan szigorú erkölcsbírák ellen). Vergilius minden tekintetben a legtökéletesebb költő. Hiba volna azonban^a keresztény irodalommal meg nem ismertetni az ifjakat. A klasszikus írók mellett forgatniok kell a szent könyveket is: ez_sa kétféle olvasmány együtt nagy hasznukra fog válni. (Quocirca .. . proponatur pueris legendum . . . ali'quid sacrorum, codicum, quorum si lectio cum gentilibus miscebítur, non modicam affert utilitatem.)

Az oktatás sikerének két fő-biztosítóka van; egyik

az, hogy a tanító a gyermeki lélek természetéhez szabja eljárását; a másik, hogy a gyermek ambícióját a helyzethez illő elismeréssel felkeltse és ébrentartsa.¹ Mindkettőben utat mutatott Vegio a későbbi nevelőknek (például a jezsuitáknak).

Ha dicsérjük a gyermekeket, a tisztas versenynek egy neme (*honesta quaedam aemulatio*) keletkezik közöttük, a mely a lassúbb elméknek is javára válik. Egyik fölbuzdul a másiknak a dicséretén. A társaknak juttatott elismerés fokozza és ösztönzi az ő bátorságukat; amazok dicsősége lángrobbantja őket is. jól fog nekik esni, ha a megdicsértek közül kitűnhetnek, vagy éppen fölül is múlhatják őket, mert a győzelem vágya sarkalja mindegyiküket. Szégyelni fogják, ha alul maradnak, vagy valami bűnös cselekedettel vádoltatnak. Nem annyira magáért a vádért fognak pironkodni, mint azért, hogy mások mögött való elmarádásukért éri őket a vád. A zsengekorú ifjúság nevelésében nincsen is ennél czélszerűbb és alkalmasabb eszköz. A tanítóknak serényen kell vele élniök az iskolában. Ezt tette a *philosophus* Lykon is, a ki a gyermekek nevelésében és oktatásában nagyon ügyes volt ugyan, de azért mégis szükségesnek mondotta, hogy éleszsűk bennök a szégyenérzést és a dicsőség vágyát, mint a hogyan a lovakra hatunk sarkantyúval és zabiáival. Van-e igazabb és jelesebb mondás? Én merem állítani, hogy nincsen: legalább ifjú koromban, a mikor tanítóm gondos nevelésében részesültem, jól éreztem, hogy nincsen semmi, a mi a tudomány elsajátítását jobban biztosítaná. Mesteremnek (most is mosolyognom kell, ha rá gondolok) az volt a szokása, hogy a tanulókat mintegy két csatarendbe osztotta szét (*solebat enim magister . . . dividere quasi in bellatorum acies discipulos*), melyek fölváltva harcoltak egymással egy jobb tanuló' bíraskodása mellett. Mikor aztán véget ért a derekas küzdelem (*atque ubi probe conflictatum esset*), a bátrabban és sikeresebben liarczolót nemcsak dicsérettel halmozták el, hanem kitüntetöbölöhelylyel is megtisztelték (*sedibus etiam dignioribus honestiare*). Nem is mondhatom, mennyire föl tudta csigázni a versenynek ez a neme (*id genus decertandi*) – csakhogy hátrább ne kerüljek másoknál – az én igyekezetemet, úgy hogy az éjjel-

¹ De educ. librorum Lib. II. cap. 8.

nappal való tanulásnak az életkorom engedte mértéket jóval meghaladó terhét is elbírtam, s mennyire föltüzelt ez a módszer arra, hogy utánozzam azokat, a kik jobb tanulóknak látszottak.

24. Vegio paedagogiája. – Vegio művében kevés az eredeti gondolat, de a mit a szerző Plutarchosban, Ciceróban, Quintilianusban és Senecában olvasott, s a mit maga tapasztalt, jól össze tudta foglalni és rendbeszedni. Az eredetiség hiányát bőven kárpótolja az a sok paedagogiai bölcsesség, mely ebben a könyvben egyesül, s a melyet csak hosszas és lelkiismeretes gyakorlati munkásság érlelhetett meg. Szélsőségektől menten, a szürke elmélet elvontsága nélkül, kissé bőbeszédűen, de sohasem unalmasan tárgyalja az író a nevelés kérdéseit, a klasszikus és a keresztény irodalomból vett idézetekkel vagy a görög és római régiségből merített anekdotaszzerű példákkal tarkítva előadását. Némileg Comeniust juttatják eszünkbe azok a hétköznapi hasonlatok, melyeket az életből (például a kertészet, mezőgazdaság, állattenyésztés köréből) vesz s melyekkel érvelését, a hol csak alkalmá nyílik, erősíteni vagy szemléletessé akarja tenni. Általában igen sok mondani valója van. Nemcsak az érdeklő, milyen elvek szerint menjen végbe ~a nevelés, hanem az iskola rendjéhez tartozó sok mindenféle gyakorlati kérdés is. Az iskola helyéről, a zsúfoltság káros hatásáról, a jó nevelő tulajdonairól, a szülői ház és az iskola viszonyáról, a szülők nevelői kötelmeiről, a tanítók díjazásáról is elég behatóan értekezik, mindenütt józan ítélettel, nemes lelkületre valló felfogással s a nevelés szentségéről táplált mély meggyőződéssel.

25. A XV. század, többi elmélkedői – Vergerio, Enea Silvio és Maffeo Vegio paedagogiai műveinek elemzése felmenthet attól, hogy a XV. század más hasonló tárgyú irataival érdemlegesen foglalkozzam.¹

¹ V. ö. Rosier, id. m. 125-128; Woodward, Vittofino and other humanist educators. 178-182. 1. Ugyanaz: Studies in Education during the Age of Renaissance, 1400-1600. Cambridge, 1906. 48-78 (Leon Battista Alberti és Matteo Palmieri).

Némelyiknek, csak a címét ismerjük.¹ Mások nem is önálló művek, hanem részei valamely nagyobb, politikai, történeti vagy társadalmi munkának. Ilyen *Giovanni Morelli*-nak 1403-ból való krónikája, melynek egy fejezetében az író alkalmi tanácsokat ad fiának, hogyan nevelje gyermekeit; ilyen *Matteo Palmieri*-nek 1430 és 1440 közt keletkezett műve a polgári életről (*Delia vita civile*, különösen az I. könyv), úgyszintén *Francesco Patrizi*-é a köztársaság berendezéséről (*De institutione rei publicae libri*, 1490 körül), mely munkák szerzői a gyermeknevelést politikai keretbe illesztik; ilyenek továbbá *Leon Battista degli Alberti*-nak és *Antonio Ivani*-nak művei a családról: amannak (*Trattato della cura della famiglia*) I. könyve leírja a szülők kötelességeit gyermekeik iránt, emezé (*della famiglia civile*) a férj és feleség egymáshoz való viszonyát és ebben a keretben a gyermeknevelést is fejtegeti. *Francesco Barbaro* 1420 körül két könyvet írt a nők dolgáról – (*De re uxoria*), mely műnek néhány fejezete arról szól, hogy a nőnek miképpen kell házat vezetnie és kicsiny gyermekét gondoznia. Itt említhető végül *Francesco Filelfo*-nak 1473-ban írt (1552-ben megjelent) nagy műve²: Az erkölcsi fegyelmezésről (*De disciplina morali*) öt könyvben, melyek közül különösen a második bővelkedik neveléstani vonatkozásokban.³

Külön csoportba sorolhatók azok a munkák, melyek – bár önállóak – a nevelésnek csupán egyik ágával vagy kisebb körével foglalkoznak, mint például *Leonardo Bruni d'Arezzo* értekezése (*De studiis et litteris ad illustrem dominam Isabellam [alias: Baptistám] de Malatesta tractatus*, ed. pr. 1496), mely inkább a nőnevelés

¹ Giannozzo Manetti: *De liberis educandis ad Colam Caietanum*. – Secco Polentone: *De ratione studendi*. – Niccoló Perotti: *De eruditione puerorum*. – P. C. Decembri: *De studiis puerorum*.

² Rosmini, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*. Milano, 1808. II. köt. 220-225.

³ Ebbe a csoportba tartozik Marsilius Ficinusnak az Életről írt, jelenleg a Laurentiánában kéziratként őrzött műve, melynek egy része Acsay szerint (*A renaissance Olaszországban*) a testi, értelmi és erkölcsi nevelésről szól. A mű 1488-ból való.

szempontjából fontos, vagy *Jacopo Porcia* (Jacobus purtiliarum) kis könyve (Degenerosa liberorum educatione 1470), mely az előttünk már ismeretes nemesi nevelésre vonatkozik. Nem elméleti, hanem történeti érdekűek: *Oregorio Corraro*-nak 293 hexameterre terjedő költeménye (1430?) Vittorino da Feltre paedagogiai útmutatásait egybefoglaló tartalmával (Quomodo educari debeant pueri); *Battista Guarino*-nak apja módszerét ismertető traktátusa (De ordine docendi et studendi) és *Janus Pannonius*-nak *Sylva Panegyrica ad Guarinum* című költeménye (1457 körül), mely ugyancsak Guarino oktató és nevelő eljárásairól ad felvilágosítást. Ezenkívül majdnem minden kiváló humanista írt egy-egy levelet a nevelésről: pl. Guarino (Lionello d'Estéhez), Agostino Dati (egy nevelőhöz), Angelo Poliziano (Lorenzo de' Medicihez), Filelfo (Bona Maria milanói hercegnőhöz egyet és Matthias Trivianushoz egy másikat, mindkettőt Gian Galeazzo Maia neveltetése érdekében).

Mindezek az irodalmi termékek az elméletek története szempontjából újat már nem mondanak nekünk Valamennyinek írója a klasszikus nyelvek és irodalmak megismertetését tekinti a nevelés JégőTO 'Téràciat nak: legfőljebb az különbözteti meg őket, hogy kisebb részök a klasszikusoknak ezt a paedagogiai értékelését többé-kevésbé össze tudja kapcsolni a keresztény vallásos nevelés követelményeivel, míg másik nagyobb részök csupán theistikus értelemben keresztény; inkább morál-philosophiai, mint pozitív vallási alapra helyezkedik; inkább a humanitás egyetemes szellemében, semmint Krisztus szellemében ír és tanít, a természetfölöttiségben való minden hit nélkül, esetleg végtelen megvetéssel minden iránt, a mi a középkorra emlékeztet (Palmieri és Angelo Poliziano). Valamennyi megegyezik Cicerónak és Vergiliusnak (néha rajongássá fokozódó) tiszteletében; a hangzatos, finom, válogatott előkelő latin stílus nagyra-becsülésében; a humánus fegyelmzés ajánlásában, a testgyakorlatok és játékok méltatásában.¹

¹ A testgyakorlatokat és játékokat legrövidebben Filelfónak fönt idzett első levele (Rosmini, 11, 461) összegezi: Et acciò alla grandezza

26. A XVI. század. Sadoletus. – A legszűkebb keretek közé szoruló neveléstörténeti tárgyalás sem térhet ki ama kötelessége elől, hogy figyelmére ne méltassa Jacopo Sadoletto bíbornoknak, kora egyik legtudósabb emberének, „A gyermek helyes neveléséről” írott párbeszédés kis könyvét,¹ jóllehet e mű 1533-ban,² hat esztendővel a Sacco di Roma után jelent meg s szigorúan véve már nem is tartozik a renaissance paedagogiai irodalmához. Jelentősége szerintem abban rejlik, hogy ezerzője összes előzőinél jobban hitt a humanisztikus és a keresztény nevelés szerves kapcsolatba hozatalának lehetőségében, s ezt a hitét összes előzőinél határozottabban juttatta kifejezésre. Épp oly benső áhítattal beszél a vallásról, mint a klasszikus írókról; a keresztény vallásban épp úgy meg tudja találni az egyetemes emberit, mint a görögök erkölcsstanában. A vallásos nevelést nem csak az egyház lelki érdekeinek nézőpontjából tekinti, hanem paedagogiai szükségletnek is érzi, akár csak a költészet és philosophia tanulmányát.

A legtisztább cicerói nyelven írt párbeszédnek a szereplői maga Jacobus Sadoletus és nevelésére bízott unokaöccse Paulus (kivel nagybátyja csak az imént olvasta el Aristotelesethikáját és Xenophon Kyrupaideiáját). A mű két részre oszlik; az első az erkölcsi, a másik az értelmi nevelést tárgyalja.

d'animo corresponda la gagliardia del corpo, me pare utile, che al nostro novello Signore alle volte gli sia concesso il giuocare giochi lodevoli, in 11 quali le membra se habbiano ad exercitare com' è il giuoco délia balla, e molto più délia balla fiorentina e piccola, che délia sgonfiata. Et cosi ei giocare ad le brazza, et lo scrimire et lo correre et saltare et ancora il bagordare et l'andare ad la caccia de'lepri et de'simili animali non pericolosi, et similmente l'uccellare et simili giochi ne li quali bisogna exercitare la persona insieme coll' ingegno.

¹ la. Sadoleti de liberis recte instituendis liber. Lugduni, 1538. Apud Sab. Gryphium.

² Ezt következtetem Sadoletusnak Bernbushoz intézett, 1532 szeptember 2-án kelt leveléből (Jac. Sadoleti Epistolarum libri sexdecim, 1572 p. 65). V.o. Gonzaga Hercules bíbornokhoz intézett levelét 1531 jan. 27-éről (Ibid. p. 73.) – Hogy mennyire megbízhatatlanok a humanistáknak egykorú irodalmi művekre vonatkozó ítéletei, világosan mutatja P. Bembusnak két levele, melyek közül az egyiket Sadoletushoz, a másikat Petrus Paulus Vergerius pápai nunciushoz intézte. Egyikben (1532) leszólja az

Az erkölcs Sadoleto meggyőződése szerint a vallásban gyökerezik, melynek sarkpontja az Isten szeretete és tisztelete. Ettől függ minden erény;¹ ez biztosítja az élet nyugalomát. Nincsen semmi, a mit korábban és mélyebben kellene a gyermek lelkébe beleplántálni, mint az isteni félelmet, de nem azt a rabszolgai érzést, mely sem Istennek nem kedves, sem az igazi erkölcsiségen nem lendít,² hanem azt, a melyről írva vagyon: Az Úr félelme minden bölcsesség kezdete. Tőle való a világ: egyetem minden szépsége, ragyogása, változatossága; az ő kifejezhetetlen méltósága lebegjen mindenkor a gyermek szeme előtt. Isten hatalmában rejlenek „Vallásunk titkai” (mysteria nostrae religionis), melyekkel behatóan (penitus) meg kell ismertetni a gyermeket. Nincs szentebb ennél a tanításnál;³ nincs fontosabb; mert sem az erény, sem a tudás, sem a tisztességes vagy boldog élet nem lehetséges a vallás kísérete nélkül.⁴ Hozzá tartozik az istentisztelethez a szentek tisztelete is, a kik a földön végzett kitűnő cselekedeteikkel érdemelték ki a mennyországot.⁵

A vallástól ihletett *erkölcsi nevelésnek* két eszköze van: a szoktatás és az élő példa. Mindkettőnek hatása mérhetetlen. Mindkettő alkalmazásának szabályozó elve a helyes közepszer (mediocritas), vagyis: az észsz rűség. Nincs fenségesebb, mint az a lelki erő,” mely a szenvedélyeket és indulatokat az ész uralmának alá tudja

őreg P. Paolo Vergeriának a XV. század elején írt, főntebb tárgyalt paedagogiai értekezését; a másikban (1534) ugyanezt az iratot megdicséri, nyilván mert az ősnak a magasztalásával hízelegni akart az utódnak.

¹ p. 29: omnis enim profecto virtus, omnis dignitas, omnis vitae iucundae ac beatæ spes in hoc uno studio præcipue posita est, ut Deum et amare et vereri non deâinamus.

³ p. 27: non timoré illo servili; is enim neque gratus Deo esse potest neque ad jnnocentiam veramque virtutem quicquam profiëit.

³ p. 52: neque hac informatione filii ad pietatem et religionem quicquam habendum est antiquius.

⁴ p. 95: nec virtus, nec doctrina, nec spes honestæ aut beatæ agendæ vitæ ulla est, qua non pertinet nec comes est religio.

⁵ p. 52: Secundum Deum Divosq̄e omnes, quos aut bonitas Dei statim ab initio, aut post, præclara ipsorum in terris mérita et honestissime acti dies in coelum sustulerunt, quorum utique debet præcipuus^{VI} gere honos et imnortatis apud mortales glória.

vetni.¹ Ez az észszerű középser, ha vallásos érülettel párosul, hozza létre a magatartás tisztességét és illedelmes voltát (*decorum atque honestum*); ennek kell érvényesülnie a fényűző puhaságtól és nyomasztó igénytelenségtől egyaránt mentes életmódban; ennek kell uralkodnia a végletes szigorúságtól és szertelen lazaságtól egyaránt kerülő szokásokban és erkölcsökben. Könnyű észrevenni az írónak azt az igyekezetét, hogy Aristoteles ethikai tanítását a keresztény *simplicitas* korszerű felfogásával összehangzásba hozza.

Az *értelmi nevelés* középpontja a klasszikus irodalom. Csupa bölcsesség, okosság és szépség benne minden. Csakis a veje való foglalkozás adhatja meg azt, a miről minden igaz műveltséget fel lehet ismerni: a nemes szellemtől áthatott tudást és az ennek megfelelő szép előadást. Ne csak a latin, hanem a görög irodalmat is olvassa az ifjú: csak a kettő együtt vezet el a belátás és ékesszólás teljességéhez. A legnagyobb becsülésre méltó író Cicero, kinek műveit Paulusnak nem elég olvasnia, hanem falnia kell őket. „Mert nincsen a belátásnak az a dicsérete, az előadásnak az a fényessége, a bölcs mondásoknak az az igazsága, a szónak és beszédnek az a gyönyörúsége, az elmének az az élessége, a léleknek az az ereje, mely ő benne – nem mondom – meg ne jelennék és meg ne volna, hanem annyira ki ne tűnnék és lelkünket oly erősen meg ne ragadná, hogy az olvasó érzései a sok szépnek áradatában mintegy elmerülnek.” Cicerón kívül a többi nagy íróval is meg kell ismerkednie Paulusnak; első-sorban azokkal, kik a szép előadás mesterei: a szónokok közül Demosthenessel, Aischinessel, Lysiással és Isokrates-sel, a költők közül különösen Homerossal és Vergiliussal.³

¹ p. 33-4: Quid enim oculis hominum tani praeclarum tamque magnificum, atque in omni pulchritudinis dignitate tani eminens accidere potest, quam virtutem animi intueri moderantis motus et cupiditates suas easque ad rationis normam apud dirigentis?

² P. 101: nec legendus solum, sed omnibus intimis sensibus et modis-devorandus.

³ Terentius és Plautus is említettnek, nyilván a stílusképzés okából (sed tamen quid acti copuletandam latinam orationem et facilitatem sermonis copiamque verborum potest esse utilis?).

Kiderül ezekből, hogy Sadoletto az oktatás súlypontját valóban a klasszikus irodalomra helyezi. Ettől várja leginkább a gondolkodás helyességét és az előadás szépségét, vagyis: a lelki élet ki műveltségét. Érti azonban, hogy az általános műveltség teljességéhez még másnemű tanulmányok is szükségesek, melyek más oldalról hatnak a lélekre, más utakat követnek.

A matematikai tudományok nevelő értékét a görögök ismerték fel legjobban s közülök nem Aristoteles, hanem „a mi Piátónk, a philosophusok atyja”. Ő látta meg legjobban, milyen nagy hatása van a zenének, értve az „igazi zenét”, mely nem a fülnek, hanem a léleknek szól.¹

Mert vajjon mi jót és szépet foglalhat magában az a mai napság szélében magasztalt zene, mely vagy éppenséggel nem támaszkodik szók és mondatok alapjára, vagy ha tartalmaz is valamelyes szöveget, ennek a jelentését és értelmét apróra vagdalt és czifrázott hangjaival elhomályosítja és elrontja; mintha bizony nem azért találták volna föl a zenét, hogy indulatainkat csillapítsa és mérsékelje, hanem csupán azért, hogy hallásunkat kielégítse s a madarak és vadállatok hangját utánozza, melyekhez pedig hasonlatosak nem akarunk lelni. Nem más ez, mint a lelket olyanná tenni, hogy testivé és magával telhetlenné váljék. „Teljesen igaza volt Platónnak, a mikor az ilyen zenétől irtóztott s államában nem akart neki helyet adni.

A muzsikának ezt a pedagógiai szerepét egybeveti Sadoletto a gymnastika feladatával. Amaz a lélek mozgalmait, emez a test mozdulatait szabályozza. Mindkettő a gyermeki természetet művésziesen formálja, széppé teszi, de egyúttal a test egészségét s a lélek mértéktartását is „biztosítja. A testet is'gyakorolni kell: az ifjú lovagoljon, fusson, labdázzon, tudjon dárdát hajítani és tudjon vívni; általában tegye meg mindazt, a mi a testet Munkára képesíti és egészségessé teszi. Ajánlatos a táncz

¹ P. 121: quasi ero iccirco reperia musica sit, non quae mulceat temperetque animos, sed quae auribus tantum deserviat et imitetur volucrum ac bestiarum cantus etc.

is, mert muzsika és gimnastika találkoznak benne. Mindez hellén eszményi felfogás; mindez Platont juttatja eszünkbe. Nincsen is humanista író, a ki Sadoletónál mélyebben tudott volna Platon szellemébe hatolni.

A másik quadrivialis tanulmánynak, a számtannak értékelésében is erősen érzik Platon hatása. Közéleti haszna mejlett elvont gondolkodásra szoktat, „az elmét az anyagiaktól elvonja s az örök és változatlan igazság meglátására képesíti”¹.

A számoknak ugyanis az a természetük és hatásuk, hogy semmilyen vagy nagyon kevés kapocs fűzi őket a mulandó és örökké változó dolgokhoz. Miként a szeplőtlen, egyszerű és félrevonult szüzek, a számok sem illelhetők szemmel vagy kézzel, hanem csak szeplőtlen lélekkel érthetők meg. Nagyon közönséges oltalmat várnak a számoktól, a kik ennek a tudománynak azt a részét, mely a kivonásban és összeadásban rejlik (melyet számolásnak neveznek) pénzkeresetre használják s nem saját maguk javára remélnék tőle hasznot, hanem pénzesládájok és erszényök számára. Mert ha a számtannak csakugyan ilyenféle rendeltetése volna is, még ebben az esetben sem alkalmazható helyesen más célzattal, mint hogy békében és háborúban jó sora legyen az államnak s a magánemberek számadásai is rendben legyenek (a mi e tanulmány nélkül kellően meg nem történhetik). A pénzkeresést nemes lelkek mindig rút és piszkos dolognak tartják; ellenben a köz- és magánügyek helyes intézése bölcs ember tulajdonsága. S vajjon valamennyi többi úgynevezett matematikai tudományoknak nem a számtan szolgáltatja-e az alapelveket? s vajjon nélküle képesek-e amazok föladatakat teljesíteni? Mert mi lehet a zene a számok ismerete nélkül? Mi a geometria? Mit végezhet nélküle a mennyboltozatnak és az égi testeknek kémlelője, a csillagászat? Tőle veszik az említett tudományok a lelköket, a számot ...

Az összes liberális tudományok koronája a philosophia, az emberhez legméltóbb tudomány. Igazi képviselői a görög bölcselek, mindenekfölött Platon és Aristoteles, ezek a „mennyei szellemek”, s korántsem azok,

¹ De lib. recte instit. p. 125.

kik latinul írták meg műveiket s ködös bölcselkedésekkel és sophismáikkal mindent összezavartak és beszennyeztek (a kései scholasztikusokat érti), a kik tudatlanok és 'együgyűek, de e mellett lármázásban és perlekedésben erősek. Az igazi philosophia arra tanítja meg az embert, hogyan kell jól és boldogan élni s hogyan kell helyesen cselekedni, íme, az egyház egyik legmagasabb méltóságának viselője az, a ki a középkori schóla epigonjainak: bölcselkedő módszere ellen fordul s az eredeti Platónt és Aristotelest áhítozza. Nincs messze az idő, mikor ez a két fényes csillag is elhomályosul, a reájok való hivatkozás időszerűtlenné válik s az öntudatra ébredt egyéni gondolat megkezdi hatalmas küzdelmét a tekintély urak mával, mely még kevéssel elébb vitathatatlanak látszott.

27. Összefoglalás. – Igyekezzünk immár az elemzés útján megismert részletekből a lényeges jegyeket kiemelni és összefoglalni, hogy megfelelhessünk arra a kérdésre, miképen viszonylanak ezek a paedagogiai elméletek az olasz renaissancenak, mint egyetemes szellemi mozgalomnak jellemző vonásaihoz?

Az első volt az egyéniség. Önként értődik, hogy ez a szó a nevelésre való vonatkozásában nem az úgynevezett nagy emberek szellemi alkatának erős jellemzetességét jelenti. Az egyéni embert nem lehet nevelés útján kiformálni. A renaissance kiváló egyéniségei, akár irodalomban és művészetben, akár politikában és hadviselésben – nem nevelés útján lettek azokká. A kor méhében fogantattak. Leonardo da Vinci fölötté fogyatékos nevelésben részesült. Petrarca és Michel Angelo kiemelkedő egyénisége, a bennök megnyilvánuló homo singulare bizonyára szintén nem valamely tervszerű, iskolás nevelés eredményei. A lángész minden időben majdnem mindig inkább a rendszeres nevelői ráhatások ellenére, mint általok jön 'létre. Most itt arról a kérdésről-van szó, vajjon megvan-e az olasz paedagogiai elmélkedők irataiban annak a törekvésnek a nyoma, hogy a gyermeknek vele született hajlamai, úgynevezett egyéni tehetségei és képességei figyelemben részesüljenek vagy legalább kifejlésükben ne gátoltassanak. Annyiban két-

ségkívül megvan, hogy valamennyi író felfogását a szabadság szelleme hatja át, a középkor megkötöttségével szemben. Mert az egyéniség csak a szabadság józan mértékének áldásai mellett alakulhat ki s ebben az értelemben megtaláljuk a tárgyalt írók neveléstervezeteiben azt, a mit az egyéniség kíméletének és tiszteletének lehet mondani. A nevelés, melynek képe elénk tárul, sehol sem nyomasztóan zárkózott vagy komor, sehol sem mértéktelenül szigorú vagy merev.

Megegyeznek az ismertetett írók abban, hogy a nevelésben nagy fontossága van a vallásnak. Nem e körül forog minden, miként a középkorban; de nélküle a nevelés nem tökéletes. Nincsen meg többé az a belső szerves kapcsolat vallási, értelmi és erkölcsi nevelés közt, mely a kolostori vagy székesegyházi iskolát annyira jellemzi, s a nevelés funkciói inkább egymás mellett helyezkednek el, mintsem úgy, hogy a vallási szempontoknak rendeltetnének alá. De azért, Vergerio kivételével, mindegyik író a pozitív keresztény szellemben való nevelést mint természetest feltételezi és mint szükségset kívánja. Viszont egyik sem lát fenyegető veszedelmet a klasszikus kultúra pogány szellemében.

A renaissance embereit általában jellemző sokoldalúság, mint elméleti követelmény jelentkezik ugyan a paedagogiai írók műveiben, de nem annyira az anyag sokféleségének, mint tág körének hangsúlyozásával. Inkább arról van itt szó, hogy a középkori szabad művészetek anyaga teljesen kiaknáztassék és felfrissítettessék, semmint arról, hogy ez az anyag egészen új, másnemű művelődési elemekkel gyarapítottassék. Anachronismus volna például az ajánlott tanulmányok közt természettudományiakat keresni; valamint annak ideje sem érkezett el hogy a paedagogiai írók a nemzeti nyelvnek, vagy éppen az idegen modern nyelveknek tanulását szükségesnek tartsák. A sokoldalú, műveltséget ekkor a klasszikus irodalom biztosította. Már nem elégséges a grammatikai és dialektikai „gyakorlottság és némi quadriviális ismeret az egyházi érdekek szolgálatában; szükségesnek látszott immár e szerény készségeket és ismereteket kitérítetni s életrevalókká tenni. A perspektíva megvál-

tozott. Az igazi irodalmi oktatás, mely mindenkor a lélek sokoldalú kiművelésével jár együtt, ekkor veszi kezdetét.

Legerősebben nyilvánul meg önként érthetően az elmélkedők irataiban a renaissance aestheticizmusa. Ez a vonás annyira szembeszökő, hogy különös megvilágításra nem is szorul. A szóban és írásban való latin kifejezés szépsége elsőrendű czélnak tekintetik, a forma kultusza döntő jelentőségűvé válik a nevelésben. Az erkölcsi magatartás paedagogiai értékelésének mérlegébe is nagy súlylyal nehezedik a cselekedet külső megjelenésének formája.

Végül, kivétel nélkül minden íróban megtaláltuk a testi nevelés jelentőségének elismerését,¹ a mi összefügg a nevelésnek általában világias célzataival. A kinek ezt az életet becsülnie és szeretnie kell, annak ihindenek fölött egészségéről kell gondoskodnia. A testnek is megvannak a jogai. Edzése és gyakorlása elháríthatatlan nevelői feladattá lesz. De felüdítése is. Ennek legjobb módja a játék, melynek nevelő értékét minden humanista író felismeri és hangoztatja.²

Am mindezeknél a részleteknél jellemzőbb az az inkább érezhető, mint szavakkal meghatározható szellem, mely valamenyieket átjárja. A tavasz üdítő lehellete

... ¹ A testi nevelés szempontjából az olasz humanisták iratait részletesen méltatja Krampe: *Die italienischen Humanisten und ihre Wirksamkeit für die Wiederbelebung gymnastischer Pädagogik*, Breslau (1885). Tártyalva vannak itt: Vittorino, – P. P. Vergerio, Maffeo Vegio, Enea Silvio. Fr. Filelfo, Sadoletto, továbbá: Hieronymus Mercurialis (1530-1606), es Hieronymus Cardanus (1501-1576) orvosoknak idevágó művei, nevezetesen Mercurialisnak *De arte gymnastica*, című és Cardanusnak *De sanitate tuenda* című munkái. A Mercurialis-féle mű (1569) rendszeres és tudományos összefoglalása a humanisztikus testgyakorlás elveinejc és anyagának, de elsősorban orvosi és hygienikus, nem paedagogiai szempontból. Mindamellet a nevelő torna gondolata sem hiányzik a tárgyalásból. A teslgyakorlás földadata (idézem az 1579. évi második, velencei kiadást): „sanitas tuenda et bonus corporis habitus comparandus”.

² Schwerd: *Der pädagogische Wert des Jugendspiels und verwandter Leibesübungen, geschichtlich dargestellt. I. Teil; Zeitalter des Humanismus bis zur Reformation. Augsburg, 1913.* (Az olaszok közül tárgyalatnak: Dominici, Vergerio, Vittorino, Filelfo, Vegio, Enea Silvio, Alberti, Palmieri, Patrici, Porzia-, Sadoletto.)

ez, melytől új életre ocsúdik a természet. A középkornak is megvolt virágfakadása, de megvolt dermesztő tele is, a mikor az álomba merült emberiség csak félig eszmélt. Most megszűnt minden komorság. Titokzatos erők meghozzák az élet üde fuvallatát, mely újra kalászba szökteti a magot, színes virágokkal tarkítja a mezőt s dalra fakasztja az erdő énekesét. Vajjon az új *élet* megsemmisítette-e a régit? a letűntet? Ki merné állítani? Az élet körforgásában semmi sem vész el. A kérdés mindig csak az, hogy az új miképpen kapcsolódik a régihez?

28. Gyakorlati nevelők. Guarino. – A mit a humanisták a nevelésről írtak, jó ideig megmaradt elméleti követelménynek. Az iskola, mely mindenkor a legkonzervatívabb intézmények egyike, csak lassan fogadta be az újat. A középkor tanulmányi rendje oly erős hagyományt teremtett, hogy csak alig észrevehető fokozatossággal mehetett végbe az iskolai oktatás anyagának és módjának felfrissülése. Akadt azonban már a XV. század első felében néhány lelkes és tudós humanista, a kik a mozgás nagyobb szabadságát megtűrő magániskoláikban valóra váltani igyekeztek mindazt, a mit a század elmélkedői a neveléstől vártak.

Egyik ilyen nevelő Guarino da Verona (1374-1460),¹ a ki bebizonyíthatóan Vergerio paedagogiai elveinek hatása alatt állotta. Fiatal korában humanisták módjára vándorolt: Konstantinápolyban megtanult görögül s azután, tanítva és tanulva, Felső-Olaszországnak majd minden nagyobb városát bejárta. Már 60 éves volt, mikor Niccolo d'Esté meghívta Ferrarába, hogy az

¹ Források: Baptista Guarinus kis értekezése: *De modo et ordine docendi ac eiiscencii*, Argentorati, 1514. heatus-Rhenanus kiadása. V. ö. Horawitz-Hartfelder, *Briefwechsel des B. Rh.* Leipzig, 1886. 63. és 601. l. V. ö.: Ábel-Hegedűs, *Analecta* 201-206., Janus Pannonius dicsőítő költeménye (i. később). – Legjobb monographia: Remigio Sabbadini, *La scuola e gii studii di Guarino Guarini Veronese*. Catania, 1896.

² Sabbadini id. m.” 23-32, 67. l.; v. ö. Guarinónak Lionellóhoz írt levelét (Sabb. p. 206-209), mely gondolatmenetében és felfogásában élénken emlékeztet Vergeriónak fentebb lefordított terjedelmes fejezetére.

életre keltett egyetemen tanítson s egyúttal fiát Lionellot nevelő gondjaiba vegye. Ez a megbízás adott alkalmat arra, hogy Guarino benlakással egybekötött magániskolát (contuberniumot) szervezzen, melynek híre Európa minden részébe elért. Mentek oda – nem, rang és kor különbsége nélkül – az összes nemzetek fiai:¹

Mindenik osztály jön, nincs korba' se rangba' külömbség:
 Zsúfoltig megtelt a tanácsház nagy sokasággal.
 Együtt hallgat a nővel a férfi, öreggel az ifjú . . .
 Mert hallgatni beszéded egész föld népe özőnlík.
 Tégedet immáron nemcsak Oenótria bámul,
 Hirneved ottan is él, a hol eddig az isteni Múzsát
 Vad, szilaj emberek el–kiüzék durván sziveikből.
 Hozzád átkelvén a tengeren eljön a dalmát,
 Kréta siet hozzád, Rhodos is, meg a távoli Cyprus
 (A kiket Apolló, Vénusz meg Juppiter áldott).
 Szajnai mestereit temiattad hagyja a gallus
 Germán ember az elmés Bécsset hagyja el érted,
 Hercules oszlopitól hozzád siet a spanyol ember,
 Északi zord földjét odahagyva jön érted a lengyel,
 És jön a britt s az egész földet, megjárja miattad.
 Engemet is ² hozzád hozza sors és isteni végzés
 Zsenge koromban még, a távoli Pannoniából,
 Hol a Dunába nevét s Vizét elveszteni készül
 És szelíden szeli át a kövér szántókat a Dráva.³

Ha hitelt adhatunk Ludovicus Carbo, ferrarai tanárnak, Guarino tanítványai közt különösen sok volt a magyar ifjú: Ernest Zsigmond pécsi püspöknek-ugyanis 1475 táján ezt írja az olasz humanista:⁴

¹ Janus Pannonius: *J5ylva Panegyrica ad praeceptorem suum* Ü784. évi utrechti kiadás) 354-357; 473-4; 477-488. A panegyrikust magyarra fordította Hegedűs István (Guarinus és Janus Pannonius. Budapest, 1896). Az ő fordítását követem. Guarino fia (Baptista) írja: „Qui (t. i. apja) tunc (a mikor Janus odakerült) unicus habebatur et erat infundendorum ingenorum morum liberaümque doctrinarum receptaculum et iuventutis instituendae praeceptor opiiimus, e cuius iudo velut ex uberrimo fonte in diversas orbis partes doctissimi vi(i quasi scatentes rivuli prodibani” (Ábel, Adal. 205). A magyar irodalomban: Acsay Antal: Guarino János és Ramaldoni Viktor. *Kath. Paedagogia*, V, 104; 177.

² T. i. Janus Pannoniust, Guarino tanítványát.

³ A költő a Dráva mellékén, a mai Horvátországban született.

⁴ Irodalomtört. Emi. II. 191.

A ti pannóniai nemzetségeknek igen nagyon ie van kötelezve ez a mi Ferraránk, mely mintegy negyven év óta (azaz: 1435 óta) a közületek való legnemesebb ifjakat oktatni meg nem szűnik; és semmiféle más nemzet nem hozott nekünk több megbecsülést és hasznot (plus decoris et émoluments), és sehonnan másunnan nem jutott kezeinkhez több tüzes arany (plures fragrantissimi aurei), mint az áldott Magyarországból (quam ex beatissima Ungaria).

Az iskola ezt a nagy híret leginkább annak köszönhetette, hogy olasz földön ez idő szerint ott lehetett leggyorsabban és legjobban megtanulni a görög nyelvet.¹

... most Sicyonba

Senki se utazzék, sem a gyáros büszke Korinthba;
Mert mit óhajt, itthon leli föl Hetrúria földjén
S Nagy Görögországgá lesz Itália általad ismét.

Guarino contuberniumából került ki hét évi tanulmány után a mi Janus Pannoniusunk is, az egyetlen magyar humanista, a ki minden kétségen kívül jól tudott görögül.² A latin és görög nyelv teljes elsajátítását, a

¹ Sylva Panegyrica 755-758. V. ö. Aen. Sylv. História de Europa, cap. 52: Guarinus autem Veronensis omniumque ferme pater ac magister, qui nostra aetate Graecas literas didicere. V. ö. Baptista Guarino nyilatkozatát (De ord. doc. fol, 12a): Vidi ego contra nonnullos sub optimo et huius lingune non minus quam romanae doctissimo parente meo posteaquam nostrarum fundamenta contigerant, uno anno ' in graecis tantum profecisse, ut quos nunquam viderant libros per se in latinam linguam sie integre fideliterque converterent, ut ab omnibus facile probarentur.

² V. ö. tanulóársának Baptista Guarinusnak nyilatkozatát: „Qui litteras Graecas quam avide arripuit, quas velut diurnam sitim explere cupiens uno anno a primis eius linguae rudimentis ita prorsus hausit, ut graeca volumina in Latinum converteret” (Ábel, Adal. 207). Erről tanúskodnak a Janus tollából eredő, fönmaradt latin fordítások. Lefordította verses alakban az Ilias VI. énekéből Glaukos és Diomedes párbeszédét (119-236, Utr. kiad. 231-238 1); továbbá fordított, szintén kötött beszédben, a gö/ög anthológiából vagy 25 epigrammát (u. o. I. köt.) és egy pseudo-homerikus hymnusnak 16 sorát (ibid. II, 646). Próza fordításai: Plutarchosnak néhány kisebb értekezése (De utilitate inimicitarum, Quibus módís ab inimicis iuvari possimus, De negotiositate, Apophthegmata; amazok a Teleky-féle kiadásban, az utóbbit először Ábel Jenő adta ki:

klasszikus íróknak pontos és tökéletes megértését a szellemükbe való behatolást tekintette Guarino (mint fia leírásából kitűnik) majdnem egyedüli feladatának. Ezt szolgálta a tanulmányoknak elvi alapon álló, tervszerű berendezése; erre irányultak a mesternek rövidre szabott grammatikai tankönyvei,¹ melyek világos előadásokkal és egyszerű szerkezetökkel lassankint kiszorították a Doctrinálét és társait; ennek a ezélnak a. szolgálatába helyezte Guarino összes lexikographiai, exegetikai és fordítói tevékenységét; erre irányult a fennen magasztalt, gyakorlatias módszer, mely könnyűvé tette a tanulást s tért engedett a tanulók önmunkásságának; Ebben a kitűnően megszervezett nyelvi és irodalomoktatásban rejlett az iskola ereje. Hozzájárult Guarino életének példaadása, s kitűnő fegyelmező képessége. Janus Pannonius váltig dicséri a mester erényes életét,⁴

Adal. 31-84). Görög nyelvi ismereteit bizonyítja végül *az a tény*, hogy V. Miklós őt akarta megbízni a homéri költemények latin fordításával, a mit azonban a költő szerényen elhárít magától (Praecipis in Latinum divinum vertere Homerum I Iníirmisque humeris tantum committere pondus Non dubitas etc. Ábeí, Adal. 103-108).

¹ „Erotemata- Grammatical A Dionysios Thrax munkája alapján szerkesztette meg Erotematáit Manuel Chrysolaras, Guarinus tanára, s a Chrysoloras nyelvtana után írta meg Guarino a maga tankönyveit. V. ö. Mályi Ferencz: Veronai Guannus Erotematái párhuzamban Dionysios Thrax Ars Grammaticájával. Budapest, 1898.

² Nagyon lassan. Még Aldus Manutiis is (1502) panaszkodik, hogy ifjú korában Alexander de Villa Deit kellett tanulnia, mely „meggyűlölteti” és „megutáltatja” a gyermekekkel a tanulást (Didót, id. m. 191 – 193). Ez az adat is bizonyítja, hogy a nyilvános iskolákban mily tartós volt a középkori didaktikai hagyományok uralma.

³ Mihelyt a görög nyelv eiemeit elsajátították a tanulók, görögből latinra fordított műveket kaptak a kezökbe, s a latin szöveget az eredeti görög szöveggel összehasonlítván, ily módon további vezetés nélkül is (absque praeceptore) rövid idő alatt tökéletesen megtanulták a nyelvet. De ord. doc. Fol. 24 -25 a.

⁴ Sylva Panegynea 613-4; 802-832: Mégis a főbb nem a sok tudománynak az eltanulása | Ám, hogy erényt tanulnak. Innét számúzve gonosz csáb ... Én rám még sem a szó erejével hatsz Te leginkább, Ámde erényeid által: a nyelv bubája is enged j Bámulatomba', csodálva, ^mkristálytisza az élted . . . | Ámde azért meg nem lazítod te a házi fegyelmet. | Rend honol otthon, egész ház tiszteli, érzi a fétet, | Szolga urát s atyját megérezí, féli a gyermek. – V. ö. Vespasiano Bisticci nyilat-

vallásos lelkületét, mindig nyájas, de méltóságos magatartását, s azt a hódoló tiszteletet, melylyel egész Itália adózott személyének.¹

29. Vittorino. – Guarinónak iskoláját a humanisztikus nevelés szűkebb értelmezése szerint kell megítélnünk. A tudományos (philológiai) képzés szempontjai voltak benne uralkodók. A klasszikus nyelvekben és irodalmakban teljesen járatos, tudós papokat, orátorokat, tanárokat nevelni, volt Guarino főcélja.

A humanizmusnak sokkal egyetemesebb felfogását

kozátát (Ábel, Adalékok, 226-227): „delle estreme parti del mondó erano mandati i scolari a Ferrara a imparare sotto la disciplina di Guerino non solo le lettere ma i costumi, ch'era costumatissimo et osservantissimo delia onestà'.

¹ Némelyek abból, hogy Janus Pannonius költeményei közt fölötté obscoen darabok találhatók, Guarino iskolájának nem éppen kitűnő nevelő hatására következtetnek. Bizonyos, hogy Janus nagy tehetségének fényes kibontakozása, mely őt utóbb kora egyik legjelesebb latin költőjévé avatta; az a párfját ritkító eruditio, melyre Guarinus vezetése alatt szert tett, korántsem feledtethetik velünk (a kik nemcsak aesthéták, hanem moralisták is akarunk lenni) a fiatal költőnek nemi tekintetben elfajult ízlését, melyről egyik-másik verse tanúskodik. Az is tény, hogy mestere Guarino annak idején nyilvánosan megvédelmezte Antonio Beccadelli hírhedt Hermaphroditusát (Voigt, id. m. I, 477-8). Ámde nem szabad feledni a következőket: 1. A kor divatja és ízlése mindenkit magával ragad. A humanisták - bizonyára helytelenül – sokat megbocsátottak, ha szellemesen és alaki tökéletességben nyilvánult meg. 2. Janus a szóban levő verseket nyilván csak Páduában, s nem serdülő korában, Guarino iskolájában tartózkodva, írhatta. Ferrarai diákéveiről tanulótársa, Battista Guarino azt írja, hogy mértékletesség jellemezte mindenben (sobrieias et in victu continentia singularis [Ábel, Adal. 205]). 3. Mint püspök, összes kortársainak egyértelmű nyilatkozata szerint a legtisztább és legerényesebb életet élte. Baptista Guarinus (u. o. 209) így ír róla, a püspökről: „cum iam non apud regem tantum, sed per universam Pannoniam constans esset opinio hunc unum esse et multiplici doctrina instructissimum et vitae modestia integritateque probatissimum. Haec enim praecipua in eum semper laus fuit, ut nullis venerearum libidinum aliarumve corporis voluptatum illecebris, immo ne pravis quidem iliarum cogitationibus quisquam superatum eum fuisse intellexerit aut acceperit”. Ugyanő (ibid. 211) mondja Janusról, hogy kitűnt „in vitae castitate”. Georgias Trap, szerint (u. o. 201) Janus „religione, vita, prudentia caeteros nostra aetate praeire episcopos”; Andreas Pannonius (ír. Emi. I, 131) szerint másoknak „vra et exemplar vitae sanctitatis” volt, mint a hogy főpaphoz illik stb.

tükrözi mindaz, a mit Vittorino da Feltre (1378-1446) nevelői tevékenységéről haliunk.¹

Tanuló éveit Páduában töltötte. Kitűnő mesterei voltak (köztük Giovanni da Ravenna, Gasparino Barzizza és Vergerio), a kiktől latin nyelvet, stílust és irodalmat tanult. De úgy érezte, hogy műveltsége a görög nyelv és irodalom ismerete nélkül nem teljes. Mivel pedig ezt a nyelvet akkortájt Pádua egyetemén még nem lehetett megtanulni, Vittorino Velenczébe ment s itt tanult meg görögül Guarinótól. Majd ismét Páduában találjuk, mint az, egyetem tanárát; utóbb újból Velenczében él. Mindkét helyen diákokat fogadott házába, s ezeket önfeláldozással és sikerrel tanította. Már ekkor megnyilvánult rendkívüli nevelői hivatottsága: a fiatalság igaz szeretete, melylyel növendékeit lebilincselte s fenkölt erkölcsi személyisége, melynek varázsa alól senki sem vonhatta ki magát.

Velenczében érte 1423-ban Giân Francesco Gonzaga mantuai örgróf hívása, a ki nem nyugodott, míg udvarának meg nem nyerte az akkor már híres humanistát és paedagogust. Ő reá bízta gyermekeinek nevelését. Vittorino lelkes hévvel fogott hozzá eszméinek megvalósításához és megeremtette reformiskoláját. Bízvást így nevezhetjük, mert vezetője a nevelés új eszményéhez szabta eljárásait. „Az örgrófnak Mantua mellett levő nyári lakában s a vele szomszédos épületben helyezkedett el a gondjaira bízott gyermekekkel, kikhez csakhamar mások is csatlakoztak, fiúk és leányok vegyesen, de egyszerre 60-70-nél nem többen. A növendékek közt híres nevek viselőivel találkozunk, mint például Federigóval, a ki urbinói udvarát a renaissancekori művelődés egyik legfényesebb színhelyévé tette. Huszonhárom évig, halála napjáig, működött Vittorino ebben az iskolában, melyet egyik kortársa. „az erkölcsök, tettek és szavak szentélyének” nevezett.

Mi az – kérdehetjük -, a mi ezt az iskolát más

¹ Woodward: Vittorino da Feltre and other humanist educators. Cambridge, 1805. V. ö. Voigt, id. m. I, 533-544; Symonds, II, 242-250; Rosmini Idea dell' ottimo precettore nella vita e disciplina di Vittorino da Feltre e de' suoi discieppoli. Libri IV. Bassano, 1801.

akkori nevelő intézményektől megkülönböztette? Miben jut kifejezésre Vittorinónak az a törekvése, hogy a megszokottnál jobb nevelésben részesítse növendékeit? Mennyiben érvényesült az iskola nevelő és tanító eljárásaiban a renaissance szelleme? Mily alakot öltött ebben a nemes vállalkozásban a humanitás, melyet az elméletek írói váltig hirdetnek?

Már az iskola elhelyezése és környezete feltűnhetett ama kor embereinek. Semmi zárkózottság, semmi komorság. Egy tó partján állott az épület, gyönyörű kertben, melynek közepén magasra lövelte sugarát egy szökőkút. A ház termeit verőfény és világosság járta át, s berendezésök nemes ízlésre vallott. Nem hiába volt az iskola neve Casa Giocosa, a vidámság háza (eredetileg: Casa Zoyosa). A közelben nagy rét, melyen a gyermekek üres óráikban szabadon játszhattak és labdázhattak. Alig lehet elgondolni, hogy mindez milyen újítás volt oly korban, mely a gyermeki pajzanság ártatlan örömeiben legtöbbször bűnös hajlamokat keresett s fegyelmezésében egyedül a fékentartás célzatából indult ki. Eszközei: állandó silentium, mozdulatlan nyugalom, rendszeres testi fenyték.. Még nem érkezett el annak a belátásnak az ideje, hogy a gyermeki természet szabályozásában „mértéket kell tartani, ha azt nem akarjuk, hogy a fattyúhajtásokkal együtt lenyessük azt is, a mi gyümölcsöt ígér. A gyermeknek életeleme a mozgás, a csevegés, a játék. Mindebből bőven kijutott Vittorino növendékeinek. Időnként ki is rándult velők a mester a közeli Alpok vidékeire. Általában nagy gondot fordított testi egészségükre. Mint láttuk fentebb, ez is az újféle nevelés kellékeihez tartozott. Miként a képzőművészet felfedezi az emberi test szépségét, úgy az emberformálás művészete kezdi érezni a testi épség biztosításának szükségességét. Feléled a görög gondolat, hogy a test és lélek harmonikus kiműveltsége teszi a szép és jó embert. A Casa Giocosában a testgyakorlat valamennyi neme járta: futás, ugrás, birkózás, nyilazás, lovaglás, úszás.

Ámde Vittorino minderre nem gondolhatott volna, ha iskolájába sok tanulót fogadott volna be. Tömegeket nem lehet nevelni, csak fegyelmezni. A mantuai isko-

lában családi élet folyt. Vittorino a gyermekek apjának tekintette magát. Mindegyik növendékét jól ismerte s egyéniségét számba vehette. Jóságos szigorúságával megnyerte bizalmukat, a nélkül hogy tekintélyén csorba esett volna. Minden idejét tanítványai között töltötte: velők dolgozott, velők étkezett, velők játszott, velők aludt. Mindent megvont magától, csak hogy szegénysorsú növendékeinek szükségleteit kielégíthesse. Az embereket nem kereste; az iskola volt egész világa, gyönyörűsége, dicsősége. Semmi más nem akart lenni, mint iskolamester. Egyike volt azoknak az *önfeláldozó* nevelőknek, kik leikök minden kincsét odaadják a gyermekeknek. Csak Pestalozzi multa felül mindebben a mantuai nevelőt.

Ez a benső bizalom, mely közte és növendékei közt kifejlődött, tiszta erkölcsi légkört teremtett meg az iskolában. Megvolt ez a középkorban is, de sokszor kényszereszközökre szorult. A Casa Giocosában minden erkölcsiség spontán módon jó létre de egyúttal aesthetikusan is. Vittorino nemcsak hazugságot nem tűrt, de ízléstelenséget és durvaságot sem. Az ő szemében a lélek műveltségének a magatartás méltóságában és szépségében, a finom modorban is érvényesülnie kellett. S ez a kíváncsi nem onnan eredt, hogy tanítványainak nagyobb része fejedelmi és nemes családokból került. Semmi különbséget sem tett az előkelő sarjak és azok között a szegény gyermekek közt, kiket saját költségén nevelt.

Egészen a renaissance szelleme hatotta át ennek az iskolának oktató tevékenységét. A feladat: lehetőleg sokoldalú műveltségben részesíteni a gyermekeket. Nemcsak nyelveket és irodalmakat 'kellett tanulniok, hanem történetet és mathematikai tárgyakat is; mindezekon felül négy festészetet és. zenét. A tanulmányok középpontjában önként érhetően a klasszikus nyelvek és irodalmak állottak. Absolut nevelő értékökről – miként előző fejtegetéseink megmutatták – minden humanista mélyen meg volt győződve; mindnyájan hitték, hogy a klasszikusok irataiban rejlik minden igaz, jó és szép, a mit az emberiség valaha gondolt, érzett és alkotott. A ki művelt ember akar lenni, csak őket kell hogy utánozza;

úgy kell gondolkodnia, beszélnie, írnia és cselekednie, mint ők, mert nemesebben és tökéletesebben nem lehet gondolkodni és érezni, beszélni és cselekedni. Homér és Demosthenes, Vergilius és Cicero foglalták le a tanulmányi időnek legnagyobb részét. Kedvelt író lehetett Xenophon is.¹ Ezekből az auctorokból egész könyveket tudtak Vittorino tanítványai szabadon elmondani; ezeket utánozták, magyarázták, fejtegették. Ezeknek a szelleme telítette meg lelküket.

Tévednénk azonban, ha azt hinnők, hogy a klasszikus ideál tisztelete elfojtotta bennök a keresztény érzületet. A XV. század első felében, Vittorino nevelő munkássága idejében, a humanisták közt még elég sokan voltak, kik a klasszikusokért való rajongást a pozitív keresztény tanokkal ki tudták egyeztetni. Vittorino, a kinél jobban senki se szívta tele lelkét a klasszikus irodalom szépségeivel, aszkéta-életet élt,² s a legszélsőbb vallási rigorizmusnak hódolt. Ily szellemben nevelte tanítványait is. Mintha csak féltette volna őket az antik kultúra varázsától s ennek ellenszeréül követelte volna meg tőlök a szigorú vallásgyakorlatok minden nemét.

Ilyen volt Vittorino da Féltra nevelői műve. Rendületlenül hitte, hogy a középkori nevelésnek akkor már elaggott törzsébe bele lehet oltani az új életeszmény hajtásait. Oly nevelésre törekedett, mély épp úgy irányul a túlvilági, mirft a földi boldogságra, a melyben tehát az askesis és az aesthesis megférnek egymás mellett. Az ily nevelés lehetőségébe vetett hite adott neki erőt a fihoz, hogy paedagogiai eszményét a gyakorlatban anyaira meg tudta közelíteni, mint előtte és utána nagyon kevesen. Mantuai iskolája a múlté, de neve ma is él azok körében, kik a nevelést eszmények nélkül elképzelné nem tudják.

¹ Egy Xenophon-kéziratot, mely ma is díszé a Laurentiánának, maga Vittorino másolt, s azután egyik tanítványának ajándékozta. Kitűnik ez a kódexben olvasható következő jegyzetből: Hunc librum Sassulo Pratensi et discipulo et filio dono dedi, cum a me discederet, ut essei monumentum amoris nostri. Ego Victorinus Feltrensis manu propria scrípsi et donum obtuli.

² Vespasiano da Bisticci mondotta róla: Era di lui opinione, oltre alla continenza che noi abbiamo detto, *che fusse vergine*. – Idézi Pastor, I. köt. 41. 1. (3. jegyz.).

30. Az urbinói udvar. – Az új szellem a XV. század második felében befejezte diadalmas körútját Itália földjén. Teljes pompájában díszlik a virág, melyet a renaissance fakasztott; színétől és illatától elbájolva éli világát a századvégi nemzedék. A fejlődés utolsó mozzanatához ér. Az a paedagogiai eszmény is, mely Vittorinót hevítette, végleg kiformalódik. Kibontakozott képének megkapóan hű rajzát adja világhírű könyvében *Baldassare Castiglione* gróf,¹ a ki a XVI. század elején az urbinói herceg házában és szolgálatában töltötte eseményekben gazdag életének legszebb éveit.

Az Apenninek egyik sziklás magaslatán terül el a kis olasz város, melynek hírét még Raffael születése előtt Vittorino neveltje, a lovagias, nemeslelkű, tudománykedvelő Federigo herceg, Olaszország tündöklő díszé (la lume d'Italia), Mátyás királyunk kortársa, alapította meg.² A Casa Giocosa emléke élhetett benne, mikor udvarát a finom ízlés, úri modor, művelt társalgás, a válogatott szellemi élvezetek és lelki gyönyörűségek, a soha ki nem fogyó öröm színhelyévé tette. Nem hiába nevezték ezt a házat, akárcsak a tudományok mantuai csarnokát, a vígság igazi fogadójának (il proprio albergo della allegria).

Az urbinói palotának csodájára jártak Itália lakói.³ Már az épület külseje is az. előkelő fenség és úri kényelem harmóniájára vall: magasra feltörekvő tornyai a bejáró

¹ Szül. 1478-ban, meghalt 1529-ben. Előkelő katona és diplomata, a ki az urbinói, majd a mantuai udvarok érdekeit szolgálta Rómában, ill. Spanyolországban. Életének legapróbb részleteit megismerhetjük a Cartwright alább idézett művében feldolgozott és kortörténeti szempontból fölötté értékes levelezéséből. Róla írja Sadoieio 1521-ben: Balthasar Casti'ioneus, magnus vir imprimis, nec solum nobiiliatē et genēre, sed magnitudine etiam animi et omni eximia viriute praestans, quique, quod in militari viro erat admiranduni, omneis omnino arteis liberō homine dignas et omnia doctrinae genera coniprehenderat fSadol. Epist. 1572, p. 206).

² Galeotius Martius (Irodalomtört. Emlékek, II. 256) azt hiszi, hogy az urbinói herceg Mátyás királyunkat utánozta (Nam dux ex Urbino Fredericus . . . penitus Seremtatem Tuam imitatur). De ez a nyilatkozat nyilván csak hízélgés. Fordítva sokkal inkább valószínű.

³ Corteg. I,r2: edifice) un palazzo, secondo la opinione di molti, Ū piü bello che in tutta Italia si ritrovi: e d'ogni oportuna cosa si ben lo fomi, che non un palazzo, ma una città in forma di palazzo esser pareva; e non solamente di quello che ordinariamente si usa, come vasi d'argento,

mindkét oldalán s a kapu fölött egymásra helyezkedő széles loggiák a várszerűség és lakhatóság együttes benyomását keltik. A palota belseje a kortársak egyikének talán túlzott, de jellemző ítélete szerint földi paradicsom. Nincsen oly zuga – pedig 250 termet számláltak benne melyben a művész keze nyomot ne hagyott volna. Minden a legfinomabb ízléssel és műgonddal készült; minden csupa ritkaság és kiválóság. Remek domború művek, híres mesterek festményei, szobrok, dísz tárgyak.. A fejedelem Stúdiójának intarsia- és stucco-díszein rózsák és liliomok, madarak és sphinxek, sisakok és vérték, mértani eszközök és hangszerek, istenek és istennők, görög és római írók, regényes tájékok és genreszerű jelenetek váltakoztak. Mindenütt márvány, arany, ezüst, selyem, bíbor, drágaság, mesés szőnyegek és falkárpitok, kincseket érő bútorok. És ha mindezekkel a csodákkal betelt a látogató tekintete, egy pillantás a palota erkélyéről az Apeninek elragadó tájait varázsolta szeme elé, vagy egy séta a fejedelemasszony függő kertjeiben a földi éden kellemeit érezte meg vele. S ha ennek a sok szépnek a nézésébe is belefáradt, visszavonulhatott a könyvtárba, a hol a legritkább és legdíszesebb kéziratok sorakoztak egymás mellé.

apparamenti di camere di richissimi drappi d'oro di seta e d'alire cosi simile, ma per ornamento d'aggiunse una infinite di statue anliche di marnio e di bronzo, pitture singularissime, instrument musici d'ogni sorte; ne' quivi cosa alcuna volse, se non rarissima ed eccellente. Appresso, con grandissima spesa adunò un gran numero di eccellentissimi e rarissimi libri greci, latini ed ebraici, quali tutti orno d'oro e d'argento, estimando che questa fusse la suprema eccellenzia del suo magno paiazzo. Filelfo 1476-ban látogatta meg Urbinot s egyik levelében (kiadta Rosmini, Vita di Filelfo II, 423) az épülő palotáról ezt írja: „Et ne quid rerum mearum te lateat, Urbinum diverti ad egregium illum Principem Fredericum Fereiranum, quo et eum viserem pro veterc ac maxima benevolentia amicitiaque nostra, et coram item inspicerem regiam illam, quam tanta magnificentia, tanta arte, tanto cultu ornatuque aedificat, ut splendidius et elaboratius quicquam in universa Italia reperias nihil.” V. ö. Cartwright (Julia): Baldassare Castiglione, the perfect courtier, his life and letters. London, 1908. I. köt. 55--66. 1. Voigt, id. m. I, 568-571. P. Schubring: Urbiiio (Leipzig. Stätten der Kultur, 22. köt.). Berzeviczy Albert: Olaszországi útirajzok: III. (Pesaro és Urbino). Bpesti Szemle, 1906. 125. kötet, 26-39. 1. Munt : id. m. 354-371.1.

S minő fényes volt ennek a palotának a társasága!¹ Olaszország legelőkelőbb szellemei adtak benne találkaid humanisták és művészek, politikusok és diplomaták, főpapok és hadvezérek, s nem utolsó sorban művelt hölgyek. Sűrűn fordult meg itt a Cortegiano szerzőjén kívül² a szép reményekre jogosító fiatal Cesare Gonzaga; a finom ízlésű Lodovico Canossa; a Fregoso testvérek, s különösen a jóságos, szellemes, okos és udvarias „Signor Ottaviano”; vendége a háznak a Mediciek költői hajlamú sarja, Giuliano; azután Alfonso Ariosto (a nagy költő rokona); a tudós Pietro Bembo; a később oly hatalmas Messer Bernardo Bibbiena (a kinek jellemzetes arcvonásait Raffael örökítette meg), sőt egy ízben H. Gyula pápa is. Ha a ma is sértetlenül álló falak megszólalhatnának, sokat beszélhetnének ama csendes éjszákákról, mikor a nemes Guidobaldo fenkölt nejének, Elisabetta Gonzagának és a lélek minden ékességével megáldott sógornéjának, Emília Piának jelenlétében végeszakadatlanul folyt a mindig vidám és szellemes, mindig fesztelen, de mindig előkelő társalgás, tréfa és kacaj, zene és táncz, dal és szavalat, tudományos és irodalmi vita, melynek néha csak a pirkadó hajnal vetett véget.

¹ Cort. IV, 2: che vera m en te del Cava! Troiano non uscirono tanti signori e capitani, quanti'di questa casa usciti sonq omini per virtù singulare de da ognuno sommameute pregiati.

² Sadoleii, de land' philos. Lugduni, 1538. Lib. II. p. 221: Summos et singulareis viros dicis . . . , quorum conv'entu apud lectissimam omnium foeminanun Illelieabeñani reginam Ilmbriae, ilia civitas aique adeo Italia oninis ornata est". . . non enim uspiam alibi terrarum. neque nostra, ut opihor, neque aniiquorum memoria, tot ci (aieis principes ingenii ac lieraruin facile uno in loco quispiam possit nominare, quot nunc Urbini pracclarum coetmn constituunt: quipne cum Ülic adsit et Petrus Bembus, maxima celebritate et nomine vir..... et duo fratres lialiae vol praecipua lumina, Federicus et Ocianus Fregusi . . . itemque spcetatum ac nobile par Baldasarus Castillioieus et Caesar Gonzaga Quanquam ne singulos colligani, illam ego urbem hoc tempore non hominum cuiusquomodLdomiciuiiii, sod Aiusarmn diversorium esse puto. – A fent említett összes nevek viselőit 1. Castiglione Cortegianójában is. Maga a szerző el akarja hitetni, hogy a Cortegiano említette beszélgetésekben nem vett részt, mert akkor (1506 Angliában tartózkodott. De ennek ellene szól Sadoletus bizonyosságán kívül az egész műnek (a Cortegianónak) személyes jellege. Csak az írhat így. a ki maga látott, hallott, tapasztalt.

„De mivel a vita túlságos hosszúra nyúlhatna” mondja a hercegasszony egy ilyen társalgás alkalmával – „jó volna folytatását holnapra halasztani.” „Vagy inkább erre az estére,” jegyezte meg Messer Cesare Gonzaga. „Hogy-hogy erre az estvérè?” kérde a hercegnő. „Mert már nappal van,” felelt Gonzaga s odamutatott a világosságra, mely az ablakok hasadékein átszűrődött. Erre mindnyájan fölugrottak és szerfölött csodálkoztak, mert senki se vette észre, hogy a társalgás a szokottnál tovább tartott ... És miután kinyitották a palota ama szárnyának ablakait, mely Catri hegyének magas ormára néz, már látták napkelet felől ébredezni a rózsaszínű gyönyörű hajnalt, és látták elhalványulni a csillagokat. Egyedül csak az Éjjelt és Nappalt elválasztó Venus, az ég édes kormányzója ragyogott még. S úgy tetszett, mintha ez a csillag lehelte volna ki azt a gyenge szellőt, mely nyers frissességgel, telítette meg a levegőt, s mely a szomszédos dombok suttagó erdejében édes dallamokra fakasztotta a kősa madárkákat.

Eddig az urbinói udvar poétalelkű diplomatája. S ha tudjuk, mi volt a tárgya e hosszú vitáknak, alig lehet csodálnunk, hogy hajnalig eltartott. Azok az urak és hölgyek, kik ez alkalommal a hercegnő fogadó termében összegyűltek, visszafojtott lélekzettel hallgatták az ékesszavú Pietro Bembót, a mint az érzéki vágyaktól ment platóni szerelem gyönyöreit magasztalja s költői képekben gazdag bölcselkedésével tovább ragadja álmélkodó hallgatóit, mindig tovább, mindig magasabbra, a földi salaktól megszabadult és eszmévé finomult isteni szépség régióiba, a hol már nem a látás testi érzéke, hanem az értelem szeme (gli occhi della mente) üli diadalait. Prózában írt philosophiai költemény ez, melynél szebbet Platon symposionja sem nyújthat.

31. Castiglione mint paedagogus. – Ebben a társaságban, ebben a környezetben, a hol minden csak szépet lehel, született meg az Il Cortigiano alapeszméje.¹

¹ Szerzője 1513-ban kezdte megrajzolni a mű körvonalait. Azután félretette a kéziratot s csak X. Leo végnapjaiban vette újból elé; de ekkor sem azért, hogy befejezze. Több félbeszakítás és átdolgozás után 1528-ban készült el a mű, közvetlenül a szerző halála elő«. Hlső kiadása ugyancsak

A négy estére terjedő vita a körül forog, milyennek kell lennie a tökéletes udvari embernek, értve rajta az igazán művelt úri embert, mint a hogy eszméje a XVI. század elején a nemesebb közfelfogásban élt. Igyekezzünk ennek az eszménynek, mely egyúttal paedagogiai eszmény is, jellemző vonásait akként megállapítani, hogy a Cortegiano négy könyvében széjjelszórtan található adatokat elemzés útján összegyűjtjük és a belőlök önként kínálkozó szempontok alá sorakoztatjuk.

Első kimagasló vonás: *az uomo universale*. A Cinquecento első tizedeiben meg gyengítetlenül él az az egyetemes szellem, mely egy emberöltővel elébb Leon Battista degli Albertiben oly tipikusan mutatkozott s a kifejlett renaissance legnagyobb művészeit és humanistáit is kivétel nélkül jellemzi. Az udvari embernek minden tehetséget, melyet magában érez, ki kell fejlesztenie; egyet sem szabad paragon hevertetnie. Teste Jegyen erős, edzett, hajlékony és sokfélekép gyakorolt. Értsen a fegyverforgatás és hadi mesterség minden neméhez s mindenben igyekezzék másoknál tökéletesebb lenni: az olaszokat mülja felül tüzes paripák megülésében s a páros viaskodásban; a francziákat a lovagi tornában, a védelmi és támadó harcban; a spanyolokat a bikaviadalban, a lándzsa- és dárdavetésben. Legyen kitűnő vadász. Tudjon úszni, lovagolni, táncolni, futni, követ hajítani, labdázni. Épp ilyen sokféle irányban kell, kiművelve lennie az udvari ember szellemének. Első a tudomány, mint a lélek főekessége. Szükséges, hogy az úri ember kiválóan jártas legyen a humanisztikus tanulmányokban (in questi studii crie chiamato d'umanità); még pedig nemcsak a

1528-ban jelent meg Velenczében, Alduséknál. Négy könyvből áll, párbeszédek alakjában, melyek 1506/7-ben játszanak, röviddel azután, hogy H. Gyula pápa eltávozott Urbinóból. A szereplő személyek nagyobbára azok, melyeknek nevei fent olvashatók. A könyvnek óriási hatása volt egész Európában: 1537-ben francia nyelvre, 1540-ben spanyolra, 1561-ben angolra fordították. Számos utánozója akadt. Pl. Annibale Roméi: *Discorsi divisi in sette gioruate*. Verona, 1386 stb. Baldassare Castiglione elődje c téren, úgy látszik, Diomedo Car fa *Trattato de lo optimo Cortesano*-ja mely (Berzeviczy adata szerint) Beatrixnak, *Mátyás* nejeének van ajánlva. Hely és év nélkül megjelent ösnyomtatvány a milánói Trivulzio-könyvtárban.

latin, hanem a görög irodalomban is, a költőkben épp úgy, mint a szónokokban és történetírókban. S nemcsak élvezni legyen képes őket, hanem utánozni is. Tudjon latinul” írni, kötött és kötetlen beszédben, de tudjon olasz nyelven is verselni, és fogalmazni, s szerezzen jártasságot az élő idegen nyelvekben, különösen a francziában és spanyolban. Művészi készségekkel is rendelkezék. Ilyen a zene. Tudjon mindenféle húros hangszeren játszani s tudjon egymagában vagy zenekíséret mellett énekelni. Az ábrázoló művészetek területén sem szabad járatlannak lennie: értenie kel! a rajzoláshoz és festészethez. Szóval annyi sokféle dolgot kell tudnia, hogy a vitának egyik szereplője, Signor Lodovico Pio joggal mondhatta: „Azt hiszem, hogy az egész világon nem volna lehetséges olyan nagy edényt találni, mely magába fogadhatná mindazokat a dolgokat, melyeket ettől az udvari embertől elvártok” (credo che al mondó non sia possibile ritrovar un vaso tanto grande, che fusse capace di tutte le cose che voi volete che stiano in questo Cortegiano).

Már az imént mondottak sejtetik, hogy itt a műveltségnek oly eszménye jelenik meg, mely nemcsak sokoldalúságánál, hanem rendeltetésénél fogva is – a multakhoz képest – merőben újnak mondható. Az ember nem rejti el többé a maga tudományát a cella falai közé: nem csupán azért tanul, hogy a maga lelki szükségleteit kielégíthesse, vagy hogy a porondra lépve az iskolaszerű dialektika nehéz fegyverzetével hadakozzék egy épp oly súlyosan felvértezett ellenféllel, hanem hogy ismereteit és képességeit a műveitek legszélesebb köreiben, a társas élet nyilvánosságában, a mozgás teljes szabadságával és könnyűségével érvényesíthesse. Íme, a teljes kifejléséhez eljutott paedagogiai eszmény második jellemző vonása. Az úri ember műveltsége legyen *világias műveltség*, társadalmi műveltség. A Cortegiano szerzője mindenütt erősen hangsúlyozza, hogy hősének oly ismeretekkel és készségekkel kell rendelkeznie, melyekkel művelt társaságban jól megállhatja helyét. A zenét például nemcsak azért kell megtanulnia, hogy lelke szenvedélyeit lecsillapíthassa vele, hanem hogy ezzel is kellemessé tegye magát társaságban s kivált a nők színiében, kiket a leg-

nagyobb mértékben tisztelnie kell (aver grandissima reverenzia aile donne). Semminek sem szabad távolabb lennie a Cortegianótól, mint a félszűzességnek. Alkalmazkodnia kell mindenkor a környezethez s ezért mindig jól meg kell gondolnia, hol, mikor, kiknek jelenlétében, miről és mi okból beszél vagy cselekszik. Másként fog beszélni férfiakkal, másképp nőkkel; másképp fiatalokkal, másképp öregekkel. Csakis szellemének ezzel a mozgékonyásával fogja megnyerni a maga számára a közvéleményt. Mert az élni tudásnak, a minden helyzetbe és hangulatba való gyors behelyezkedésnek képességével feltétlenül rendelkeznie kell az igazán művelt embernek.

De nemcsak oly értelemben világi ennek a műveltségnek alkata, hogy a társaság igényeihez igazodik, hanem hogy *nincsen benne már semmi, a mi transcendais czélokra utal*. Egészen más világnézet ez, mint volt Vittorinóé, vagy a legtöbb paedagogiai elmélkedőé. A Cortegianóban nincsen semmi nyoma a földöntúli boldogság reményétől áthatott pozitív vallásos érzületnek, vagy annak, hogy a párbeszéd személyei az udvari ember jellemének elhatározó vonásai közé számítanak a vallásos hitet. A ki ismeri az olasz renaissance-nak ezt az előrehaladott szakát (a XV. század végét és a XVI-iknak elejét), a felfogásnak ezt a teljes megváltozását meg fogja magyarázhatni. Az igazi, mély vallásos érzés most már kivétel. S ha az őskeresztény bensőségnek, egyszerűségnek és alázatosságnak akad egy-egy rajongó híve, a ki fellázad a világi javak bálványozása ellen, vagy máglyára vetteti a művészet, tudomány, irodalom fényűző kincseit, mint Savonarola tette, utóbb maga is máglyára kerül. A humanisták tragy része az egyház parancsait forna szerint még megtartja, Vagy legalább nem akar nyílt ellenségeskedésbe jutni az egyházzal, de mennyi köztök a pápai udvar elvilágiasodását, az egyház szolgálóinak szabados életét korholó, gúnyoló, támadó ember s mennyien élnek maguk is keresztény hívőhöz nem méltó életet! A XVI. század első évtizedeinek nemzedékeikben már igen kevés van meg a scholasztikusok ama mély meggyőződéséből, hogy az értelemnek igazolnia kell a hit igazságait s

még kevesebb abból a misztikus elmerülésből, mely Kempis Tamást oly közel hozta Istenéhez. Az antik világ szelleme immár nem csak a humanisták stílusába hatolt be, hanem lelköket is rabul ejtette.

Milyen legyen hát az udvari ember erkölcsi jellege? *Egyetemesen emberi*, miként azoké a görögöké és rómaiaké, a kik már nem hittek isteneikben, de hittek az erkölcs önértékűségében. A Cortegiano erkölcse egy neme az autonom erkölcsnek. Egy egész világ választja el Vittorino egyházas, szigorúságától. Nem az isteni kegyelemben rejlenek az erkölcsiség gyökerei, hanem az örök emberiben. Jellemes ember az, a ki „*omo da bene*”; vagyis: Quintilianus *vir bonus*-a. Ebben a a jóságban beníie foglaltatik az okosság, bátorság és mértékletesség. Legfontosabb a két utolsó. Az úri ember legyen bátor, de ne kérkedjék bátorságával. A hol szükséges, legyen az elsők közt; minden más alkalommal legyen szerény, tartózkodó, a fitogtatást elkerülő. Mindenben tartson mértéket (*governarsi sempre con una certa onesta médiocrité*), azaz: soha semmiben se túlozzon, vagy szertelenkedjék. Amit tesz, azt egészen tegye meg; a mihez jól nem ért, azt egyáltalán ne tegye meg; sohase mutasson többet mint a mennyire képes, azaz: sohase legyen önmagához hűtlen (*che non discordi da se stesso*). Úri becsületén foltot ne tőrjön. Legyen nemes ember a szó igaz értelmében: nemes a szerelemben és nemes a barátságban, emberszerető és jóakaró, udvarias és szolgálatra kész. Mindezeket az ére-nyeket – könnyű észrevenni – nemcsak a renaissance szelleme lengi át, hanem ráveti fényét az akonyodó lovagi eszmény is. Mintha ebben az udvari emberben a görögség lelki egyensúlya, a „*méden agan*” és Castiglione kortársának, a félelem és gáncs nélküli lovagnak, a dicső Bayard-nak szelleme nemes harmóniában egyesülne.

A jellem elhatározó vonását mégis a görög ideál adja. A jónak ugyanaz a forrása, mint a szépé „(e dir si po che 'l bopo et 'l bello a qualche modo siano una medesima cosa). Minden erkölcs akkor értékes, ha a szépséggel párosul. Az udvari ember legyen szép és

jó, kalos kai agathos s nem fordítva. Az ember-eszmény döntő mozzanata az *aestheticismus*. Az úri embernek legyen mindenek előtt szép teste, mert csak szép testben lakozhatik szép lélek (nei corpi umani, della bellezza de' quali la piu propinqua causa estimo io che sia bellezza del' animo). Termete se túlságosan nagy, se túlságosan kicsiny ne legyen; mindkét esetben úgy fognak ránézni az emberek, mint valami csodaszülöttre (sono gli omini di tal sorte mirati quasi di quäl modo che si mirano le cose niostruose). Tudjon ízlésesen, azaz: feltűnést kerüiő módon öltözködni. Társaságban törekedjék kellemes benyomást kelteni. Modora legyen megnyerő és szeretetre méltó, művelt és csiszolt. Olyan olasz nyelven kell beszélnie, a milyenben Petrarca és Boccaccio írták meg műveiket. Előadása legyen választékos, jól tagolt. Hangjának nem szabad sem nőiesen lágynak, sem parasztosan durvának lennie; csengő és dallamos legyen; folyékony ejtéssel és illő mozdulatokkal párosulva. Ne csak szavai, hanem a mögöttük rejlő gondolatok is legyenek szépek, elmések, szellemesek, előkelőek és könnyedek avagy méltóságosak, alkalom és szükség szerint.

Mindez azonban íég nem elegendő. Bármily tetszetős a Cortegiano megjelenése, fellépése, beszéde, modora, valóban-szép mindez csak akkor leszen, ha természetes és keresetlen. Nevetésében, tréfáiban, tánczában, énekében, minden szavában és mozdulatában ott kell lennie annak az önfeledt bájnak, mely semmit sem tud magáról. Ezt a természetes kellemet nem lehet ugyan megtanulni (la grazia non s' impari), de mindenki elérheti, ha el tudja kerülni az affectátiót. A mit az udvari ember tesz vagy mond, úgy tegye és úgy mondja, mintha semmi fáradságába sem kerülne és mintha nem is gondolna reá (fatto senza fatica e quasi senza pensarvi). A legnehezebb dolgot úgy kell végeznie, hogy a veritéknek nyoma se maradjon rajta, vagyis: hogy ne lássék meg, milyen sok időt és igyekezetet fordított reá (né si conosca che molto studio e tempo vi metta). Az a tökéletes művészet, melyen nem látszik meg, hogy művészet (pero si po dir quella esser vera arte, che

non appare esser arte). Az udvari ember kitűnően zenéljen, de azért senki se gondolhassa, hogy a zene élethivatása, szakmája (come cosa che sua professione non sia), s bármennyire készül is beszédére, előadására, tánczára, a hallgatóban és nézőben mindenkor a rögtönzés benyomását keltse. Íme, az igazi, a legfontosabb aesthetikai kellék: a művészet legnagyobb diadalának átvitele a jó szokás és erkölcs tág birodalmába, a műgonddal elsajátított magatartás virtuóz gyakorlata a cselekvés terén. Önkénytelenül eszünkbe jut a renaissance művészete. Ez sem pusztán öntudatlan fellángolása az emberi szellemnek, mely a tudományos megismerés fárasztó tanulmányait kizárná. A renaissance nagy festőművészei nemcsak az intuitio lángelméjével alkották meg műveiket, hanem egyúttal gondosan tanulmányozták az anatómia és perspektíva tudományos elméletét. De azért, a mit vászonra tettek, csupa oda-lehelt bájnak, csupa ihletnek és sugallatnak tetszik.

32. A Cinquecento paedagogiai eszménye.

– Castiglione könyvének hőisében megtaláltuk a renaissance embereszményének minden lényeges vonását, annak az egynek kivételével, melyet Burckhardt óta éppen e kor szellemi életének minden nyilvánulásában keresni szoktunk. Igen kevés nyoma van meg benne az uomo singolarének. Mert az, hogy az urbinói társaság csak köszörűkő volt, mely pria való, hogy az udvari ember veleszületett képességeit lecsiszolhassa rajta, még nem jelenti azt, hogy a Cortegiano erős egyéniség. A művelt úri ember, a mint írónk megrajzolja, a markáns vonásoknak majdnem teljesen hiával van. Itt minden kikerekített, minden sírna és egyenletes; nincsenek kiugró pontok, kiemelkedő vonalak; sehol élek és szögletek; sehol erős ecsetvonás, vagy erős árnyékolás. Éppen csak a test rendkívüli edzettségben, fegyelmezett erejében, a hadi erények felülmúlhatatlan teljességében van jellemzetes férfiasság; mindenben, a mi szellemi, valami határozatlan lágyság ömlik el a Cortegiano alakján. Ha igaz, hogy Castiglione önmagát mutatta be az udvari emberben, akkor ennek a jellem-

rajznak egészen megfelel az író arczképe, a mint Raffael lefestette, a maga gondozott, szinte puha vonásaival.

Az erős egyéniség e hiányának vajjon hol rejlenek okai?

Egyik bizonyára az, hogy a szerző úri embere az udvar embere, a kinek nem lehet más életcélja, mint hogy fejedelmének szeretetét és kegyét megnyerje, mert – miként a szerző mondja – csak ekként lesz képes urát bölcs és igazságos kormányzásra, az erény útjának követésére készíteni. A célnak ilyenén kitűzése valóban lehetetlenné teszi az erős egyéniséget, sőt inkább feltétlen odaadást, a fejedelem személyiségébe való feloldadást követel. A Cortegiano nevelésének nem is szabad olyannak lennie, mely a veleszületett természet sajátos vonásainak mentől plasztikusabb kidolgozására törekszik, vagy ezeket az ősi vonásokat korlátlanul kifejteni engedi, hanem a mely az összes hajlamok kiegyenlítésére, a jellem nivellálására irányul.

Az egyéni vonások elmosódásának van azonban szerintem még egy, a korszellem előrehaladottságában rejlő oka is. Megint nem szabad felednünk, hogy a Cinquecento harmadik évtizedében vagyunk, s nem a renaissance-mozgalom elején vagy első felében, az igazi hatalmi emberek idejében; nem azokban az időszakokban, mikor még a renaissance tele van nyers naturalismussal, félig öntudatlan rajongással, hatalmasan izzó és kitörő szenvedélyvel, s mikor a középkori megkötöttség visszahatásaként még minden túlrad. Castiglione könyve már teljesen megtisztult légkörben fogamzott meg. A Cortegianóban tükröződő eszmény utolsó mozzanata egy hosszú mozgalmas fejlődésnek, melynek folyamán lassanként elült minden forrongás. A lélek felületének most már tükörsimának kell lennie, s csak a mélységekben szabad az egyéni indulatoknak és érzelmeknek hullámozniuk. Ugyanezzel a jelenséggel találkozunk a Cinquecento művészetében. A szenvedélyeknek tompultan kell megjelenniük. Ez ama klasszikus nyugalom, melynek tipikus példája Raffael Pietà-ja: a legnagyobb fájdalom kifejezése az arczon, az egész

alaknak megadással teljes nyugodtsága mellett. Kimondhatatlanul mély, de nem kitörően nyilvánuló fájdalom. Raffael későbbi madonnáin is feltűnik az érzelmeknek ez a telítettsége, de egyúttal megtartóztatása.¹

Röviden: a Cortegiano jellemének nem szabad annyira egyéninek lennie, hogy ne lehessen többé esztétikai. Az egyéniség szűk körének ki kell tágulnia az egész emberiséget befoglaló, széles és egyetemes látókörre. A görög szellem mértéktartó egyensúlyozottsága és nyugalmas összhangja az, a mi a műveltségnek kell, hogy megadja elhatározó jellemvonását, s így az a nevelés, mely ehhez az esztétikailag tisztult, harmonikus, alkotó részeinek egyensúlyán sarkalló műveltséghez elvezet, lesz az utilismustól és banausiától ment igazi humanisztikus nevelés. Oly eszmény, mely hosszú ideig szabott az iskolának is nemes célokat s a pedagógiai elmélkedést is fenkölt magaslatokra tudta felemelni. Az összhangzatosan kiművelt lelki élet volt lényeges jegye annak a humanitásnak, mely Erasmust és Sturmot, Wolff Frigyes Ágostot és Herdert egyaránt hevítette, ha szinte mindegyikök más-más utakon és eszközökkel igyekezett is az örök emberinek szolgálatába szegődtetni a nevelés művét.

33. A renaissance és a nőnevelés.² – Átmeneti korszakokban, minő a renaissance, a hagyomány áhítatos tisztelete és a reformálajs égő vágya szüntelen kereszteződnek. Nem ritkán feltűnő ellentétek kerülnek így egymás mellé. Régi felfogások váltakoznak újakkal, avultak forradalmiakkal. Ily különböző, gyakran homlokegyenest ellentmondó nézetek nyilvánulnak a nőkérdés körül: miképen ítéli meg a renaissance a nő helyzetét? S hogyan gondolkodnak e kor nemzedékei a leányneveieésről? Értjük a jobbmodú vagv előkelőbb társadalmi köröket, mert a nagy nép a művelődés kér-

¹ Wölfflin, id. ni. 197-200. 1.

² E fejezethez v. ö. Ruhmer Vilmos tanulmányát: Pädagogische Theorien über Frauenbildung im Zeitalter der Renaissance. Bonn, 1915. Meg kell azonban jegyezmem, hogy tárgyalásom nem t-zen a dolgozaton. hanem a forrásokon alapszik.

déseiben nem számított. Vizsgálva a forrásokat, a nőnek, s ezzel együtt a nőnevelésnek négyféle koncepcziójával találkozunk olasz földön.

Az első az ó-keresztény nő eszményképe (Monica), a mint Maffeo Vegio (III. k. 12-15. fej.) szeme előtt lebeg. Az olasz író a szüzies tisztaságot, a szerénységet, az egyszerűséget, a vallásosságot és a családias érzést tartja a nőben a legértékesebbnek, s ehhez képest a leányokat nem ugyan a kolostor magányában, de mégis távol a világ zajától és hiú örömeitől, a nyugalmas otthonban, anyjuk és a válogatott háznép körében akarja neveltetni. Csakis erkölcsi nevelésről beszél; az értelem kiműveléséről, elemi ismeretek vagy gyakorlati készségek elsajátításáról egyetlen szóval sem emlékezik meg.

Némileg hasonló ehhez a felfogáshoz, de nrás színezéssel, a házias nő eszményképéből eredő typus. Leghívebben Leon Battista degli Albertinek a család kormányzásáról írt, kétségkívül a Xenophon-féle Oikonomikos hatását éreztető traktátusa tükrözteti.¹ A leánynevelés itt, vallásossága mellett is, világiasabb és gyakorlatiasabb jelleget ölt, mint Maffeo Vegiónál. A nő természetes hivatása, hogy jó anya és feleség legyen; tudományra nincs szüksége, csak gazdasági és háztartási ismeretekre, hogy azt, a mit a férj szerez, megőrizze és rendben tartsa. Fonáshoz, főzéshez, varráshoz kell értenie; mindenek előtt rendszeretőnek, gondosnak, szorgalmasnak kell lennie s nem műveltnek; a férj jól teszi, ha a könyvekei elzárja felesége elől.

A harmadik a tudós nő, a minő különösen a fejedelmi és főnemesi családok körében található; olyan, a ki a trivium tárgyait épp úgy megtanulta, görögül épp úgy ért, latinul épp oly folyékonyan olvas és versel, a görög philosophusok műveiben épp oly otthonos, a klasszikus ókort épp oly alaposan ismeri, az antik régiségeket épp oly hozzáértéssel gyűjti, a humanistákkal épp oly fesz-

¹ A magyar irodalomban tudtommal először Beödi Balogh Ilona ismertette e művet: „Az olasz nő a renaissance idejében” című értekezésében.

telenül vitatkozik, mint a tudós férfiak. Egyenlőnek érzi magát a férfival, „egyéniileg akar ő is érvényesülni. A Gonsagák, Esték, Sforzák leánysarjadékai közt nem egy van, a ki ennek a nőtypusnak megfelel, Isota Nogarola tudománya a legtudósabb humanistákéval vetekedett.

A negyedik typus: az elmés nő. Ilyen az udvari hölgy (donna di palazzo), mint Castiglione megrajzolta. Az a nő, a ki neui annyira tudományával, mint sokoldalú műveltségével, lelki szépségével, finom ízlésével és tapintatával, elméje bájos játékaival, a társalgásban való művészetével hódít. Mindenből annyit kell tudnia, hogy megértéssel követhesse a férfiak eszmemenetét, ügyesen szöhesse tovább a társalgás fonalát, s elmemozdító, ösztönző hatással lehessen egy felsőbbrendű szellemi élet kifejtésére. Ha van is egyben-másban alapos tudománya, nem szabad mutogatnia: csak burkoltan éreztesse tanultságát. inkább a művészi készségekben és társas erényekben igyekezzék kiválni: tudjon énekelni, hangszeren játszani, táncolni, rajzolni, de legfőképen vonzóan beszélgetni; legyen középpontja a társaságnak, melynek férfitagjai az ő lelke gyémántjain csiszolják elméjüket és erkölcsüket. Ezekkel a tulajdonokkal teremtette meg Elisabetta Gonzaga az urbinói udvarban az első igazi szalont, mintaképet sok másnak, melyekben majdan egy-egy hölgy a lelki fensőbbtség önfeledt bájaival korszakos szellemi mozgalmakat tudott folyamatba hozni, vagy erőre kaptatni. Ily hölgyeket a középkor nem ismerhetett.

34. A vég. – A Cortegiano az olasz humanizmus tiszta hangulatának utolsó kicsendülése. A renaissance ragyogó napjának még egy utolsó fénysugara érte a szellem elragadó játékaiban gyönyörködő fejedelmi udvarokat, s a művészi örömökben és élvezetekben dúslakodó Rómát. Mert a mikor Castiglione gróf sajtó alá adta művét (ez 1528-ban volt), már reáborult Itália egére az alkony sötét árnyéka. Véget értek a káprázatos ünneplések, farsangi bohózatok, álarezos felvonulások, udvari hangversenyek, dévaj színjátékok, pazar lakomák, ujjongó és tomboló vadászatok, melyekben

nem sokkal előbb X. Leónak és meghitt társainak kedvök telt; örökre kihullott az ecset Raffael kezéből; elszéledt a sok humanista, tudós és költő, festő és szobrász, muzsikus és tánczos, a kik a pápai udvar fényét emelték és kegyeiből éltek. Vége az ötletes szó-játékoknak, az elme csillogtatásának, a szellem kifinomított pengéivel vívott szócsatáknak, a lelkek művészi szárnyalásának, az ezerféle színekben játszó ragionamentónak. Épp egy évvel a Cortegiano megjelenése előtt gázoltak végig az örök város utcáin a néniét landsknechtek s a spanyol és olasz zsoldosok. Tizenkét teljes napig gyilkolt és rabolt a 40,000 főből álló gyülelész had.¹ Porba hullottak a művészet remekei, kincseiktől megfosztva állottak a templomok oltárai, Raffael loggiáiban garázda fosztogatók tanyáztak. Két évvel utóbb Firenzét is elérte a sorsa.² Michel Angelónak kell vállalkoznia, hogy hadi tekintetéből leromboltassa azokat a pompás kéjlakokat, melyeket évtizedes igyekezet és finom műízlés teremtett meg a város környékén. Nyolczezer polgár lelte halálát az ostrom alatt s a dúsgazdag Firenze egyszerre a szegénység átkát nyögte. Elérkezett mindenüvé az Istenítélet (mint a kortársak nevezték), mely lesújtott a bűnösökre, de lesújtott azokra is, a kik szépen tudtak élni.” És így el

¹ Egykorú leírását adja a Corp. Ref, IX. kötetben (col. 130-139.) egy római születésű, később Wittenbergába került tanuló, Melanchthon tanítványa. V. ö. col. 136: Quanta enim fuerit in ürbe licentia audacissimorum honiimun, inde aestimari potest, quod diodecini diebus nullos habuit exercitus, militari more, Magistratus. In tot dierum *αναρχία* tranquilla alioquin civitas stb. Col. 137:Caedes factae tota ürbe miserorum civium; bona civitatis pars incendio deleta; studia omnium lionestarum rerum, quae ibi florucrunt, armis conterrita obmutuerunt. V. ö. Browning, The age of Condottieri. London, 1895. 214-234 (Tue sack of Rome).

² U. ott 235-248 (The fail of Florence).

³ V. ö. Sadoletus levelét Dcsiderius Erasmus Rotterodamuslioz, XH. Cal. 1528”(Jacobi Sadoleii Episolarum libri sexdecini. Coloniae Agripp. 1572. p. 42); Incredibiie est, quantum calamitatis et damni ex »Hus urbis ruina omni huniano generi invecium sit. In qua etsi vitia nonnulla inerant, maximam tarnen multo partem dominabatur virtus: dornicilium certe humanitatis, hospitalitatis, comitatis omnisque prudentiae évitas ilia semper fuit. – V. ö. ibid. p. 208. 325. tov. Petrus Bembusnak egy levelét (Lib. III.), melyben leírja Róma kiiosziását és a maga sorsát.

kellett múltja annak a derűs, verőfényes, gyönyörű életnek is, mely az urbinói fejedelmi udvar körében lüktetett, s melyről ma már csak a Cortegiano örökifjú, beszédes lapjai s a palotát övező ősi fák suttogó lombjai regéinek . . .

II. RÉSZ.

Magyarország.

35. Előzmények. – Világtörténelmi jelentősége van annak a ténynek, hogy Európa összes országai közül Magyarországon terjedt el legkorábban az olasz humanizmus.¹ Míg francia, angol és német földön csak a XV. század utolsó tizedeiben kezd szembeszökővé válni és mintegy hivatalos elismerésben részesülni a szellemi életnek ama fordulata, melyet a renaissancenak Olaszországból való kisugárzása okozott, addig hazánkban már ennek az évszázadnak a derekán tért foglalt s feltűnő arányokat öltött az újféle műveltség. E jelenségnek, melyre nem minden nemzeti büszkeség nélkül tekinthetünk, abban rejlik az oka, hogy az olasz befolyásnak a XV. században már nagy múltja volt minálunk; nagyobb és közvetlenebb, mint nyugaton. Főképen az Anjouk uralma fűzte szorosabbra ezt a kapcsolatot Magyarország és Itália közt. Olasz volt akkor a királyi család, olasz színezetű az udvar, olasz szokások terjedtek el a magasabb körökben, olasz műipari termékek hatoltak be hoz-

¹ A magyar humanizmus összefüggő története nincs megírva. Az itt vasható vázlat (amennyiben mást nem idézek) leginkább a következő írásműveken alapszik: Ábel Jenő: Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Budapest, 1880. – *Analecta nova ad historiám renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Ex scriptis ab Eugenio Ábel relictis edidit Stephanus Hegedüs.* Budapestini, 1903. – *Analecta recentiora ad historiám renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Edidit Stephanus Budapestini,* 1906. – Irodalomtörténeti Emlékek. Budapest, 2 kötet (1890, 1893) Voigt id. m. II. 315-332. Vári Rezső: *A classica philologia encyklopaediája.* Budapest, 1906. 436-440.

zánk. A Nagy Lajost Olaszországba kísérő magyarok szeme előtt mily új világ tárulhatott fel, mikor Nápolyig vonultak! E mellett különösen az olasz egyetemekre járó és onnan haza került magyar ifjaknak köszönhető a fejlettebb műveltség beszivárgása. Magyar egyetem csak 1367 óta volt Pécsen és az is csonka. A páduai egyetemnek már 1321-ben volt magyar tanulója és az Anjouk idejéből még további 16 magyar ifjú páduai tanulmányát lehet forrásszerűen kimutatni.¹ Zsigmond királynak félévszázados uralma alatt – habár rövid ideig Budán is volt stúdium generale – tovább folytak az olaszországi tanulmányi utazások. Trónralépésétől Mátyásig már 53 magyar tanult csupán Páduában;² Bolognában hihetőleg még többen. Közvetve erősítette és fokozta az olasz hatásokat a mindinkább fenyegető török veszedelem, melynek folytán mind sűrűbben fordultak meg hazánkban a humanista-műveltségű pápai követek, sőt elvértve világiak is.³ Zsigmondnak 1433-ik évi koronázó útja, mely őt és kísérőit három hónapig marasztotta az örök városban, szintén hozzájárulhatott ahhoz, hogy a humanista szellem behatolt a főpapok és némely világi főurak köreibe. Hunyadi János, a ki fiatalabb korában még nem tudott latinul, kormányzósága idejében már olasz humanistákkal érintkezik: Poggio két munkáját küldi meg neki. V. László humanisztikus műveltségére Aeneas Sylvius traktátusából következtethetünk.

36. Mátyás. – Az olasz renaissance hű képviselője Mátyás király. Éppen olyan kényúr, mint azok az olasz fejedelmek, kiket megismertünk. Uralkodása épp oly kevésbé legitim, mint amazoké és épp oly önhatalmú, mint a condottiérékből lett olasz őrgrofoké és hercegeké. Szintén csak felsőbbeséges egyénisége erejével kormányoz,

¹ Fontes Rerum Hungaricarum. Tomus I. Matricula et acta Hungarorum in Universitatibus Italiae Studentium. Padova (1264-1864). Collegit et edidit Andreas Veress. Budapest, 1915.

² U. ott.

³ Filelfőt, mikor Konstantinápolyban időzött, 1423-ban Budára küldötte a görög császár Zsigmonddal tárgyalni. Rosmini, Vita di Filelfo. Milano, 1808. I, 12. 1.

nem egyszer fittyet hányva törvénynek és jogszokásnak. Épp oly sokoldalú, mint a renaissancenak minden igazi szülöttje. Nagy mint hadvezér; elsőrangú diplomata és politikus; járatos a tudományok minden ágában s a legtöbb európai nyelvben; gyönyörködik az irodalomban és művészetben s mindenben, a mi nemes ízlésre vall; szereti a fényt és pompát; nagyszerű palotákat épít és kincseket érő könyvtárt teremt, melynek gyarapítása végett költséget nem kímél; fejedelmi bőkezűséggel pártolja a köréje sereglő humanista tudósokat és írókat,¹ nagyrészt olaszokat,² kikkel üres óráiban (főleg eBed közben) mulat, társalog és bölcselkedik.³

E tudós viták közül itt különösen is érdekelhet bennünket az a Brandolini egyik művében olvasható párbeszéd,⁴ melyben Mátyás király, Corvin János és a firenzei Giugnio Dominico a köztársasági avagy monarchikus kormányforma elsőbbségéről elmélkednek s melynek egyik része ama kérdés körül forog, vajjon a természet avagy a nevelés teszi-e a kiváló elméjű embereket? Dominico szerint a nevelés. A királynak más a véleménye:

Hogyan lehetséges ez – úgymond Mátyás – nem tátom be! Mert ha az elme élességét a nevelésnek kellene tulajdonítani, akkor mindazok, a kik gyengéd vagy finom nevelésben részesültek, szellemi képességeikkel kiválnának; a többiek pedig, a kiket nem így neveltek, ily képességek nélkül szükölködnének, – holott széltében ennek ellenkezőjét tapasztaljuk; Mert sem azok nem valamennyien szellemes emberek, a kiket ügyesen és gondosan neveltek, sem azok nem valamennyien tompa és nehéz

¹ Doctos enim ea caritate amplexabatur, ut illos ex omnibus oris ad se accerseret; externis etiam et absentibus dona mittebat . . . ita omnes eruditi probique ad ilium tamquam ad vivaria currebant neque ab illo uisclue bonus unquam indonatus abiisse dicitur (Cervinus, ragúzai költő nekrológiájából, Ábel: Anal. 64-5). A sok hasonló magasztalás közül még 1. Lud. Carbo nyilatkozatát (írod. tört. Emi. II, 188).

² Felsorolásukat l. Csánki Dezső: I. Mátyás udvara (Budapest, 1884) című művének 47. s k. lapjain. V. ö. Berzeviczy, Beatrix 286. 1.

³ Semper enim in eius convivio disputatur aut sermo de re honesta aut iocunda habetur aut carmen cantatur (Irodalomtört. Emi. II, 228). Irodalomtört. Emi. II, 141-2.

elméjük, a kik ilyen nevelésnek híjával voltak. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy nagyon sok földműves vagy szegény ember, a kik sohasem művelődtek, de a műveltséggel nem is tudnának mit csinálni, mégis nagyon jó és éles eszűek; mások viszont, daczára gondos és mesteri neveltetésöknek, egészen tompa elméjük. Sőt (ha az igazat meg akarjuk mondani) még nem ismertünk olyan embert, a kiről bizonyos volna, hogy nevelés és emberi igyekezet által lett volna szellemessé, de igenis néhány olyant ismertünk, a kik eredetileg szellemesek voltak, mikor azonban gondos őrizet alá vették életmódjukat és tanulmányaikat, minden szellemességökből kivetköztek. Már pedig, a mit a házi gondoskodás nem adott meg nekik, hogyan adhatná meg a nyilvános nevelés? Ha emennek csakugyan volna valami hatása, ez a hatás egyformán nyilvánulna meg minden állampolgárban, sőt minden államban. Hogy ez nem így van, s hogy nem minden országban virágzanak a tanulmányok és tehetségek, legjobban Te tudhatod. Ítéletem szerint tehát a tehetség nem az igyekezettől függ, hanem azt a természet hozta létre és alkalmazza az éghajlat minősége szerint más és más viszonyokra. Azért, hogy nem minden egyforma a teremtésben, Istent éppenséggel nem kell igazságtalannak tartani, hanem – miként mondtam – úgy kell fölfogni a dolgot, hogy emez alkalmasabb valamire, mint amaz. Van azért mindenben sajátos tehetség és erény. Csak nem ismerjük föl mindnyájan. S mivel mégis vágyunk gyermekeinket kiművelni, gyakran megesik, hogy tehetségeiket eltérítjük és a természetökkel ellenkező irányú tanulmányokra szorítjuk. Ezért nem éppen okatlanul látszanak cselekedni azok, kik gyermekeiket, mihelyt eszökkel valamit fölfogni képesek, az egész városban körülvezetik és miután minden mesterséget és tanulmányt megmutattak nekik, választást engednek ... De hagyjuk ezt most, s térjünk vissza oda, a honnan megindultunk, hogy t. i. a ti nevelésiek és tanítástok semmi befolyással sincsen a legjobb tehetségek létrehozására. Az éghajlatnak és természetnek (coelo ac naturae) kell tulajdonítani az elmének erejét és élességét ...

37. Vitéz János. – A „nagy király példáját követték a főpapok. Élökön halad Vitéz János váradi püspök, később esztergomi érsek, a ki Olaszországban végezte felsőbb tanulmányait s ott ismerkedett meg a humanista

műveltséggel; ott sajátította el azt a szép latin stílust, melyet a tőle szerkesztett királyi levelekből, úgyszintén beszedeiből ismerünk.¹ Udvara a finomult szellemi élet góczpontja s egyúttal a hajótörött humanisták menedék-helye (*confugium bonorum omnium ac litterarum asylum, quoties calamitas aliqua ingruisset*).² Ilyen vendége volt pier Paolo Vergerio is, kinek paedagogiai iratát már ismerjük. Ő és az övéhez hasonló magas műveltségű férfiak Vitéz udvarában is meghonosították a lélekemelő, csiszolt társalgásnak, a finom szellemek versenyének azt a módját, mely az olasz renaissanceot annyira jellemzi. Maga a püspök is tevékeny részt vett ezekben a vitatkozásokban, melyekről érdekes képet fest egyik forrásunk.³

Ezeknek a vitatkozásoknak a bírása maga a püspök volt: néha maga is valamelyik vitázó pártjára állott s elméjét ilyenféle gyakorlatokkal kiművelni igyekezett. Nem volt hely, idő, nappali étkezés vagy éjjeli virrasztás, a mely ne telt volna el ilyen tisztes társalgással (*sine honesta confabulatione*) s minden beszélgetésben a tudománynak jutott az első hely (*in quocunque sermone prima erat de doctrina ratio*). Nem is volt ennél az együttélésnél méltóbb vagy szentebb dolog; minden szó az igazságot, az igazság hasznát nézte. A szemérmetlen vágy tisztátalan adomákat és trágárságokat, melyekkel a legtöbb ember könnyíteni igyekszik a lelken, ott förtelmes bűnöknek tartották, s úgy vélekedtek, hogy azok mintegy előjátékai és kapui a gonosztetteknek; lehetetlennek hitték, hogy tiszta maradjon annak az elméje; a kinek nyelve és beszéde olyan nagyon tisztátalan. Érdemes dolog volt tehát látni a püspököt, a mint ilyen derék emberekkel vitatkozott az erények mindenféle nemeiről, s a mint e férfiak minden igyekezetökkel azon voltak, hogy tudomány-

¹ Politikai beszédeit kiadta Fraknói V. (Budapest, 1878). Mátyás király leveleit (melyek részben Vitéz János tollából kerültek) ugyanő tette közzé (Budapest, 1893, 1895. 2 kötet). V. ö. ugyanannak monographiáját: Vitéz János eszte3rgomi érsek élete.

² Ábel, Adal. 163. – V. ö. még Galeotto Martio nyilatkozatát (u. o. 174) *tempestate nostra Musas ex toto orbe fugatas ad, se revocavit Hungariamque novum Musarum domicilium constituit, unde factum est, ut qui dispersi fuerant docti, ad ipsum tamquam ad litterarum parentem turmatim confluerint.*

³ Callimachus. (Ábelnél, Adal. 162-165.)

ban és erkölcsben napról napra gyarapodjanak; és habár jó természetűek és nevelésük is ebbe az irányba terelte őket, mégis annál erősebben ösztökélték egymást, mennél inkább megvilágosodott előttük, hogy csakis erénnyel tarthatják meg a tisztességes életnek azt a helyét mely osztályrészükül jutott. Állandóak voltak köztük a vitakozások és külön-különféle kérdeztetések, a mint a tárgy Vagy a hely vagy az idő megkövetelte.

A külföldi humanistákkal is folytonos összeköttetésben volt Vitéz. Neki ajánlották például egyes műveiket Georgios Trapezuntios és Joannes Argyropulos. Könyvtárát, melyet Vespasiano Bisticci firenzei könyvkereskedő útján gyarapított, fennen magasztalták kortársai.¹ S mindezeneken felül „több ifjút küldött Olaszországba, hogy az ő költségén tanuljanak ott s ellátta őket könyvekkel és pénzzel, és mindennel, a mire szükségök volt. S azt kívánta, hogy ne csak a latin, hanemha görög irodalommal is megismerkedjenek”.

38. Janus Pannonius. – Ez ifjak közt volt unokaöccse, *Janus Pannonius* (Csezmiczei János), később pécsi püspök. Tizenkettedik évétől huszonharmadik évéig, vagyis az ifjúkor legfogékonyabb időszakában olasz földön tartózkodott, kitűnő olasz mesterektől tanult, humanista légkörben nevelkedett s egészen teleszívta magát az antik szellemmel. Költészeténele egyik, legdúsabban termő ágában Martialist választotta mintaképének.² Alig is van keresztény vonás abban, a mit írt. Mikor a törökök ellen induló Mátyás király számára isteni segítségért könyörög, Phoebushoz, Marshoz, Pallashoz, Castorhoz, Vulcanushoz, Juppiterhez imádkozik. Mikor panasolja, hogy a király oly késedelmesen gyűjt hadat a moldvaiak ellen, úgy fejezi ki magát, hogy

¹ V. ö. magának Vesp. Bisticcinek életrajzi adatait (Ábel, *Analecta* 221-222) vagy Regiomontanus *Tabulae Directionum* ez. művének előszavát (u. o. 170). – Ezenkívül I. Fraknoi: V. J. könyvtára (Magyar Könyvzemle I, 1-21; 79-91; 170-201. II, 1-6.)

² Epigr. Lib. I, 241: Te, vatum optime, culte Martialis . . . Qua possum, sequar in meis libellis.

habár Cynthia már annyi sok hónapot betöltött, a király még mindig halogatja hadjáratát, s kérdi, vajjon Budavára mikor fog ismét tapsolni a győzelem koszorúival elborított Neoptolemusának? A mythologia összes isteneit, félisteneit, hegyi, vízi és erdei tündereit beleszővi verseibe, s a görög és római régiségnek nincsen oly vonatkozása, melylyel költészetében ne találkoznánk. Telítve van a klasszicizmus eszméivel. Nem képes más nyelven írni, mint a Martialisén, Ovidiusén, Vergiliusén; nem tudja korának jelenségeit más valamihez hasonlítani, mint a görögök és rómaiak viselt dolgaihoz. Ha szeretett tanítóját akarja dicsérni, azt mondja hogy Róma annyit köszön Camillusnak, a mennyit a latin nyelv Guarinónak, vagy imígyen szólítja meg mesterét: „Görögország Phoebushoz, a latin nép Faunushoz, Lybia Hammóhoz, Egyiptom Serapishoz folyamodik, mikor kétségben volt. Te hozzád az egész föld kerekességéről gyűlnek a népek, hogy fonnyadt leiköket a Te boldogító tanítással felüldítsék” (*tingant arida corda populi*) s mikor Guarinus halálán szomorkodik, így kezdi versét: „Calliope, Clio, Polyhymnia, sírjatok! Meghalt Guarinus,⁷ a ti dicsőségtek”. A léleknek antik elemekkel való *tzi* a megtelítettségét tartották az akkori olaszok – mint láttuk – a legmagasabb fokú műveltségnek.

S a klasszikus szellemnek ezzel a teljes átérzésével és magába olvasztásával lett Janus szűkebb hazáján Magyarországon túl híressé. Alig van új-latin költő, a kit a művelt Európa annyira ismert és méltatott volna.¹ Sokféle változatban magasztalják tüneményes emlékezetét, rendkívüli alkotó képességét, fejlett formai érzékét, melyekkel kortársait felülmúlta. A mi Erasmus és Agricola a tudományok minden ágában – írja róla egyik kiadója (Frobenius) -, a mi a kabbalisztikában Reuchlin, a matematikában Regiomontanus, az a költészetben Janus Pannonius. Magyarországnak ő a legnagyobb dicsősége – írja egy másik -, „a kinek tudománya

¹ V. ö. Beatus Rhenanusnak 1518-ban kelt levelét (Horawitz-Hart falder gyűjteménye: 116-7), melyben a legnagyobb elragadtatással ír s Pannonius epigrammairól.

és beszéde a Napnál tisztább és a csillagoknál fényesebb”, a ki legelőször hozta a Duna tájékára a Múzsákat, s a kinek híre az egekig ér.

Mint pécsi püspök is állandó összeköttetésben maradt az olasz humanistákkal.¹ Könyvtára egyike lehetett a leggazdagabbaknak. Mikor 1464-ben Mátyás megbízásából Olaszországban járt, útjában egyre-másra szerzte be a könyveket „Mínthogy könyvtárt akart alapítani”, mondja a forrás,² „Rómában mindenféle szakmába vágó latin és görög könyvet, a mi csak volt, összevásárolt (*comprô a Roma tutti i libri, che poteva avere cosi greci come latini d'ogni facultà*); Firenzében ugyanezt tette . . . bőkezűségében nem kímélve se költéséget, se mást. Mikor innen távozott, néhány száz forintot hagyott hátra azoknak a latin könyveknek a lemásoltatása végett, melyek neki nem voltak meg.”

39. Báthori Miklós. – A humanista műveltségű férfiak találkozó helye volt Mátyás korában a nemeslelkű Báthori Miklós váci püspök háza is.³ Szintén olasz földön végezte tanulmányait (*studiis namque humanitatis in Italia eruditus*). Haza kerülvén, nem kímélt sem időt, sem fáradságot, hogy ismereteit gyarapítsa. Tudományával és ékesszólásával nemsokára a legkiválóbb elmék csodálatát keltette fel. Olaszországi összeköttetéseit hazájában is fentartotta, a miről Marsiglio Ficinónak hozzá intézett levele is tanúskodik.⁴ E levélből megtudjuk, hogy a király is, Miklós püspök is mennyire vágytak Platont megismerni.⁵ Báthori szüntelenül tanult és olvasott. Még a királyi tanácsba mehet is Magával vitte Ciceróját. Finom ízlését bizonyítja, hogy székesegyházát és palotáját Olaszországból hozott mesteremberekkel újjátta és díszítette. Egyszer

¹ Például Georgios Trapezuntios és Marsilius Ficinus egy-egy műveket akkor ajánlották neki, mikor már pécsi püspök volt (Ábelnél, id. m. 201-202).

² Vespasiano Bisticci, Ábelnél (Adalékok 222-226).

³ Gal. Mart.: *De dictis et factis etc.* Cap. XXXI. (Irodalomíört. Emi. II, 247-249.)

⁴ Ábel-Hegedűs, *Analecta Nova* 283. V. ö. u. ott: 275.

⁵ V. ö. Marsilius Ficinusnak Platon Symposionja ügyében Janus Pannoniushoz intézett levelét, Ábel: Adal. 202.

felkereste otthonában Galeotto Martio, a ki e látogatásáról ezeket írja:

Nagyon megtetszett nekem háza népének méltósága és előkelősége is; mert házában szünet nélkül imádkoznak vagy tanulmányoznak vagy lant kíséretében énekelnek vagy tisztesen társalognak. Nincsen ott sohasem pihenés vagy munkakerülés vagy idővesztegetés. A várból gyakran elsétál kertjeibe, a melyeket ő maga kerített be és ékesített föl halastavakkal, s a kertekből ismét a várba, derék emberek állandó kíséretében. Magával viszi ilyenkor könyveit, úgy hogy ez az útja is vitatkozásokkal telik el. Néha kocsin viteti ki magát a püspök, hogy megtekintse a napsütötte kellemes dombokon körben elterülő szőlőkertjeit és gyümölcsöseit, s itt sem szűnik meg az olvasás és vitatkozás, úgy hogy azt hihetné mindenki, hogy ezeket a bortermő, virágzó dombokat is Minerva és a Múzsák lakják és látogatják.

40. Magyarok külföldi egyetemeken. – Vitéz Jánoson, Janus Pannoniuson és Báthori Miklóson kívül a magyar főpapoknak es világi uraknak még egész soráról ki lehet mutatni, hogy Olaszországban tanultak és olasz humanista műveltségre tettek szert. Egyedül a padjai egyetem anyakönyvében 66 magyar ifjú nevével találkozunk Mátyás uralkodása idejéből.¹ Íme néhány név azok közül, melyeknek viselői a nagy király idejében különböző olasz egyetemeken művelődtek: Bakócz Tamás (később prímás), Brodarich István, Csáki Miklós, Ernuszt Zsigmond, Szapolyai György, Garázda Péter, Kisvárdai István, Kesserű Mihály, Palóczi Zsigmond, Perényi Miklós, Váradai Péter, Vingárti Geréb László, ifj. Vitéz János; továbbá 1480 és 1490 közt a Thurzócsalád több tagja: Ferencz, később nyitrai püspök; ifj. János, majdan boroszlói püspök; Zsigmond, utóbb váradi püspök. Az olasz egyetemeken kívül főleg még Krakóba és Bécsbe jártak magyar ifjak; amott a tanulóknak mintegy 10-15 százaléka volt magyar,² emitt is a magyar tanulók nagy száma miatt már a XIV. században külön Natio

¹ Veress Endre, id. m.

² Lásd Kropf és Divéky cikkeit a Századok 1906. és 1909. évrohamaiban. (836-840, ill. 288-304).

Hungaricát kellett szervezni.¹ De bármily sokan keresték is fel a magyarok közül Bécset és Krakót igazi humanisztikus műveltséget csak azok hoztak haza, kik olasz földön jártak. Mátyás idejében a bécsi egyetemen még nem honosodtak még a „poéták”.

41. Az Academia Istropolitana. – A szellemi javakért lelkesedő magyar király érezhette, hogy mindaddig nem vethet szilárd alapot a hazai tudós műveltségnek, míg magában az országban teljes jogú egyetemet nem állít.² Mert ilyen intézmény ez időt már nem volt széles e hazában: a pécsi és óbudai egyetemek ugyanis a XV. század első felében megszűntek.³ Bizonyára a közigazgatás szükségletei,⁴ talán politikai okok is, megerősíthették a királyt egyetem alapításának szándékában, melynek megvalósítását Vitéz János vállalta magára. Az 1467-ik évben megnyílik mind a' négy karral a pozsonyi stúdium generale (később Academia Istropolitánának nevezik). Kancellárja maga Vitéz, kit e tisztségben a pozsonyi prépost helyettesít; tanárai közt találjuk a matematikai tudományok (quadruviales facultates) előadójaként az Olaszországban kiképzett világhírű Regiomontanust,⁵ továbbá Péter mestert mint az orvostudo-

¹ Magyarországi Tanulók Külföldön, II. és III. kötet (Schrauf Károly: „Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen” és „A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól”). Budapest, 1892, 1902.

² Ábel Jenő: Egyetemeink a középkorban. Budapest, 1881. – Császár Mihály: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Pozsony, 1914.

³ Az óbudaira nézve I. Ábel id. művét; a pécsire nézve Békefi Rémig: A pécsi egyetem. Budapest, 1909 (47-57. l.).

⁴ Joannes Garzo, a Mátyásról tartott gyászbeszédében ezt az indítékot emeli ki: „Mivel a tudományokban járatlan embereket nem lehet a koimányzással megbízni, ezért (his rationibus impulsus) a király „nobilissimum in regno suo gymnasium constituit eoque peritissimos ac sanctissimos viros undique accersendospavit” (Ábel-Hegedűs: Nova Analecia, 198). A gymnasiumnak (azaz: főiskolának) a helyéről Garzo nem beszél; gondolhatott Budára is.

⁵ Feltűnő, hogy a legrégebb életrajzok egyike (a Reinholté), mely a Corp. Reform. IX. kötetének 817-826. hasábjain található és 1549-ben készült, egy szót sem szól arról, hogy Regiomontanus Pozsonyban tanárkodott; volna. Mindössze annyit mond: rediit Viennam, ubi etsi docere

mányoknak, Márton mestert mint a szabadművészeteknek, az olasz eredetű és olasz műveltségű, előbb már a firenzei, ferrarai és bolognai egyetemek tanszékein megfordult János mestert, mint a theológiának és kánonjognak a tanárait s kívülök még a bécsi egyetem több baccalaureusát és magisterét, kik a kancellár felkérésére rövidebb-hosszabb ideig működtek Pozsonyban tanároknak. A tanulók számáról nincs tudomásunk,¹ de Kállai Lőkös (Lewkews) János, szabolcsmegyei ifjú esete² bizonyítani látszik, hogy az ország távolabbi vidékeiről is fel-felkereshették a pozsonyi egyetemet.³ Egyetlen kivétellel,⁴ minden forrásunk egybehangzó tanúsága szerint az új intézménynek Vitéz János volt a lelke. Az érseknek 1472-ben bekövetkezett halála után a tőle meghívott

coeperat, tamen evocatus a Rege Matthia et ab Episcopo Strigoniensi, magnis ab utroque praemiis donatus est. Rex etiam pensionem ei annum decrevit, aureos Hungaricos 200.

¹ Népe-se nem lehetett. Ezt abból következtetem, hogy az egyetlen 1467-ik év kivételével a pozsonyi egyetem éppen nem apasztotta a bécsi egyetem magyar tanulóinak számát. Az anyakönyvi adatok szerint, melyek azonban egészen pontos összegezést nem engednek meg, a Bécsben tanuló magyarok száma 1467-ben 11, 1468-ban 42, 1469-ben 24, 1470-ben 48, 1471-ben 37, 1472-ben 70 (1467 előtt visszafelé haladva: 32, 26, 20, 19, 30, 32). Megjegyzem, hogy 1467-től 1472-ig, tehát a pozsonyi egyetem kétségtelen fennállása idején is találunk a bécsi diákok közt pozsonyiakat; 1468-ban 2-öt (Martinus de Posonio, Michael de P.), 1470-ben 3-at (Wolfgangus Stawb de Posonio, Wolfgangus Römer de P., Michael Penckler de P.), 1472-ben 2-öt (Mag. Leonardus Kottner de P., Ludovicus Onewein de P.).

² Schönherr Gyula: Középkori iskolázásunk történetéhez. Magyar Könyvszemle XV, 1890, 15-17. Később a királyi familiárisok közt találjuk. L. Fdgel, II. Lajos udvartartása, 56. 1.

³ Hogy Werbőczy itt tanult volna (mint némelyek állítják), semmivel sem lehet bizonyítani. Hol szerezte meg klasszikái műveltségét, még nincsen felderítve.

Ez a kivétel az olasz Ponticus Virunius, a ki Ugoletti Tádét mondja az egyetem alapításában a fő mozgatónak. Az Ugolettihez intézett levelében (Ábel-Hegedűs: Analecta Nova, 500) ezt olvassuk: „dolor pariter ille tuus sempiternus ob mortem Matthiae regis Hungarorum, cui eras . . . in erigenda academia amplissima in Posidonio, id est Posonii, ad centesimum lapidem ad Blaedam id est Budám vulgo urbem, in marginibus Danubii id est duna eorum lingua, versus Vindelicos, qui nunc Austrii dicuntur, et in conducendis undique omnium scientiarum doctis viris omnibus et auctor et legátus carissimus per Italiam et ubique gentium”.

kitűnő tanárok távoztak, mire a stúdium elhanyaglott; II. Ulászló 1492-ben mint „már régen megszűnt egyetemem emlegeti (cessante seu extincto iam dudum studio).¹ Rövid fennállása daczára is korszakot jelöl a hazai művelődés történetében. A budai egyetem, melynek arányairól oly fantasztikus adatokat tud közölni Heltai magyar krónikája, soha sem jött létre; a budai dömések kolostorában elhelyezett „egyetem” pedig Ábel czáfolhatatlan kritikája alapján nem tekinthető másnak, mint hittani főiskolának.² Így Mátyás uralkodása alatt a pozsonyi egyetem volt az egyedüli, mely, rövid időre, Magyarországot is bevonta az európai tudományosság közösségébe.

42. Humanizmus a Jagellók idejében. – Azt gondolhatnók, hogy Mátyás hatalmas egyéniségének leűtűtével meg kellett szűnnie hazánkban minden humanisztikus törekvésnek. A közviszonyoknak II. Ulászló és II. Lajos idejében bekövetkezett romlása megerősíthetné ezt a feltevést. A királyok léhák, gűny és szánalom tárgyai. Egyikről mint renyhéről és nehéz elműjűről beszélnek, a ki „akkor is hortog, mikor a haza végveszedelemben forog”, a másikat, mint szegűny és szerencsűtlen gyermeket emlegetik a források. A kincstár többnyire űres. A nép vűgtelenűl elnyomott és kifosztott. Az ország sorsa néhány erőszakos és nagyravágyó

¹ Az 1489-ik évben, a mikor Brandolini a „De comparatione” ez. művét megírta, a pozsonyi egyetem már nem állhatott fenn; különben a párbeszűdben szereplő Mátyás király a magyarországi tanulmányok fellendítűse érdekében tett intézkedűseiről szűltában okvetetlenűl felemlítette volna. Tűnyleg csak Bűcsről szűl: „Nam ut, de nostro Viennensi gimnasio taceam, in quo . . . omnes . . . liberales diseiplinae non in postremis sunt, quid Neapolis stb?” Kűsűbb igr folytatja: (quamquam) ego aliquanto diligentius quam maiores mei studia litterarum in hac nostra Pannónia curaverim frequentanda et in earn ... ex ipso quodammodo Parnaso mansuetiores musas invexenm et Viennam nunc nostram claris quottidie viris disciplinisque exornem” (irod. Emlűkek, II, 138-140).

² Ennek daczára Bauch (Die Anlange des Humanismus in Ingolstadt 13-14. 1.) még 1901-ben is beszél a budai egyetemrűl, s arról, hogy Petrus Nűger elhivatott „an das von dem Kűnige (Matthias) bei den Predigerműnchen errichtete und mit Lehrer, Leiter und Scholarchen reichlich ausgestattete universale Studium*.

oligarcha kezében. Mindezeknek daczára a humanizmus jóval túléli Mátyást. Különösen állítható ez közvetlen utódjának, II. Ulászlónak fejről. Maga a király, klaszszikai nevelése¹ daczára, nem sokat gondolt ugyan a humanizmussal, de még életben volt az elődje uralma alatt művelődött főpapok és főurak egy része.² Neje Anna, franczia herczegnő, a tudomány iránt való fogékonyságával és finom műveltségével szintén hozzájárulhatott az értékes hagyományok fenmaradásához.³ Végül, nem szabad feledni, hogy a nagy király idejében kisarjadt hajtásokban volt – annyi természetes életerő, hogy mostoha viszonyok közt is még egy ideig virulhatott a művelődés fája.

Ennek első bizonyítéka az Ulászló uralkodásának első tizedében, 1497-ben Celtis Konrádtól alapított Dunai Tudós Társaság⁴ (Sodalitas Litteraria Danubiana), méiy a Bécsben és Budán tartózkodó-humanistákat ifj. Vitéz János elnöklete alatt közös kötelékben egyesítette s mintegy tíz évig állott fönn A budai osztály (contubernium) tagjai közül ismertebbek: a velencei szüietésű Balbus Jeromos, latin költő, a ki Rómában, Padovában, Parisban, Prágában és Bécsben tanult meg tanított, majd II. Ulászló udvarába került s itt a királyi sarjakkal, Lajosnak és Annának nevelője volt;⁵ a Med-

¹ Ez kitűnik anyjának, Erzsébet lengyel királynénak Ulászlóhoz intézett paedagogiai iratából: „Kázmér nagy szerencsének tartotta, hogy udvarában bírhatta maga mellett Callimachus (Fülöp) latin költőt (a firenzei Philippus Bouriacursiust), a ki Téged többi fítestvéreiddel együtt a latin tudományokban oktatott, (Kalauz, VI. 1892. évf. 103). Az egész morálpaedagogiai értekezés magyar fordítását” Uhlarik János tollából, Regéczy József közölte a Kalauz fent idézett kötetében.

² Nam quo tempore (Ladislaus) iniit regnum, vivebant adhuc clari homines rei militaris gloria et sapientiae fama. Brutus, Mon. Hung. Hist. XII, 17. 1.

³ L Fögel József: II. Ulászló udvartartása. Budapest, 1913. 36-39, 83-88.

* Ábel Jenő: Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Budapest, 1880. – Fögel Sándor: Celtis Konrád és a magyarországi humanisták, Budapest, 1916. – Fögel József id. m. 76-105. – Aschbach: Gesch. der Wiener Universität II. 1877 (passim), de különösen 188-270).

⁵ Knauz Nándor: Balbi Jeromos, II. Lajos király tanára. Magyar Sion, IV. évf. (1866) 5., 81., 161., 241., 321., 401., 481. 1. Aschbach, id. m.

gyesen született, de Olaszországban nevelkedett Pisó Jakab, Erasmus lelkes híve, szintén latin költő s szintén nevelője II. Lajosnak (budai háza Lajos idejében is találkozó helye volt a bécsi tudós világnak);¹ a cseh kancelláriának Budán tartózkodó két alkalmazottja: Schlechta János is Olmücsi Ágoston, a kik közül emez a szabad-művészeteknek és a kánonjognak páduai, ill. bolognai doktora; az olasz eredetű Milius, udvari orvos; az osztrák származású, de bolognai tanulmányokat végzett Neideck György; s a nagyműveltségű, humanista szellemmel eltelt Hassensteini Lobkowitz Bohuslav, cseh főúr, a ki szintén Olaszországban tanult. Ide számítjuk Stiborius (Stöberl) András mestert is, ¹a kinek matematikai tudományát magasztalják.² Majdnem valamennyien udvari tisztséget viseltek, s ezen a címen, nem tudós voltukért, részesültek javadalmazásban. A semmittevő udvari humanisták kora – mint a ragúzai Cervinus könyörgő leveleinek³ sikertelenségéből következtethetjük – immár lejárt.

Vajjon mivel foglalkozott s hogyan működött a Dunai Társaság? A források adatai azt a benyomást keltik, hogy tevékenysége inkább a tudós hajlandóságú műkedvelők eszmecseréjére szorítkozhatott, semmint nagyobb szabású tudományos vagy irodalmi tervek megvalósítására irányult. A sodalitás tagjai, úgy tetszik, sűrűn áldoztak Bakchosnak.⁴ Tény, hogy irodalmi emléket nem hagytak. Annyiban mégis fontos ez a kör, hogy az európai tudós humanisták figyelmét továbbra is a magyar király udvarába terelte.

A magyarországi humanizmus hirtelen megfogyatkozásának ellene mondanak más bizonyítékok is. Még voltak magyar főpapok, a kik lelkesedtek a klasszikus

146-169. Előzőinek egyes tévedéseit Ábel igazította helyre fent idézett művében.

¹ Fögel J.: II. Lajos udvara, 74-75. 1.

² V. ö. az Ábel id. m. 118-120. és 121. lapjain közölt leveleket.

³ Hegedűs, *Analecta* 70-72; 72-77; 113-114; 114-118.

⁴ Ábel id. m. 123. A Társaság 1497 decz. 8-án Celtis Konrádot meghívja Budára, a hol kitűnő szerémi bort lehet inni. Tudatják vele, hogy valahányszor ezt a bort isszák, mindig gondolnak reá.

műveltségért. Thurzó Zsigmond udvara abban az időben „valóságos kis akadémia” volt, mely az akkor még fiatal Oláh Miklóssal megkedveltette a humanizmust. Az olasz és német egyetemeken megfordult Gosztonyi János tudományszeretete ekkor mutatkozott legnagyobb fényében.¹ A királyi udvar szellemi állapotának jellemzésére különösen tanulságosnak ítélem a fent említett Lobkowitznak egy levelét melyet írója 1502-ben, tehát Mátyás halála után a 12-ik évben, egyik külföldi barátjához, intézett. A királyi udvarban tartózkodó magyar papok, úgymond, „gyakrabban beszélnek a pénzről, mint a mennyországról; sűrűbben veszik ajkukra Nemesist és Laist, mint Krisztust és – a mi alig tűrhető - inkább mélyednek el Pláutusba és Virgiliusba, mint az evangéliumba (plus Plauto Virgilioque, quam Evangelio incumbunt), s buzgóbban olvassák Epikuros tanításait, mint a pápák decretumait. Szeretném, ha megtudnád, hogy Pannónia minden dolga közül az tetszik nekem legjobban, hogy sok embert találok itt, a kik tudományra vágnak és mindenféle irányban tudósok, s a kikkel beszélgetni és barátkozni gyönyörűségem (quod multos invenio cupidos litterarum et omnifariam doctos, quorum colloquio atque familiaritate uti in delictis habeo).” Ezzel az adattal egészen összevág Thurzó Zsigmond székesfehérvári prépostnak 1501-ben Budán kelt, Aldus Manutius velencei könyvnyomtatóhoz intézett levele, melyben a főpap azt írja, hogy Virgilius és Horatius zsebkönyveiben (propter tractabilitatem) fölöttébb gyönyörködik, s kéri Aldust, hogy Cicero műveit is hasonló alakban nyomassa ki.² Néha még egy-egy olasz humanista is feltűnik Budán; mint 1508-ban és 1515-ben Antonio Gazio, a kinek „az ifjúság megőrzéséről és meghosszabbításáról” szóló munkája újabban vált ismeretessé.³ Még Lajos idejében se vészett ki a humanista szellem a király környezetéből;⁴ még 1518-ban is dicsérik Perényi Ferencz váradi, Szálkai László váci, Szat-

¹ Fögel József id. m. 84. 1.

² Ábel-Hegedűs, *Analecta Nova*, 452.

³ Kiadta Récsey Viktor a Hegedűs-féle *Analecták* 147-236. lapjain.

⁴ Fögel József: 11. Lajos udvara. Budapest, 1917, 67-93. 1.

mari György pécsi püspöknek latin stílusát és tudományát.¹ A nagyműveltségű Mária királynénak,² ennek a „renaissance-typusú asszonynak” oly könyvtára volt, melyben Seneca, Livius, Caesar, Salustus, Cicero, Ovidius, Lucanus munkái is helyet találtak.

Figyelmet érdemel végül, hogy a külföldi egyetemekre való vándorlás szakadatlanul folyik tovább. A páduai egyetemen 1490-től 1526-ig 160 magyar tanuló fordult meg,³ tehát 86 év alatt kétszerte több, mint Mátyás uralkodásának 32 esztendeje alatt. Egyes főpapok, mint Bakócz Tamás, most is tanítottak ifjakat külföldön, nevezetesen Bécsben, Krakóban és Olaszországban.⁴ A mindig pénztelen II. Lajos volt az, a ki az olasz egyetemeken tartózkodó (igaz, hogy nem magyar származású) Silesius Logust évi 200 aranyhjal segítette.⁵ A Jagellók idejében vagy később szereplő magyar főurak és főpapok közül (a már említetteken kívül) olasz egyetemeken tanultak például⁶ Nádasdi Tamás mester, a későbbi nádor, Buzlai Mózes főudvarmester, Magyi Sebestyén váradi kanonok, Erdődi Simon zágrábi püspök, Kisvárdai Várdai Ferencz erdélyi püspök (ki Gyulafehérvárit a tudósoknak egy kis csapatját gyűjtötte maga köré), Kálnai Imre erdélyi főesperes, Ráskai Gáspár országos kincstartó; Henckel János váradi kanonok, majd lőcsei plébános és Mária királyné udvari papja, gazdag könyvtár tulajdonosa, a ki Melanchthonnal és Erasmussal levelezett; Csulai Mór Fülöp, pécsi püspök, Cicero lelkes olvasója;⁷ az erdélyi Adrianus Wolfhardus, apostoli protonotárius, a ki püspöke költségén

¹ Coelius Calcagninus Ferrariensis levelei. Ábel-Hegedűs: *Analeeta Nova*, 78., 79” 97-98., 295. 1.

² Hegedűs: *Anal. Rec.* 417; Ortway, Mária királyné, 394-5.

³ Veress Endre, *id. m.*

⁴ Ludovicus Restio 1515-ben írja Bécsből Bakócz Tamásnak: „Testes sunt tot egregii adolescentes qui vei domi vei Cracoviae vei hic vei in Italia tuis auspiciis tuoque ductu omnifariam studiis operám navant” (Ábel-Hegedűs: *Anal. Nova* 441).

⁵ Hegedűs, *id. m.* 239, 268.

⁶ L. Fögel József fentidézett művét (passim).

⁷ Hegedűs, *id. m.* 120-122; Ábel-Hegedűs, *Nova Analeeta* 5., 43., 439. 1.; Didót, Aide Manúce, 338-9.

tanulta volt Bolognában a jogot s később ugyanebben a városban adta ki Janus Pannonius több művét.¹ Istvánfi Pál 12 évet töltött olasz főiskolákon.² A bécsi egyetemen 1490-től 1526-ig körülbelül 700, a krakóin 1493-tól a mohácsi vészig mintegy 650 kétségtelen magyar tanulót számláltam a közrebocsátott anyakönyvek alapján. Mindezek az adatok, melyeket szaporítani is lehetne, eléggé bizonyítják, hogy a humanisztikus művelődés folyamata a Jagellók alatt sem apadt el teljesen.

43. Összefoglalás. – Ha most áttekintjük az egész mozgalomnak nyolczvan éves történetét (1458-1526), nem lesz nehéz a következőket megállapítanunk:

Először: A magyarországi humanizmus lefolyásában két időszakot lehet megkülönböztetni. Egyikben, mely körülbelül Mátyás halálával ér véget, a magyar humanizmus túlnyomóan olasz eredetű és olasz színezetű, azaz nagyjában hasonló szellemet lehel, a minő a XV. század olasz humanistáiban megnyilvánul. Csak gyengébben buzog, mint eredő helyén; csak mérsékeltebb, szabályozottabb, kevésbé túláradó. Az érdekelt országok földrajzi távolsága, viszonyaiknak rendkívüli különbsége és az a körülmény, hogy az olasz humanizmus Mátyás királynak Beatrixsal való egybekelése után, vagyis akkor lép teljes erejű hatásával Magyarországra, a mikor már érettebb alakot öltött olasz földön, megmagyarázhatják az eltéréseket. A második időszakban, mely egybe esik a Jagellók uralkodásával, az olasz hatás még tovább tart ugyan, de mind jobban megcsökken, abban az arányban, melyben a szomszédos Ausztria humanisztikus áramlatai erősödnek s átcsapnak hazánkba. Ulászló és Lajos idejében főleg Bécsen át jut el hozzánk a tudós műveltség.

Másodsor: Bízást állíthatni, hogy a magyarországi humanizmus majdnem egészen latin. Kétséget kizáróan csak Janus Pannoniusról lehet bebizonyítani, hogy tudott görögül. Másokra nézve csupán közvetett bizonyítékaink vannak. Így Vértesi Jánosról csak állítja

¹ Utrechti kiadás II, 285-288; 294-298. 1.

² Veress, id. m. I. 27.

Aldus Manutius,¹ hogy a görög nyelvet jó sikerrel tanulta Velenczében kandiai Musurostól; Vetési Lászlót, mint görögül is tudó ifjút Janus Pannonius említi,² de oly formában, mely a humanistáknál közmondásszerűvé vált s korántsem engedi meg minden egyes esetben a betű szerint való értelmezést. A görögül tudó magyarok közt említik még forrásaink Garázda Pétert,³ Kesserű Mihályt,⁴ Werbőczy Istvánt⁵, Korvin Jánost⁶ (a ki Ugolettitől tanult görögül) és Szalaházi Tamást.⁷ Több adatot a magyar humanizmus forrászerű anyagában nem tudtam felfedezni. Tekintve a külföldi egyetemeken megfordult magyarok tekintélyes számát, ez a néhány (közvetlen bizonyíték nélkül említett) név elenyésző csekélynek mondható. Ha sokkal többen lettek volna, legalább még néhánynak az emléke reánk jutott volna: hiszen a görög nyelv tudása akkortájt oly rendkívüliség volt, mely észrevétlen nem maradhatott. Maga Mátyás, bár Sanocki Gergely személyében humanista nevelője volt, nem tudott görögül.⁸ Ezért gondoskodott folyvást arról, hogy a görög írók művei könyvtára számára latinra fordíttassanak. Naldus Naldi a „Királyi Könyvtár Dicsérete” című költeményében megmondja, hogy egy olasz tudós csak azért tartózkodott az udvarnál, hogy Mátyás számára a görög írókat átültesse; Angelus Politianus egyik levelében¹⁰ azt ígéri,

¹ Didót, Aide Manuce, 380-1.

¹ Utr. kiad. II. 102-3: Nam ex quo te utriusque linguae Musae inter suos ascripserunt.

³ Irodalomtört. Emi. II. 347 (Attica novisti nostraque verba Pétre).

⁴ Ábel-Hegedűs: Anal. Nova, 108. (Kesserű levele Szakmári György pécsi püspökhöz. Idézi Thukydidest. Hivatkozik arra, hogy latinra fordította Isokratesnek egy beszédét.)

⁵ Chrysologus mondja róla, hogy „linguas plures, uti: latiam, graecam, germanam ungaricamque fluenter perinde ac eleganter loquitur” (Ibid).

⁶ Naldi Naldii Florentini De laudibus Augustae Bibliothecae (Irodalomt. Emi. II), lib. I. 351 és köv. versek.

⁷ Fogel, II. Lajos 43, 76.

⁸ Praeter Turcicum et Graecum, omnia Europae glossemata calluit, Bonfin. Dec. IV, lib. 8, 476. 1. (Az *omnia* nyilvánvalóan túlzás.)

⁹ Naldi, id. m. lib. I, 135-140. V. ö. Gulyás Pál: Mátyás király könyvtára. Budapest, 1916. 35-38. 1.

¹⁰ Ábel-Hegedűs: Analecta Nova, 425 (Possumus igitur multa e graeco vertere in latinum tibi).

hogy a király részére sokat fog görögből fordíthatni; Marsilius Ficinus pedig arra kéri Mátyást,¹ hogy azt a néhány görög író, kiknek műveit fordításban küldi, olvassa el figyelmesen. Mindez eléggé bizonyítja a különben sok nyelven beszélő vagy értő király járatlanságát a görög nyelvben.

Feltűnő továbbá s a görög tanulmányok jelentősb méretei ellen bizonyít, hogy az előttünk ismert magánkönyvtárakban (Janusét kivéve) tudunkkal görög könyv nem volt s hogy a Corvinának összes fennmaradt vagy névszerint megjelölhető kétségtelen kéziratok, szám szerint 116, két görög codex kivételével, latin nyelvűek:² a görög írók is latin fordításban szerepelnek benne (Aristoteles művei, Theophrastos, Eusebios, Plutarchos). Igaz ugyan, hogy egykorú írók,³ a kik leírták a könyvtárt, a Corvina könyveiről szóltokban görög írókat is emlegetnek, de ezt nem oly módon teszik, mely minden kétséget kizárna.⁴ Ámha tényként fogadjuk is el, hogy a Corvinában görög nyelvű kéziratok jelentékenyebb számban helyet foglaltak, akkor is inkább a fejedelmi kedvtelésnek egy nemére, egy akkori királyi könyvtárnak egyik szükségszerű díszére

¹ Ugyanott, 286-7. V. ö. Sebastianus Mattheusnak Mátyásról szóló beszédét (u. o. 290): „Delectatus est maxime historiarum cognitione, quas curavit ex graeca lingua multas in latinam transferri *sui usus causa*”.

² Ábel Jenő: Corvinkódexek, Bpest. 1879. Ábelnek az az egymagában álló adata (Magyarországi humanisták 101), hogy a Bodleianában őrzött görög Ptolemaios másolata volna egy Corvinának, még tisztázásra szorul. Hogy mily óvatosan kell fogadnunk az olaszoknak Mátyás tudományos törekvéseiről szóló, magasztaló nyilatkozatait, annak egyik meggyőző bizonyítéka az, a mit Brutus (Rer. Ungar, lib. II; Mon. Hung. Hist. XII, 224-5) a Corvináról mond: „bibliothecam luculentam in primis construxisse fertur, accitis undique, *e Graecia praesertim*, qui magnis illecti praemiis veterum scripta ad se afferant”, a mi nyilvánvalóan ellene mond a tényeknek. Mátyás úgyszólván csak Olaszországból (különösen Firenzéből) szerezte be kódexeit. V. ö. Gulyás, id. m. 19-20. l.

³ Pl. Ugoletti levele (Ábel-Hegedűs, Analecta Nova 459) vagy Joannes Capellanusnak 1521-iki levele Aldus Manutiushoz (u. ott 106); továbbá Massaro Ferencz levele 1520-ból és Brassicanusé 1530-ból (mindkettőt fordításban közli Fögel József: II. Lajos udvara 89. és 91. l).

⁴ Naldus Naldi nem is látta a könyvtárt, csak Ugoletti közlésére támaszkodik; Massaro Ferencz-et nem tartom megbízható forrásnak (ellentmondások találkoznak közléseiben); Brassicanus adatai („töméntelen görög írókat láttam”) túlzottaknak látszanak.

kell gondolnunk, mint arra, hogy ezeket a görög nyelvű könyveket néhány magyar embernél többen olvasták volna. Maga Janus Pannonius is megvallja/ hogy mikor Olaszországból való visszatérése után csak két évig volt hazájában, már majdnem teljesen elfelejtette a görögöt, jeléül annak, hogy Magyarországon ugyancsak' kevés alkalma lehetett idevágó ismereteit gyarapítani, vagy akárcsak ébren tartani. Mindent összevéve, a görög irodalom közvetlen ismerete hazánkban a legnagyobb ritkaságok közé tartozhatott és így arról, hogy a magyar humanizmus a klasszikus szellem legtisztább forrásából akárcsak oly mértékben meríthetett volna, mint az olasz, szó sem lehet.

Harmadszor: Meg lehet állapítani, hogy a humanizmus Magyarországon sohasem helyezkedett ellentétbe az egyház intézményeivel, még kevésbé a keresztény tanokkal, Janus Pannonius költészete nem keresztény, de nem is keresztényellenes. Olyan pamphletok, minőket az olasz renaissance irodalma létrehozott, hazánkban ez idő szerint lehetetlenek. Egyetlen irodalmi termék sem maradt fenn, mely az egyháznak valamely intézményét, például a szerzetességet, gúnyolta és ostromozta volna, mint a hogy megtette Laurentius Valla.

Negyedszer, s ez a megállapítás érdekelheti a neveléstörténet kutatóját legjobban, semmivel sem lehet bizonyítani, hogy a műveltség új eszménye a magyar köznevelés tényleges intézményeire, a fennálló kolostori és káptalani vagy városi iskolákra átalakító hatással lett volna. Az iskolázás a XV. században és a XVI-iknak elején a régi középkori nyomokon haladt.² Híre sincsen sehol klasszikus irodalmi tanulmányoknak. Egyetlen iskoláról se lehet kimutatni, hogy ezidétt Cicero vagy Vergilius műveit olvastatták volna benne, még kevésbé azt, hogy humanisztikus célokból foglalkoztak volna velők az iskolák tanárai és tanulói. A latin nyelvtan szabályait még mindig Donatusból vagy a Doctrináléból tanulták a gyermekek. Általában a trivium s esetleg a

¹Ábel, Adalékok 31. 1.

²Mindezt Békefi Rémyg műveinek adataiból jól meg lehet állapítani.

quadrivium tárgyait ugyanúgy tanították, mint a középkor utolsó századaiban. Ezt mindennél jobban bizonyítja az az iskolai könyv, melyet az 1490-ik évben Kisvárdai János baccalaureus rektorsága idejében Szálkai László pataki diák (az ottani ágostonosok növendéke, később esztergomi érsek) kivonatolt és használt.¹ Ha később Szálkáinak klasszikus latinságát és humanista műveltségét dicsérték,² azt semmi esetre se sajátíthatta el a sárospataki iskolában; legalább az említett könyvben éppenséggel semmi sincsen, a mi az oktatás anyagának vagy módjának bárminemű felfrissülésére vallana. Tárgyalásmódja merőben középkori, scholasztikus. Nyelve is az. Olyan, akár helyben lakó, akár vándorló iskolamesterekről, humanistákról, a kik klasszikus latin nyelvet tanítottak és klasszikus latin írókat magyaráztak (a milyenekkel a XV. század első felében Olaszországban találkoztunk), olyan humanista-iskolákról, milyen a Guarinióé volt, olyan tanszékekről, a milyeneket olasz földön az eloquentia tanárai töltöttek be, vagy azokhoz csak némileg is hasonlókról hazánkban nincsen semmi tudomásunk. Az olasz egyetemeket megjárta magyar ifjakból – tudunkkal-legritkább esetben lettek tanítók; rendszerint magasabb egyházi tisztségeket és méltóságokat viseltek s még mint iskolás kanonokok is aligha bocsátkoztak mélyebben az oktatás anyagának részleteibe és feldolgozásuk módjának irányításába.

Mindez összefügg azzal a ténnyel, hogy a magyarországi humanizmus – még sokkal inkább, mint az olasz – kizárólagos és arisztokratikus mozgalom volt, mely alig terjedt túl a királyi és főpapi udvarokon s nem hatolt bele szélesebb rétegekbe, az alsóbb nemesség és alsóbb papság körébe (elég említeni Szerémi György förtelmes latinságát); nem formálta át a nemzet gondolkodását. Ezért lehet beszélni magyar humanizmusról,

¹ Ábel-Hegedűs, Anal. Nova 503-506. Van benne elemi csillagászat, Císio Janus, zenei fejezet, Theodulus eklogái, Bernardus De Contemptu Mundi, s a 168-ik levéltől a 258-ikig retorikai traktátus. (Finit presens *tractatus* dictatorius excerptus de Tybini oratoris dictis.)

² Főgel: II. Ulászló udvartartása, 49-50. 1.

de nem magyar renaissanceról. Amaz tudós törekvés, irodalmi megújulás, a klasszikus minták mértéke szerint; emez új életeszmény, új világnézet, mely minden téren és az egész vonalon érezteti átalakító hatását. A magyar humanizmus e mellett idegen földről átültetett exotikus növény volt, melynek gyökerei nem bocsátkozhattak le a kevésbé megművelt magyar föld mélységébe, s melynek virágai nehezen túrték Pannónia zordonabb éghajlatát. Ahhoz, hogy a humanisztikus műveltség Magyarországon az értelmiség köreit meghaladó elterjedésnek örvendjen, a közviszonyoknak nagyobb állandóságára lett volna szükség, olyanra, a minőt – kisebb méretű pártarczaik és hamar elfojtható villongásaik közt' is – élveztek a XV. század olasz városai. Nem szabad teledni, hogy Magyarországot e század folyamán belső és külső ellenségek fenyegették szüntelenül: nyugaton az osztrák, délen a török, idehaza a féktelen rablóvezérek vagy elhatalmasodott főurak. Az örökös hadbaszállás nem engedte meg a magasabb műveltség csíráinak nyugodt és lassú érlelődését. Mindenütt értékes kezdemények, de kevés, a mi kialakult és bevezetett, vagy a mi állandóságot ígért. Az ősi fegyelmezetlenség és bárdolatlanság is csak nehezen és lassan törődött bele szelídebb erkölcsökbe. Nem is volt még szabad a magyar közléleknek hajlékonyá válnia; nyers erejére és hatalmas vitézi lendületére még mindig nagyobb szükség volt, mint arra, hogy simulékony alkalmazkodással gyorsan és könnyen fogadja be az újat.

44. A vég. – Sajnos, a gyermekkirály uralkodásának kezdetétől a magyar lélek ezt a nyers, de ellenállhatatlan erejét is elvesztette, a nélkül, hogy alkatának finomodásával kárpótolta volna a veszteséget. Tompa aléltság mindenütt. Országszerte mutatkoznak a belső korhadtság jelei. „Könnyen meglehet Ítélni,” mondja e korról egyik forrásunk,¹ „hogyan a magyar dolgok milyen veszettül folyhattak ebben a teljesen kiszípolyozott, le-sújtott és szíjjelmarczangolt országban (quam perditae

¹ Brutus, Ungaricarum Rerum. Lib. V. (Toldy-féle kiadás, II. köt. 42.1.)

Ungariae res in tarn exhausto, afflictoet dilacerato regno).” E mellett a nemtörődömség átka nehezedik királyra és nemzetre: amannak zsenge lelkületét érzéki élvezetekbe fulasztják és álomba ringatják gonosz tanácsadói;¹ emezt a pártos visszavonás dühe teszi vakká a közelgő veszedelem nagysága iránt. Mindkettőnek végzete csakhamar beteljesedik. Mohácsnál sírba száll a független Magyarország s vele együtt jó időre megszakad hazánkban az önzetlen humanisztikus műveltségnek amúgy sem erős fonala. Megdöbentő találkozás, hogy majdnem ugyanabban az időpontban (1526) történik mindez, melyben Róma kifosztását (1527) siratják az olasz humanisták. Új korszak veszi kezdetét, melyre a reformatio üti reá bélyegét. Csakis ennek a nagy történeti folyamatnak fokozatos erősödése eszméltette a római egyházat újból a művelődés és nevelés terén reá váró korszerű feladatokra, melyeknek megoldását majdan Oláh Miklós fogja küldetésének tekinteni.

* Ugyanaz, II. 33: „Hinc theatra, ludi, spectacula, dies festi, saltatores, mimi, convivia, musici, cantus etc. qui tenerum aninium turpi lenocinio delinitum corrumpunt.” V. ö. továbbá a szemtanúnak, Szerémi Györgynek Emlékiratait (Wenzel-féle kiad. 1857, 121. 1.): „Idem Rex Ludovicus a pueritia semper operabatur in lascivia puellarum: quia isti latrones aulici sui docebant eum [potius?] ad mala, quam ad bona, de quibus *ego* sepe visurus sum.” U. o. 122: „Regina Maria fecit arcem (Budam) in lupanarem cum ancillis suis.”

III. RÉSZ.

Franciaország.

45. Előzmények. – Ugyanakkor, a mikor a humanizmus a magyarországi társadalom legfelsőbb köreiből virágát élte, a nagy nyugati nemzetek műveltsége még alig érezte meg az új szellem lökületét. Példa Franciaország. Nem lehet ugyan állítani, hogy a kultúrának ez a régebbi oly bő terméssel megáldott talaja a XV. század folyamán a magasabbrendű szellemi élettől érintetlenül maradt, de bizonyos, hogy e kor francia tudósai, írói, művészei már csak folytatók, a középkori hagyományok továbbfűzői voltak, az indítás és kezdeményezés feltetszőbb ereje nélkül.¹ Az egyetem tanárai közt találkoztak egyesek, a kik írásaikat a római szerzőkből vett idézetekkel tarkították s tisztább latinságra törekedtek, de előadásuk és tárgyalásuk módja általában még nehézkes, fölöttébb elvont, a schola módszereire emlékeztető. Volt francia képzőművészet is a XV. században. Százavar akadtak szobrászok és festők, kik a fényűző királyok és hercegek megrendeléseit teljesítették; de egy sincs köztök, a kinek neve a köztudatban fenmaradt volna. Alkotásaikban nincs emelkedettség és lendület, hiányzik a stílus határozottsága, a művészi felfogás jellemzetes volta. Inkább az anyag gazdagságával vagy a részletek pontosságával hatnak a szemlélőre, mint az ízlés nemességével és a koncepczió erejével. A, klasszikus minták vagy ismeretiének vagy még nem

¹ Voigt, id. m. II, 334-360; Müntz, id. m. 437-552. (Mindkét műben részletes bizonyító adatok.)

ragadják meg a lelkeket. Egyes kivételek, melyek nagy ritkán feltűnnek, nem elégségesek arra, hogy a francia szellem egész alkatát megmásítsák. Nagyjában meg lehet állapítani, hogy a francziák a XV. század végéig még középkori emberek voltak.¹

46. Olaszország fölfedezése. – Egy nagy külpolitikai eseménynek kellett bekövetkeznie, hogy a francia lélek módosuljon. Hirtelen lökésre volt szükség, hogy a művelődés folyamata erősebben buzogjon és új irányt vegyen. Ezt az impulzust VIII. Károly 1494. évi olasz hadjárata adta meg. Akkor volt ez, mikor² „Lionardo elbűvölte Milánót zenéjével és festészetének varázslatos világával, a mikor Firenzében Poliziano ékes szava hangzott s Marsiglio Ficino Platont magyarázta, mikor Ferrarában Boiardo Ariosto énekének előjátékát zengte s Pico della Mirandola azon álmodozott, hogy a zsidó, pogány és keresztény hagyományt összeegyeztesse”.

Egy francia történetíró³ találóan nevezi ezt a hadjáratot hazája szempontjából Itália felfedezésének. Valóban ekkor ismerték meg a francziák közléről az olasz műveltséget. Mintegy 60.000 ember ereszkedett le az Alpok magaslatáról Lombardia viruló, verőfényes síkságaira, vonult át Toscanán és Romagnán, lépett be az örök városba és jutott el Nápolyig. Mint valami tündéres álomkép vonult el a sereg szeme előtt Itália, melynek eddig csak hírét hallották, s melynek szépsége

¹ Körülbelül ugyanezt lehet megállapítani a *spanyolokról*. Itt is csak a XV. századnak vége felé (Katholikus Izabella uralkodása idejében) kezd jelentkezni, ugyancsak olasz hatások alatt, a humanizmus. A legelső egyike, a ki meghonosítani igyekezett a humanisztikus tanulmányukat, Antonio de Lebrija (vagy Lebrixa), másként Antonius Nebrissensis, Vivesnek és a jezsuita P. Bonifációnak a tanára, a ki 10 évi olaszországi tartózkodása után 1473-ban került haza s új szellemben tartotta meg előadásait a sevillai, salaniancai és alcalai egyetemeken. (Latin grammatikája sokáig vöf használatban.) Kívüle még ebben az összefüggésben említhető Arius Barbosa, a ki Angelo Poliziano-nak volt tanítványa. Egyebekre nézve v. ö. Voigt, id. munkáját.

² Symonds szavai: Id. m. I, 85.

³ Michelet, Histoire de France, VII. köt. (különösen 140-154. 1.). v. ö. még Mariin, Hist, de France VII, 229-282.

rabul ejtette lelköket. „Földi paradicsom ez” (ung paradis terrestre), írja egyik, Nápolyból keltezett levelében maga a király, s ugyanilyen hangnemben írnak a francia nemesek is, mikor övéiket értesítik benyomásaikról és tapasztalataikról.¹ Álmélkodva álltak meg útjukban a márványpaloták és templomok előtt, csodálkozva szemléltek a művészetnek a technikával párosult örökszép alkotásait, a bájos kéjlakokat gondozott parkjaikkal és szökőkutaikkal, a szebbnél szebb szobrokat, a finom ízlésre valló ruhaviseletet, a fény és pompa csillogását, a színek és körvonalak gyönyörű összhangját s elragadtatással hallgatták az olasz nyelvnek meg nem értett de édesen csengő zenéjét. S mindezek a szépségek, melyeket olasz kortársaik művészi ereje hozott létre, egy még régibb műveltséget takartak, melynek maradványai, romokban bár, sebesebben dobogtatták meg szívöket és sejtelmes érzésekkel telítették meg lelköket. Mikor visszatértek hazájokba, más emberek voltak. Magukkal hozták a szellem és ízlés ösztönzéseit, a szépről szerzett élénk benyomások özönét, egy rég letűnt, de sokszorosán felújult világnak megérezését.

47. Erasmus Adagiumai. – Azonban ez a felfedező hadjárat egymagában még nem lett volna elegendő a francia renaissance kifejlődéséhez. Felkeltette ezek tudásvágyát, kiszélesítette tapasztalataik körét, egy boldog pillanatra megmutatta nekik a szépet, a finomat, a bájosát, de ezek az alkalmi benyomások csakhamar széjjelfoszladoztak volna, ha a klasszikus kultúra francia földön is szilárd alapot nem vetett volna az újszerű műveltségnek. A francziák felismerték, hogy Olaszországot a klasszikus népek örökének felidézése fiatalította meg, érezték, hogy az ő lelkük is csak a görögök és rómaiak művelődési javainak megismerésével, a klasszikus szellemben való elmélyedéssel tehet szert lendületre, szárnyalásra, emelkedettségre. Vágyva vágytak fellebeníteni a fátylat, mely a szépség eszményképét eltakarta. Csak egy szikra kellett, hogy ez alaktalan vágyódások

¹ Müntz, id. m. 509-510.

lobbot vessenek s fényes lánggal égjenek. Ez a szikra egy germán elméből pattant ki, melynek világraszóló hatása e kötet lapjain még többször fog feltűnni. Hat évvel az olasz hadjárat után, 1500-ban nyomatta ki Erasmus Parisban Adagiumait,¹ melyekből a francziák egy csapásra rövid kivonatban megismerték az antik szellem mivoltát, a görögök és rómaiak életfelfogását, eszményeit, törekvések, az egész klasszikus régiséget. Ma már senki sem érti meg azt az óriási hatást, melyet e kis könyv megjelenése keltett. „A Rue Saint Jacques könyvesboltja”, írja a kornak kitűnő megérzője,² „a hol ez a szerencsés könyv napvilágot látott, nem ürült ki többé. Mindenki sietett megszerezni, zsebében hordani ezt a kis gyakorlati bölcseséget, az ókor népszerű okosságát ... Soha remekmű nem volt akkora lelkesedés tárgya ... Képzeljük âz egész régiséget egyetlen könyvbe foglalva: minden gondolat, sententia és maxima, a mit az ókor termelt, sugarak módjára egyetlen góczpontban egyesítve.”

48. A francia renaissance. – A mag el volt vetve, s most már csak a Nap éltető sugaira volt szükség, hogy kikeljen és sudárba szökjenjen. Ezt a kifejlést meghozta *I. Ferencz* király,³ ez a sok emberi fogyatkozással terhelt, de a humanizmus szellemétől gazdagon megihletett renaissance-fejedelem, kinek uralkodása alatt tartós gyökeret vert francia földön a klasszikus mintákon, épült tudomány és művészet. Ismeretes, hogy mindebben mennyi része volt az olasz hatásoknak, azoknak a közvetlen benyomásoknak, melyeket a király olaszországi hadjárataiban szerzett.

¹ Fuit circa id etiam tempus (1500) Lutetiae Erasmus Roterodamus, qui primum Adagiorum divulgatione coepit magis quam antea inclarescere. Beati Rhenani vita per Joannem Sturmium. Horawitz-Hartfelder: Briefwechsel des Beatus Rhenanus. Leipzig, 1886. p. 4.

² Michelet id. m. VII, 268.

³ Caepifigue, François I et la Renaissance, Paris, 1845. (Irányzatos mű”, de e tárgyról legbővebb.) Különösen: I. köt. 183-208; *U*, 1 – 132; *Hí*. 247-280; 351-380; IV, 159-174. – Mme Coignet: François I. Paris. 1885. 223-250. 1.

Ferencz mélységes vonzalmat érzett a bájos Itália iránt, s mindenért rajongott, a mi erre a legigazabb és legállandóbb szerelmére emlékeztette. Nagylelkűen befogadta országába azokat a nagyszámú olaszokat, kik politikai okokból elhagyták hazájokat s főleg déli Franciaországba (Lyon) özönlöttek. Az udvar – kivált a Mediciekkal való családi kapcsolatok révén – lassankint olaszos színt öltött. Mint Mátyás királyunk, I. Ferencz is olaszokkal vette magát körül. A királyi kastélyokat¹ (Amboise, Fontainebleau, Saint-Denis, Chenonceau, Blois, Chambord stb.), melyeknek egynémelyikén az olasz építészet hatása szembeötlően megismerszik, többnyire olasz művészek díszítették föl szobrokkal, festményekkel, szőnyegekkel, ötvösművekkel. Leonardo da Vinci és Andrea del Sarto, Rugini, Bellini, Rosso, Primaticcio, Benvenuto Cellini több-kevesebb időt, némelyikük éveket, töltött a király udvarában. Velők érintkeztek és éltek, rajtok és általuk nevelődtek a francia művészek, Jean Cousin, Jean Goujon és a többiek.

Itt bennünket az iskolával oly benső kapcsolatban levő tudományművelés érdekel legközelebből. A párisi Universitás képtelen lévén idejüket múlt didaktikai hagyományaival szakítani, a király – a francia philologia nagymesterének, Budaeusnak² ösztönzésére – elsősorban a görög, latin, héber nyelvek és irodalmak tudományos művelése érdekében különálló, független főiskolát alapít, a Collège Royalt (í 530), a hol a század közepe táján már 12 tanár tanított s nevelte a humanisták raját. (Első tanárai olaszok; valamennyien világi emberek.) Egyidejűleg újjászervezte a párisi királyi könyvtárt s királyi könyvnyomtatókat nevezett ki (legkiválóbbak az Estienne-család tagjai). Mindhárom intézkedése sohasem sejtett lendületet adott a humanisztikus művelődésnek. Az egész országban megsokasodtak a könyvgyűjtemények és nyomdák. Szótárak, nyelvtanok, klasszikus kiadások,

¹ Bálint Zoltán: A francia reneszánsz és a Loire-völgy kastélyai. Budapest, 1914.

² Róla írja 1518-ban Beatus Rhenanus: *Incomparabilis ille melioris eruditionis antistes, et ingens atque adeo unicum Galliarum decus.*”

paedagogiai iratok egymást érik.¹ A görög nyelv és irodalom mind ismertebbé válik s mind jobban érezteti művelő hatását. Számos jó fordítás készül, melyeknek egynémelyike (Amyot Plutarchosa 1572) a nemzet közkincsévé válik. A század előhaladtával a klasszikus minták korszakos erővel hatnak a szépirodalomra is. A költők egy csoportja (főleg a Navarrai Margit köré sorakozók) Platon szellemétől ittasul;² majd föllépnek a Pléiade költői, élőkön a páratlanul ünnevelt Ronsard, a kinek egész költészete telítve van a klasszicizmus illatával; a ki nemcsak Horatiust és Anakreont utánozza, hanem ódáiban a pindarosi költészet főséges légkörébe emeli francia olvasóját Elméleti írója is akad az új iránynak Du Bellay személyében, a ki (1549) hadat ízen a „gótikus” eszményeknek s a francia nyelv és irodalom fejlődését egyes egyedül a klasszikusok utánzásától várja.³ Az egész mozgalomba belekapcsolódik a francia reformatio, melynek kiváló képviselői – daczára a folyton meg-megújuló üldöztetésnek – jelentékeny mértékben járultak e szellemi megújodáshoz.

49. A francia közoktatás hagyományos módja. – A középkori hagyományok rendkívüli szilárd-ságát bizonyítja, hogy a francia köznevelés régi intézményei ezt a nagy átalakulást, mely falaikon kívül ment végbe, kevésbé érezték meg. Azokat az iskolákat, melyeknek eredete a múlt századokba nyúlt vissza, semmi sem tudta eltéríteni kitaposott útjaikból. íme, néhány adaté maradiság igazolására:

¹ E paedagogiai vonatkozású kiadványok és tankönyvek száma százakra rúg. V. ö. Répertoire des ouvrages pédagogiques du XVIe siècle. Paris, 1886. (Mémoires et Documents scolaires publiés par le Musée Pédagogique. Fasc. 3)

² Lefranc: Le platonisme et la littérature en France à l'époque de la Renaissance U. az: Marguerite de Navarre et le platonisme de la Renaissance (Grands écrivains Français de la Renaissance. Paris, 1914." 63-137; 139-249).

³ Darmesteter-Hatzfeld: Le seizième siècle en France. Tableau de la littérature et de la langue. Paris, 1883 (különösen 96-146. 1.); Spingarn, History of literary critics in the Renaissance. New-York 1912. 171. sk. 1.

Sturm János, a párisi iskolák 1500. évi állapotáról ezeket írja:¹

Akkoriban ugyanis a tudományos intézeteket (literarum gymnasia) Alexander grammatikus és Petrus Hispanus tartották megszállva, úgyszintén Tartaretus commentator; a theológiában nagyobb tekintélyök volt Scotusnak és Lyrának, mint azoknak az eredeti íróknak, a kiket magyaráztak. Az is, a mit Aristotelesből és a görög bölcsészet többi íróiból eléadtak, nemcsak külalakjára nézve tisztátalan volt, hanem gondolati tartalmára nézve is vagy homályos vagy elrontott vagy meghamisított! (non solum verbis impurum, verum etiam sententiis aut obscurum aut depravatum aut falsum).

E szavak értelme nem lehet kétséges. A grammatikai fokon Alexander de Villa Deinek a XII. század végéről való könyve, a logikában is teljesen elavult szerzők voltak használatban; a theológiában Duns Scötus és Nicolaus de Lyra, mindkettő a hanyatló scholasticizmus időszakából. Nem az eredeti philosophiai írókat, magyarázták, hanem kétes értékű commentátoraikat Aristotelest csak torzított és ferdített szövegekből ismertették.

Ha most egy félszázaddal tovább haladunk, az oktatás állapotában alig fedezhetünk föl lényeges változást *Ramus Péter*, a ki a párisi egyetem hatóságához és a királyhoz intézett emlékirataiban² részletesen bírálja az akkori iskolák oktatásának anyagát és módját különösen három visszásságot emelt ki:

Egyik a tanulásnak rendkívül hosszadalmas volta. Míg valaki a bölcsészet magistère lett, legalább 12 évig kellett tanulnia.

Négy vagy öt évig tanul a gyermek grammatikát, hogy latinul beszélni, latin verseket készíteni és némi ügyességgel családias levelet írni képes legyen. (Ez három osztályt tesz.) Mikor aztán a negyedik osztályba eljutott, a retorikai tanul-

¹ Briefwechsel des Beatus Rhenanus, Leipzig, 1886. 4. l.

² Pro philosophica Parisiensis Academiae disciplinæ oratio (1550). Prooemium reformandæ Parisiensis Academiae ad Carolum Regem (1562). Idézem az 1578-ik évi baseli kiadást.

mányokban legalább két évet, de sokszor többet is eltölt. Ez a második fokozat. Ekkor végre, tanulmányainak hetedik vagy nyolczadik évében, vagyis a harmadik fokozatban, előzően szerzett ismereteinek teljes félretételével áttér a philosophusokra, s ezen a száraz és a retorika minden virágától megfosztott talajon negyedfélévig veritékes munkában és fárasztó ismétlésben győtri magát. Fáradozásainak, tizenkettedik évében lesz belőle végre magister artium.

A második támadás a philosophia tanításának módja ellen irányul. Ez az oktatás sivár és szellemtelen, nem fiatalembernek való.

Aristoteles elméletében egy szabályra csak egy példa van, de legtöbbször egy sincsen. Ámde egyetlen, magában álló példával nem lehet mestert képezni; több példára, s olyanokra van szükség, melyek egymástól különböznek; szükség van a genesisre is. És föltéve, hogy Aristoteles példái nem hamisak, de hát milyenek? Minden b egyenlő a -val, minden c egyenlő b -vel, tehát minden c egyenlő a -val. Aristotelesnek ez a példája új és nehéz (novum et durum) a gyermeknek, a ki az imént jött a grammatika és szónoklat területéről, s a matematikusoknak ezt a néma nyelvért nem ismeri. S az egész Analytikában ezzel a ném? attikai, nem ión, nem dór, nem aeol, nem köznapi, hanem geometriai nyelvvel él Aristoteles, mely gyermekeknek gyűlöletes, a népnek ismeretlen, a közönséges fölfogástól távol áll, s mind a retorika, mind a humanitás gyakorlatától merőben idegen (a Rhetoricae usu ... ab humanitatis usu . . . alienissima). Ezekből a geometriai példákból az emberi vitatkozásoknak ugyan milyen haszna van? A mit a geometrikai szükségből (mert a vonaloknak nincsenek elnevezéseik) kényszerülnek megtenni, azt szükséges nekünk is megtennünk a dialektikában, holott oly bővében vagyunk a jó és természetes példáknak? Ennélfogva ugyanolyan rendeltetésű, de inkább Vergiliusból és Ciceróból merített, azaz: egyetemesen emberi és népszerű példákkal fogok élni, semmint amaz ábécéből alkotott csinál mányokkal (Virgilianis igitur et Ciceronianis, id est humanis et popularibus exemplis idem facientibus potius, quam illis abecedariis figmentis utar).¹

¹ A baseli kiadás 1081. lapján.

A philosophiai oktatás bajainak Ramus szemében még külső okai is voltak. Azelőtt a facultas artium összes előadásai nyilvánosak voltak; elegendő volt tehát 4-8 tanár, a kiket a legkiválóbbak közül lehetett választani. Most az összes bölcséleti előadások a kollégiumokban tartatnak; mivel pedig ezeknek száma Parisban 25, ezért legalább 100 tanárra van szükség, a kik valamenynyien kiválók nem lehetnek s nagy számuknál fogva egymás versenytársaivá lettek a rút pénzkeresésben, így sülyedt fokról fokra e tanulmány; így vált lassanként mesteremberi gyakorlássá, pusztá formalizmussá a philosophiai oktatás.¹

De nem kevésbé élesen bírálja Ramus az iskola grammatikai oktatását s azt a barbár latinságot, mely ennek a tanításnak az eredménye. Már a humanista fölháborodására vallanak e szavak:²

A mi tanulóink közül némelyek, mikor az iskolából kikerültek, odáig sülyedtek már, hogy egyáltalán tagadják a grammatikai szabályok figyelembevételének szükségességét, így aztán öszerintök *ego amat* illő és helyes beszéd, Akkor hát ki csodálkozhatik, ha az egész világ, mely a párisi egyetemen nyerte kiképezését, ez idő alatt barbár nyelvűvé vált (orbem terrarum ab Academia Parisiensi eruditum interea sermone barbarum fuisse).

E jellemzésekkel és nyilatkozatokkal lényegileg összevág Janotus de Bragmardonak, a párisi egyetem kiküldöttének némely részekben lefordíthatatlan beszéde,³

¹ L. az idézett kiadásban az 1100-1102., tov. 1116-1118. lapokat. V. ö. különösen ezt a megállapítást (p. 1102): „Ita posteaquam philosophia de publicis scholis abstracta est, non solum illa doctrinae perturbatio, de qua in utilitate studiorum, artium, temporum disputavi, sed sordida ista et infamis doctorum et magistrorum avaritia facultatem artium tani miserabiliter afflixit, ut ordo quondam frequenissimi et florentissimus nunc redactus ad paucissimos, pene intermortuus iaceat”.

² U. o. 1134. 1.

³ A Rabelais műveiből közölt részek és idézetek közül azokat melyek az I. könyvből valók, a Leclerc kiadásának szövegéből fordítottam (Oeuvres de François Rabelais. *Édition critique*. Paris, 1912,3, 2fkötet); a többieknek (a Paníagruele vonatkozóknak) a fordítása Louis Moland kiadásának (Paris, Garnier) a szövegén alapszik.

melyet *Rabelais* szatírája tett világhírűvé. A szónok Gargantuát rá akarja venni, hogy a Notre-Dame templomából ellopott harangokat adja vissza (I. k. XIX. fej.):

Gondold meg, Domine, hogy 18 nap óta töprengtem eme szép beszéd fölött. Reddite que sunt Caesaris Cesari et que sunt Dei Deo. Ibi jacet lepus.¹ Szavamra mondom, Domine, ha in camera akarsz velem vacsorázni charitatis, nos faciemus bonum³ chérubin, Isten engem úgy segéljen! Ego occidi unum porcum, et ego habet bon vino. De jó bor nem ismer rossz latinságot. Tehát, de parte Dei, date nobis clochas nostras. íme, mondok nektek a facultas nevében egy beszédet De *utriusque Vtinam*, vajha visszaadnátok harangjainkat. Vultis etiam pardonos? Per diem, vos habebitis, et nihil payabitis (semmit sem fogtok fizetni). Oh, kedves Uram, Domine! Clochidonnaminor nobis! Dea, est bonum (= birtoka, tulajdona) urbis. Mindenkinek szüksége van reájok. Ha a ti kanczátok jól érzi magát velők, a mi fakultásunk is ugyanazt teszi, qua (= quae) comparata est iumentis insipientibus et similis facta est eis psalmo nescio quo... Nos hát, bebizonyítom nektek, hogy vissza kell őket adnotok: Ego sic argumentor: Omnis clocha clochabilis, in clocherio clochando, clochans clochativo clochare facit clochabiliter clochantes. Parisius habet clochas. Ergo glue! Ha, ha, ha! Ez aztán beszéd, úgy-e? így található in tertio prime, a Daniban vagy másutt.

50. A régi kollégiumok nevelése és fegyelme.

– Ha, ezeket a mód fölött túlzott vádakat kellő mértékűre leszállítjuk s Ramus Péter nyilatkozatainak némileg kiszínezett és célzatos voltával is számot vetünk, még mindig marad elég, a mi az akkori Universitásoknak és kollégiumaiknak állapotát a kor sürgető követeléseitől elmaradottnak bizonyítja. Lambinus írja,³ hogy I. Ferencz egész uralkodása alatt a régi párisi Universitas kollégiumaiban híre se volt a görög stúdiumnak: nomérosnak, Pindarosnak, Thukydidesnek és Euripidesnek

¹ A francia közmondásnak (c'est là que/gît le lièvre szó szerint való fordítása.

²= nous ferons bonne chère, jól fogunk élni, jól fogunk enni.

³ idézi Gebhart: *Rabelais, la Renaissance et la Réforme*. Paris, 1877. 38. 1.

csak a nevét ismerték, holott az olaszok ebben az időben már teleszívták lelköket a hellén irodalom szellemével. Ez a nagyfokú merevültség magyarázza meg a jezsuiták majdani sikereit, a kiknek iskolái a művelt emberek ítélete szerint leginkább igyekeztek a kor paedagogiai eszményeit, a humanisztikus eszményeket (önként érthetően a katholicizmus szolgálatában) megvalósítani. S nemcsak tanulmányi¹ állapotukkal, hanem nevelésük rendjével is kihívták a francia kollégiumok a kor legjobbjainak elítélő bírálatát. A fegyelmezés mód fölött szigorú; a testi fenyíték napirenden. *Montaigne* felháborodással szól szűkített kollégiumokról¹, ahol nem hallani egyebet, mint dühtől toporzékoló tanítók szitkait és kínozott gyermekek kiáltásait (*vous n'oyez que cris et d'enfants suppliciez, et de maistres enyvrez en leur colère*). Az ilyen intézetben úgy élnek az ifjak, mint a börtön lakói (*c'est une vraye geule de jeunesse captive*). Nem szabad felednünk, hogy *Montaigne* a virágzó Collège de Guyenne-be járt, melyet akkoriban legjobbnak tartottak Franciaországban (*tres-florissant pour lors et le meilleur en France*). Ha már e helyütt szerzett tapasztalatai nem voltak alkalmasak a francia iskolákról alkotott általános ítéletét enyhíteni, képzelhetjük, hogy a kollégiumok nagyobb részének rendtartása és nevelő eljárása valóban nagyon kíméletlen lehetett. A párisiak közül főleg a Collège Montaigne (*Collegium montis acuti*) vált e részben hírhedtté. Erasmus, a ki egy ideig ebben az intézetben lakott, elrettentő képet fest² a benne uralkodó állapotokról: a romlott ételekről, a nedves és dohos lakószobákról, az embertelen bánásmódról, mely miatt társai közül némelyek megőrültek, mások megvakultak, néhányan leprások lettek. Rabelais Ponokratése ugyanerről az iskoláról így nyilatkozik:³

¹ Essais, I. XXV. fej.

² Colloquia Familiaria, Ichthyophagia: „ut intra annum prima experientia multos iuvenes, felici indole praeditos, ac spem amplissimam prae se ferentes, alios neci dederit (t. i. az igazgató), aUos caecitati alios dementiae, nonnullos et leprae, quorum aliquot ipse novi . . .”

³ Garg. I. cap. XXXVI.

Ne higgye, uram, hogy én Gargantuát ebbe a pizkok-fészekbe (*colliege de pouillerye*) adtam, melyet Montaignek neveznek. Inkább az Apró Szentek temetőjében élő koldusokhoz adtam volna; olyan borzasztó kegyetlenséget és ocsmányságot láttam én ebben az iskolában. Mert sokkal jobban bánnak a gályarabokkal a mórok és tatárok, sokkal jobb bánásmódban részesülnek a fogságra ítélt gyilkosok és házőrző kutyáink, mint a hogyan ők bánnak azokkal a szerencsétlenekkel, kik ebben a kollégiumban laknak. S ha Paris királya volnék, vigyen el az ördög, ha nem dobnék üszköt ebbe a házba, s nem égetném el az igazgatót tanáraival együtt, a kik elnézik ezt a szemök előtt végbemenő embertelenséget. (*Et si j'estoys roy de Paris, le diable m'emport si je ne metoys le feu dedans et-faisoys brusler et principal et regens qui endurent ceste inhumanité devant leurs yeulk estre exercée*).

S hogy valamiképen túlzást ne láthassunk ezekben a kifakadásokban, X. Leónak 1513. évi levelét¹ is meg kell tekintenünk, melyben ennek a kollégiumnak túlzott szigorúságát (*nimiam austeritatem*) nyomatékosan meg-
rójja a pápa, s megjegyzi, hogy valahányan eddigelé ezt az életmódot megkezdték, képtelenek voltak abban megmaradni (*hucusque nullus, qui ipsum vivendi modum inchoavit, in ipso perseverare potuit*),

Ismét a jezsuiták voltak azok, kik e vigasztalan állapotokkal szemben a szelíd bánásmódnak és gondos felügyeletnek, a tisztaságnak és rendnek példáit adták iskoláikban. Nem lehet csodálni, hogy a francia szülők szívesebben bízták reájok gyermekeiket, mint az Univerzitások ósdi és elmaradt kollégiumaira. Mindez azonban már átnyúlik a következő korszak iskola-történetébe is. A tizenhatodik század a nevelésnek sokkal merészebb terveit fogalmazta meg, mint a minőket majdan a jezsuiták megvalósítottak. Ezek a tervek is beletartoznak tárgyalásunk körébe. Miután a tényeket megvizsgáltuk, meg

¹ Jourdain, *Index chronologicus chartarum pertinentium ad históriam Universitatis Parisiensis*, . Parisiis, 1862. 321 és k. I. (MDLX. szám) V. ö. még Thurot, *De l'organisation de l'enseignement dans l'Université le Paris au moyen âge*. Paris, 1855.95. 1. – Fináczy, *Francia középiskolák*, Bpest, 1890. 14-16. 1.

kell ismerkednünk a francia renaissance néhány jelentékeny írójának elméleti álláspontjával is.¹ Meg kell tudnunk, milyenek, képzelték ők a valóságnál jobb és tökéletesebb nevelést? Ez írók közül a Gargantua és Pantagruel szerzőjén akad meg először a szemünk, mert *Rabelais* könyve a XVI. század első felében, a francia renaissance-mozgalom tetőzésének idejében keletkezett (a II. könyv 1532-ben, az I. két évvel később 1534-ben látott napvilágot).

51. Gargantua nevelése. – Egy házaspárnak, Grandgousiernek és Gargamellának nagy reményekre jogosító, fia volt, név szerint Gargantua. Termetére nézve óriás (17,913 tehénnek a tejére volt szükség, hogy naponta elegendő táplálékban részesüljön); egyébként azonban ötödik évéig semmiben sem különbözött élete folyása és nevelése más hasonló korú gyermekekétől: játszott, mint a többiek; pajkos és jókedvű volt, mint más fiúk. Elmés, találékony, ügyes gyermek lévén, szülei elhatározták, hogy tanulásra fogják. Mikor a fiú elérte hatodik életévét, Thubal Holoferneshez, egy igen tudós emberhez (un grand docteur sophiste) kerül.²

S ez oly jól megtanította az ábécére, hogy a fiú visszájára is el tudta mondani könyv nélkül. Ehhez öt évre és két hónapra volt szüksége. Azután (Thubal) olvasta vele Donatust,³ Facetust,⁴ Theodoletust⁵ és Alahus ab Insulis paraboláit,⁶ a mire 13 évet,

¹ Az itt tárgyalt írókon kívül mások is értekeztek a nevelésről. Közülök ismertebbek: Budaeus, *De l'institution du Prince* (1516); *De studio literarum recte et commode instituendo* (1527). – Bodinus: *Oratio de instituenda in republica iuventute* (1559); Scévole de Sainte-Marthe: *Paedotrophia* (1584).

² Garg. I. k. XIV. fejt. A jegyzetek egy része a Leclerc magyarázatain alapszik.

³ A Donatus Minorról van szó, melyet a középkorban a kezdő latin tanításban használtak.

⁴ Facetus, egy középkori kis tankönyv, gyermekekre vonatkozó erkölcsi mondásokkal.

⁵ Helyesen Theodulus, a X. századból való allegorikus költemény, mely a mythologia hazugságait szembeállítja a Szentírás csodáival.

⁶ Alanus ab Insulis, a XII. század scholasztikusa, kinek négyes strófiákba foglalt, erkölcsi vonatkozású verseiről van itt szó.

hat hónapot és két hetet fordított. De meg kell jegyezni, hogy ezalatt megtanította a „gót” betűvetésre is, és hogy a fiú minden könyvét maga írta meg, mert a nyomtatás mestersége még nem volt használatban Azután olvasta vele a tanító a *De módis, significandi*,¹ és *pep!ig Hurlebise, Fasquin, Tropiciteux, Gaulehault, Jehan le Veau, Billonio, Brelinquendus*² commentáriusait, és még sok mást, s minderre több, mint 18 évet és 11 hónapot fordított. És mindent olyan jól tudott, hogy a vizsgálaton mindent könyv nélkül visszajára elmondott (et le sceut si bien que, au coupeland, il le rendoit par cuer à revers) . . . Azután a mester olvasta vele a *Compostot*,³ a mi 16 évig és két hónapig tartott, a mikor az említett mester meghalt . . . Utána egy másik köhicsélő öreg embert (un aultre vieux tousseux) kapott mesterül, *Jobelin Bridé* nevűt, a ki olvasta vele *Hugutiot*,⁴ *Eberhardus Graecismusát*,⁵ a *Doctrinálét*,⁶ a *Parteseket*,⁷ a *Quid est-et*,⁸ a *Supplementumot*,⁹ *Marmotretet*,¹⁰ az étkezés illedelmes módjáról írt könyvet,¹¹ *Senecának*¹² a négy sarkalatos erényről szóló művét, *Passavantust*¹³ magyarázatostul, a *Dormi Securét*¹⁴ (ünnepnapokon) és néhány más hasonló szórú könyvet, melyeknek tanulmányozásától olyan bölcs emberré lett, mint azóta se láttunk egyet sem.

¹ *Tractatus de módis significandi*, egy dialektikai módszerrel készült nagyon elterjedt középkori latin grammatika.

² Mindezek költött nevek, vagy oly középkori nevek, melyeknek viselői jelentéktelen gúnyolt emberek voltak.

³ *Compost* = *computus*, naptárkészítéshez-szükséges számtan.

⁴ Pisai *Hugutio*, ferrarai püspök (XIII. sz.) latin szótáráról van szó.

⁵ V. ö. A középkori nevelés története ez. művem 183. lapját *Nevét* a könyv a X. fejezetről kapta, mely görög etymológiákkal foglalkozik.

⁶ A *Doctrináléról* *Fináczy*: *Középk. nev. tört.* 183.

⁷ Érti a „*De octo partibus orationis*” című elemi latin nyelvtant.

⁸ Kérdésekben és feleletekben írt latin nyelvkönyv.

⁹ Melyik *Supplementumot* érti, nem lehet eldönteni.

¹⁰ A *Vulgátának* ama magyarázatára czéloz, melynek czíme *Mammotrectus*. Szerzője állítólag *Marchesini* nevű minorita (1300 körül).

¹¹ *Libellus de moribus in mensa servandis*. Szerzője *Sulpicius Verulanus*, a XV. század második feléből.

¹² Nem a római *Senecáról* van szó, hanem egyik pseudonymmal élő VI. századbeli, *Martinus de Braga* nevű íróról.

¹³ Valószínűleg *Jacobus Passavantusnak* (XIV. sz.) *Specchio della vera penitenza* című könyvéről van szó.

¹⁴ Egy prédikáció-gyűjtemény, mely nevét onnan kapta, hogy az a pap, a ki használta, „nyugodtan alhatott” vasárnapi szentbeszéde miatt.

E közben azonban Grandgousier kezdte észrevenni, hogy fia, daczára rengeteg tudományának, napról napra együgyűbb lesz. Nem tudva mire vélni e jelenséget, tanácsot kér egy ismerősétől, a ki felvilágosítja, hogy jobb volna Gargantuát egyáltalán nem taníttatni, mint a Thubál Holoferneshez hasonló tanítókra bízni. Bemutatja neki Eudaemon a kit nem a „sophisták” neveltek; a ki csak két évig tanult, de „inkább hasonlított valami kis angyalhoz, mint emberhez”; okos és ügyes, kaszszikus latin nyelven beszél s magatartásával mindenkit lebilincsel. A csalódott apa éktelen haragra gerjed, az eddigi tanítót menten elkergeti s fia mellé Ponokratest, Eudaemon volt nevelőjét szerződteti.

Első,¹ hogy Gargantuának mindent el kellett felejtene, a mit tudott. E végből nevelője orvost hivat, a ki növendéke agyvelejét helleborummal annak rendje és módja szerint (canonicquement) megtisztítja, s új ismeretek befogadására alkalmassá teszi. Most aztán tanító és tanítvány egészen új életrendet követnek. Gargantua reggel 4-kor kel; mosakodás közben a Szentírásnak néhány fejezetét hallgatja meg, „s ennek a leczkének értelméhez és tartalmához képest gyakran szánta rá magát arra, hogy tisztelje, imádja és esdve kérje a jó Istent, kinek méltóságát és csodálatos bölcsességét az olvasmány mutatta meg neki”. Azután nevelőjével kimegy a szabadba, hogy megfigyelje a Nap és Hold állását. Amíg öltözködik, elmondja az előbbi napon tanultakat. Következik 3 órás rendszeres oktatás (nyilván a trivium szokásos tantárgyainak előadása), majd – a tanultakról szünet nélkül társalogva – kimennek labdázni „s gáláns módon gyakorolják testöket, mint a hogy elébb lelköket gyakorolták. Egész játékuk csupa szabadság (tout leur jeu n'estoit qu'en liberté)”. Rövid séta után ebédhez üjnek, j mely szintén tanulságos eszmeceserére; ad alkalmat: legelébb is a régi lovagi történetekből olvasnak fel valamit, azután az ebéd rendje szerint társalognak az ételek alkotó részeiről, a kenyérről, a borról, sóról,

¹ Garg. I. k. XXIII. feje. (A párisi epizódot, mint nem feltétlenül szükségeset, elhagyom).

húsról, gyümölcsről, növényekről. Ily módon Gargantua „rövid idő alatt megtanulta mindazt, a mit idevonatkozóan Plinius, Athenaios, Dioskorides, Julius Pollux, Galenos, Porphyrios, Oppianos, Polybios, Heliödoros, Aristoteles, Ailianos mondtak”. Ebéd után (mikor jó friss vízzel megmosták kezöket, fogukat és szemöket, s hálát adtak az Istennek) előkerül a kártya, de nem azért, hogy unaloműzés végett játsszanak vele, hanem hogy segítségével számtani feladványokat oldjanak meg. Ugyanílyen játékszerűen (plaisamment) sajátítja el „Gargantua a geometriát és astronomiát is. A hangszerek közül megtanulja a lantot, a spinétet, a hárfát, a fuvolát, ~a hegedűt és a harsonát. A délután hátralevő idejéből két óra megint rendes tanulmánynak (estude principale) jut azután” sorra kerülnek a testgyakorlatok: Gargantua lovagolt, ~vívott, vadászott, labdázott, birkózott futott, ugrott, úszott, evezett, fákra kapaszkodott: (akárcsak a macska), dárdát, lándzsát, alabárdot, követ hajított, nyilazott, tűzfegyverekkel célba lőtt, ólomsúlyokat emelgetett, kötelén mászkált, s „hogyan tüdejét és mellét gyakorolja, kiabált, mint valamennyi ördög” (et pour s'exercer le thorax et pulmon, crioit comme tous les diables).

Hazamenet séta közben jól megnézték a fákat és növényeket, s megfigyeléseikkel összevetették a régi írók idevágó megjegyzéseit. Az estebéd alkalmával még egyszer megbeszélték a napi leczkéket, azután énekeltek, muzsikáltak, társalogtak, a csillagos égboltot megszemléltek, s végül lefekvés előtt az egész nap tapasztalatait és tanulságait röviden összegezték. A napi teendőket esti ima zárta be, melyben kifejezték a teremő Isten iránt való hódolatukat és tiszteletöket, végtelen jóságát dicsőítették, hálájokat kinyilvánították a múltakért s az Isten kegyelmébe ajánlották magukat a jövőre nézve. Ez megtörténvén, nyugalomra tértek (Ce faict, entroient en leur repos).

Arról is gondoskodva volt, hogy esős időben hasznos dolgokkal foglalkozhassanak. Ilyenkor ebéd után marad Ponokrates és Gargantua s (egészségi okokból) mindketten valami kézimunkát végeznek: szénát rakosgatnak, fát vágnak, csépelnek, fűrnak-faragnak, fes-

tenek, vagy pedig elmennek valami mesterember műhelyébe, például az ötvöshöz, kőfaragóhoz, alchimistához, pénzverőbe, gombkötőhöz, selyem- és bársonyszövőhöz, óraműveshez, tükörcsinálóhoz, orgona-építőhöz, könyvnyomtatóhoz stb., hogy megnézzék és megtanulják „a mesterségek üzemét és feltalálását” (l'industrie et invention des mestiers). Van úgy is, hogy nyilvános előadásokra járnak vagy törvényszéki beszédet, esetleg evangéliumi szónoklatot (concions des prescheurs evangeliques) hallgatnak. Mivel a rossz idő miatt szabadban nem botanizálhatnak, elmennek a drogisták és gyógyszerészek boltjába az ott felhalmozott anyagokat megtekinteni.

Ekként folyt le¹ Gargantua nevelése, és pedig egyik nap úgy mint a másik. Könnyen érthető, hogy mily jó hatással lehetett mindez a folytonos gyakorlás oly fiatal emberre, a ki egészben elég értelmes volt. A mi kezdetben nehéznek látszott, nemsokára oly édes, könnyű és élvezetes volt neki, hogy inkább egy király időtöltéséhez, mint egy diák tanulmányához hasonlított. Mindamellett Ponokrates, hogy a szellem erős megfeszülését enyhítse, havonkint egy-egy tiszta és derült napot megjelölt, melyen már kora reggel elhagyták a várost (Parist) és elmentek Gentilyba, Boulogneba, Montrougeba, a Charanton hídjához Vanvesba vagy Saint-Cloudba. E helyeken az egész napot a lehető legnagyobb mulatozással töltötték: tréfálkoztak, kaczagtak, versenyt ittak, játszottak, énekeltek, táncoltak, egy-egy réten hemperegtek, verébfészket szedegettek, fürjet fogtak, békára vadásztak vagy rákásztak. De habár ilyen napokon félretettek minden könyvet és leczkef, az idő mégse maradt kihasználatlanul. A virágos mezőn elszavaltak emlékezetből néhány kedves sort Virgiliusnak a földművelésről írt költeményéből vagy Hesiodosból vagy Politianus Rusticusából vagy néhány csinos latin epigrammát faragtak, melyeket aztán rondók és balladák módja szerint francziára is lefordítottak.

52. Pantagruel nevelése. A regény második könyvének már nem Gargantua a hőse, hanem ennek fia, Pantagruel. Mint valamikor Grandgousjer, úgy most

¹ Garg. I. chap. XXIV.

Gargantua is mindent elkövet, hogy fiát a lehető legjobban nevelésben részesítse, s mikor végre apai szárnyai alól kibocsátotta, útravalóul— egy levelet ír neki,¹ mely nemcsak azért kötheti le figyelmünket, mert meleg érzelmi tónusával „és áhítatos emelkedettségével egyike azoknak az igazgyöngyöknek, melyek a Rabelaistaól összehordott sok piszok és trágárság halmazában oly ritkán találhatók fel, hanem mert e levél a már teljesen kifejlett francia renaissance tudós színezetű nevelését híven mutatja meg nekünk. Hogy az I. könyvben vázolt szabad nevelés most már szóba se kerül, s hogy az apa és fiú neveltetése közt nem telhetik el száz esztendő (Eudaemon 1420-ban veszi nevelői gondjaiba Gargantuát s Pantagruel I. Ferencz idejében él), oly ellenmondások, melyek Rabelais phantastikus meseszövéésének ismerőjét meg nem lephetik.

Habár boldog emlékeztű édesapám Grandgousier (írja Gargantua) minden igyekeztét arra fordította, hogy magamat tökéletesísem és a szükséges ismereteket megszerezem, s habár fáradtságos tanulmányaimmal iparkodtam néki eleget tenni, sőt az ő reményein túltenni, mindamellet (a mint gondolhatod) az akkori idő sem oly alkalmas, sem oly kedvező a tudományokra nézve nem volt, mint a mai, s nem is volt válogatásom oly tanítókbán, mint most néked van. Ama kor még ködös volt; megérzett rajta a szerencsétlenség és nyomorúság, mely a gótoktól eredt, kik minden jó irodalmat tönkre tettek. (Le temps estoit encores ténébreux et sentant Tinfelicité et calamité des Gothz, qui avoient mis à destruction toute bonne littérature.) Isten kegyelméből azonban életem folyamatában visszanyerték a tudományok régi fényüket és méltóságukat, sőt oly lendületet vettek, hogy én, a kit fiatal koromban nem ok nélkül soroztak a század legtudósabb emberei közé, ma bajosan foglalhatnék helyet a kis diákok első osztályában . . .

Mai napság az összes tudományok helyreállottak; a nyelvek tanulása följúult, és pedig a görög (melynek ismerete nélkül szégyen volna tudósnak vallani magát), a héber, a chald, a latin. Csinos és pontos nyomtatványok vannak forgalomban,

¹ II. k. 18. fejt.

melyeket az én koromban isteni sugallatra találtak föl az emberek, míg viszont a tűzfegyverek csupa ördögi gyártmányok. Az egész világ tele van tanult emberekkel, tudós tanárokkal, gazdag könyvtárakkal, s nézetem szerint sem Platon, sem Cicero, sem Papinianus idejében nem volt oly kényelmes a tanulás, mint most. Nincs messze az idő, mikor már társaságban senki se lesz a helyén, a ki nem képezte ki magát jól Minerva műhelyében. Úgy látom, hogy ma a rablók, hóhérok, kalandorok, lovászok tanultabbak, mint az én koromban a doktorok és prédikátorok.

De mit mondok? Még asszonyok és leányok is törek-szenek erre a dicsőségre és a tanultság mennyei mannájára. Magam is, daczára előrehaladt koromnak, kénytelen voltam a görög nyelvet megtanulni, melyet nem vettem ugyan meg, mint Cato, de a melyet nem volt alkalmam megtanulni fiatal koromban. És most gyönyörűséggel olvasom Plutarchos erkölcsi történeteit és Platon szép párbeszédeit, Pausanias útleírásait és Athenaios régiségeit, várva az órát, mikor Uramnak, Teremtőm-nek tetszeni fog, hogy engem hívjon és magához rendeljen erről a földről.

Ezért, édes fiam, intelek, hogy jól használd föl fiatalságodat a tanulmányokra és az erényekre. Parisban vagy; tanítód Epistemon; amott az élőszóval adott oktatásban részesülhetsz, emitt dicséretes példák tanulságait találhatod meg. Elvárom és akarom, hogy a nyelveket tökéletesen sajátítsd el; először a görögöt, miként Quintilianus akarja; másodsor a latint s azután a Szentírásra való tekintettel a hébert, úgyszintén a chald és arabs nyelveket; kívánom, hogy képezzed ki stílusodat, a latinban Cicero mintájára, a görögben Platonéra. A mi a történetet illeti, nem akarom, hogy legyen valami, a mit emlékezetedbe nem vésnél. Segítségedre lehetnek azok, a kik a kosmographiáról írtak. A szabad művészeteket, az aritmetikát, a geometriát és a zenét már valamelyest megízleltem veled, mikor még 5-6 éves kis fiú voltál: folytasd ezeket is tanuld meg az astronomia összes szabályait is. A jósló astrologiát azonban és Lullus mesterségét mint visszaéléseket és hiúságokat tedd félre. A magánjogból akarom, hogy könyv nélkül ismerjed a jó szövegeket és egybe tudjad őket vetni a philosophiával.

A mi a természet dolgait illeti, azt akarom, hogy behatóan foglalkozzál velők; ne legyen tenger, patak, forrás, melynek

halait nem ismered; a levegő összes madarai, az összes fák, cserjék, bokrok, a föld összes füvei, a föld gyomrában rejtőző összes fémek, kelet és dél drágakövei, semmi se legyen előtted ismeretlen.

Aztán gondosan vizsgálj át a görög, arabs és latin orvosok könyveit, anélkül hogy megvetnéd a íalmudistákat és kabbalistákat, s gyakori bonczolgatások útján tégy szert tőkéletes ismeretere annak a másik világnak, melynek neve ember (et par fréquentes anatomies, acquiers toy parfaite cognoissance de l'aultre monde, qui est l'homme). A nap néhány órájában a szent könyveket is tekintsd meg; először is görög nyelven az új testamentomot és az apostolok leveleit, azután héberül: az ó-testamentomot. íme, mily feneketlen mélységű tudomány! Később, mikor már nagy ember lesz belőled, ki kell majd lépned ebből a nyugalmas és békességes tanulásból, s meg kell tanulnod a lovagi készségeket és a fegyverforgatást, hogy házamat megoltalmazhassad és barátaidat megsegíthessed minden dolgukban a gonosz emberek támadásai ellen. Azt is kívánom, hogy tanúságot tégy előhaladásodról, a mit jobban nem mutathatsz meg, mint ha az ismeretek minden ágából nyilvánosan vitába szállsz mindenkivel és mindenki ellen, és ha sűrűn fordulsz meg tudós emberek közt, a kik Parisban és mindenütt találhatók.

De mivel Bölcs Salamon szerint a bölcsesség nem foglalhat helyet gonosz lelkiületben, s a tudomány lelkiismeret nélkül csak romlása a léleknek (et science sans conscience n'est que ruine de l'âme), illik hozzád szolgálnod, szeretned és félned Istent, ő belé helyezned minden gondolatodat és minden reményedet, s szeretetből fakadó hittel szövetkezned vele, úgy hogy soha bűn el ne választhasson tőle. Ne kösd szívedet a hiúsághoz, mert ez az élet átmeneti, míg az Isten szava örökkön örökké fenmarad. Légy szolgálatára minden felebarátodnak, s szeresd őket, mint tenmagadat. Tiszteld tanítóidat; kerüld azoknak az embereknek a társaságát, kikhez nem akarsz hasonló lenni, s ne fogadd el ingyen azt a kegyelmet, melylyel Isten megajándékozott. És ha majd azt látod, hogy megszerezteél magadnak minden ismeretet, térj vissza hozzám, hogy még egyszer láthassalak és áldásomat reád adhassam halálom előtt.

Fiam, a Mi Urunk békessége és kegyelme legyen Veled, Amen. Utópiában, márczius hó 17-ik napján. Apád Gargantua.

53. Rabelais mint kritikus. – A Gargantua és Pantagruel szerzője a renaissance-kornak hű fia. Eredeti és sokoldalú. Értékkitelezésében függetleníti magát minden tekintélytől, műveltségének terjedelme pedig szinte határtalan. Regénye bizonyítja, hogy tudott görögül, latinul, héberül, arabul, olaszul, spanyolul és németül; mint katolikus pap jártas volt a teológiában és filozófiában; mint orvosdoktor (Montpellier egyetemén szerezte meg ezt a gradust) az orvosi tudományokban. Hogy értett „a joghoz is, szintén műve igazolja (lásd Bridoye mester perrendtartását). Olvasottsága mind a régi klasszikus, mind az új francia irodalomban megdöbbentően nagy. Sokat utazott, miközben emberismeretre tett szert. s betekintést szerzett a népek erkölcsébe, szokásaiba, intézményeibe; korának nemcsak legtudósabb és legműveltebb, de egyúttal legtapasztaltabb emberei közé tartozott. Művében a bolond csörgősipkájával jelenik meg előttünk, kétségkívül azért, hogy annál szabadabban mondhassa ki, a mit igaznak tartott. Nem is tiltották el az írástól; bármennyire gúnyolta a pápát, a decretumokat, az egyházi javadalmakat, a szerzeteseket. Vastag tréfái és groteszk alakításai nyilván az udvari bolondok szókimondásának előjogát biztosították neki.

E hóbortos külszín alá rejtőzik az akkori nevelés bírálata is, mely egyébként lényegében megegyezik Ramus ítéletével. Gargantua első, régi szabású tanulmányainak tartama (nem is számítva a computusra szánt időt) 37 évet, 9 hónapot és két hetet tesz ki. Ez a képfelen túlzás azt jelenti, hogy az akkori tervszerű oktatás tűrhetetlenül sokáig tart. A sok furcsa nevű és rég elfeledett tankönyvíró felsorolásának az a rejtett értelme, hogy a tanulás szokásos anyagának az igazi műveltséghez semmi köze. Száraz kompendiumok ezek, melyeknek tárgyalásmódja lelketlen és sivár; semmi nyoma egyfelől rriaradandó értékű klasszikus irodalmi anyagnak, másfelől az élet, a világ, a természet megismerésére szolgáló ismereteknek. Thubal Holofernes neveltje tudós és mégis tudatlan; e mellett modortalan és ügyetlen. Ugyanilyen lesújtó kritika rejlik a módszer gúnyos feldicsérésében. Mikor a szerző erősen hangsúlyozza, hogy Gargantua

mindazt, a mit tanult, szóról szóra a visszájára is el tudta mondani, azt akarja olvasójával megértetni, hogy az akkori iskola csak a gépies emlékezetet terhelte, de nem fejlesztette az értelmet, az erkölcsöket.

Milyen légyen tehát a jobb nevelés? E kérdésre Rabelais kétféle feleletet ad, a mennyiben a műveltségnek kétféle típusát állítja elének. Egyik forradalmi, a másik meghiggadt. Amaz naturalisztikus, emez humanisztikus színezetű. Amaz Gargantua, emez Pantagruel neveltetésében tükröződik.

54. Rabelais mint naturalista. – Gargantua teste legyen erős és egészséges, gyakorlott és ügyes; olyan, a minőnek az olasz elmélkedők kívánták az ifjú embert s a milyenné Vittorino akarta kiképezni a maga növendékseregét. A testgyakorlatoknak nincsen az a neme, mely Gargantua neveléséből hiányozhatnék. Még arról is gondoskodva van, hogy az ifjú mellkasát és tüdejét tágíthassa. Tanulmányaiban is egészen új szempontoknak kell uralomra jutniok. A világért sem szabad neki annyit tanulnia, hogy leleménye, ítélőképessége, önállósága megszenvedje. Továbbá, nemcsak a múltnak ismerete fontos, hanem az is, a mi az élő embert érciekli, a minek az ember hasznát veszi, a mi közvetlenül körülötte van, a mi valóság és élet. A módszerbe is több természetességet és életet kell belevinni a tervszerű oktatásnál majdnem értékesebb az alkalmyszerű. Gargantua legtöbbit alkalmadtán tanul; a csillagászatot az égboltozaton, a számtant kártyajátékon, a zenét nem könyvekből, hanem hangszereken; a természeti ismereteket nem az írókból szerzi meg, hanem a háztartásból vagy a szabad természet vizsgálatából; chemiát akkor tanul, a mikor eszik; botanikát, a mikor sétál; technológiát akkor, mikor végigjárja a műhelyeket. A tanulásnak ez a neme egészen szabad. Gargantua akként tanul, hogy maga. lát maga tapasztal. Csak így lehet ítélete perekről és dolgokról. A szabadság szelleme nyilvánul meg a növendék játékaiban is, meg abban, hogy nevelője az üdülésről sem feledkezik meg. A kirándulások a szabad kielés kitűnő alkalmi. Fontos itt az a gondolat,

hogy minden gyermeknek szüksége, van arra, hogy a benne fölhalmozott pezsdülő életerő egyszer-mászor ártatlan játékban vagy bohóságban ki-kitörhessen; szüksége ' van oly időre, a mikor dalolhat, ugrálhat, futkározhat, kiabálhat, s ha tetszik, a fűben hempereghet; a mikor szabad neki pajkosnak is lennie. Ilyenekben ismerhető fel leginkább a paedagogiai fölfogásnak gyökeres megváltozása. Vittorino is elvitte növendékeit kirándulásokra; nekik is szabad volt a Casa Gioiosa kertjének pázsitján kergetőzniök. Mindez arra vall, hogy ez a kor a gyermeket másképen kezdi megítélni, mint a középkor. Jobban érti meg; jobban tudja magát a gyermek kedélyvilágába beleképzelni. Semmi komolyság a Gargantua viselkedésében, mikor nevelőjével erdőmezőt végigjár. S mégis szükségesek voltak e czéltalan bohóságok is. Nem szabad a tréfás léhaságoktól sem egészen eltiltani a gyermeket, ha azt akarjuk, hogy teste és lelke egészségesen fejlődjen. A mely gyermek sohasem volt csintalan, sohasem tombolhatta ki magát széles jókedvében, könnyen kedélytelen embergyűlölővé válhatank.

Ámde tálán csak mi vagyunk azok, a kik ezeket a szerény tanulságokat vonjuk le Gargantua nevelésének rajzából. Maga Rabelais fensőbb czélokra tör. Neki nemcsak az fog elméjében, hogy a nevelést a gyermek érdekében derűssé kell tennünk, s az sem csupán, hogy a gyermeknek meg kell adni a lehetőséget a természetének megfelelő szabad fejlődésre, hanem hogy ez a nevelés előkészület legyen arra az ataraxiával párosult föltétlen szabadságra, mely az író gondolatmenete szerint a meglett ember legszebb előjoga és boldogságának egyedüli biztosítéka. A regény utolsó részében meg-rajzolja Rabelais ennek a szabad életnek, az egyéniség korlátlan érvényesülésére irányzott életnek szervezetét, a mint ez a Thélème nevű apátság kastélyában élénk táru; a hol a szellemiség gyönyöreinek hódol mindenki, a hol csak platóni szerelem uralkodik és az egyéni lelkiismeret határtalan szabadságnak örvend. Temploma nincs az apátságnak; Istent mindenki saját otthonában tisztelheti. Az épület bejárata fölött e jelmondat: Tégy, a mit

akarsz (Fay ce que voudras); vagyis tedd azt, ami természetednek megfelel.

55. Rabelais mint humanista. – Sokkal kevésbé szélsőségesnek mutatkozik Rabelais paedagogiája Pantagruel nevelésének tervében. Mintha jelezni alcarná, hogy a mi a renaissance küszöbén még elemi módon föllobbanó tűzcsóva volt, most szelíden és csendesen égő Vesta-tűz. Az első korszak rendezetlen és phantastikus lázalmait a klasszikus kultúra humanizáló erejétől létrehozott harmónia váltja föl. Gargantua nevelésében alig volt szó türelmes philologiai tanulmányokról; itt a bibliai és antik szellemi javak elsajátítása érdekében az oktatás középpontjába kerül a héber, görög és latin nyelv. Csakis ezeknek az eszközöknek a birtokában lehetett szert tenni arra a humanista eruditióra, mely a renaissance érett korszakában a rajongó lelkesedés helyébe lépett. A sokoldalúság, mely oly szertelen mértéket öltött Gargantua nevelésében, éppen csak fölcillan: Pantagruelnek a nyelveken kívül az állatokat, növényeket és ásványokat is meg kell ugyan ismernie, de az életkörökkel való sokféle kapcsolatról nem esik többé szó. A iesti nevelést az apa levele csak a személy- és vagyonzbiztosságot szolgáló lovagi készségek elsajátítására szorítja. Általában a műveltség eszménye itt már kizárólagosabb, szűkebben határolt, s inkább elméleti tudásban, mint gyakorlatiasságban határozódik meg.

56. Rabelais pozitívizmusa. – De akár Gargantua, akár Pantagruel neveltetését vizsgáljuk, hiába keressük benne azt, ami az olasz renaissance paedagogusait kivétel nélkül jellemzi: a szépnek kultuszát. Rabelais, bár kitűnően ismerte a görög irodalmat, egyáltalán nem volt aesthetikai lélek.¹ Miként regénye formátlan, úgy lelke is érzéketlen az alaki szépségekben rejlő gyönyörök iránt. Sem Gargantua, sem Pantagruel flem ismerik meg a szépet, a bájosát, a finomat. Az egyiket életrevalóvá, a másikat tudóssá nevelik, de

¹ Gebhart: Rabelais, la Renaissance et la Réforme. Paris, 1877. 24-34. 1.

egyiköket sem ihleti meg, a mi felemel és felmagasztal. Rabelais alapjában pozitív elme. Minden, a mit tudunk róla, ezt bizonyítja. Az örök város szépségei – bár háromszor járta be Rómát – hidegen hagyták: a művészet alkotásaiban csak tényeket tudott meglátni. A nőt, a ki szépségéért az olaszok imádatának tárgya, mélységesen megvetette. Egész neveléstanából hiányzik az olasz elmélkedők aestheticizmusa.¹ Ez az egy szembe-tűnő hiány is megdöntheti azt a feltevést (melyet némelyek megkoczkáztattak), hogy Rabelais a Castiglione Cortegianóját használta volna mintául Gargantua nevelésének rajzában.

57. Ramus Péter. – Míg Rabelais a Gargantua neveléséről szólóban a szatíra leple alatt próbálja megszerkeszteni elérhetetlen magasságokba vesző paedagogiai légvárakat, addig a kornak egy másik jelentékeny írója, a már többször említett Ramus Péter² (Pierre de la Ramée) nyílt sisakkal és a rendszeres tudomány fegyvereivel harcol a nevelés reformálásáért. Nagy hatással volt reá Erasmus, de még inkább Sturm János, akit Parisban éveken át hallgatott. Egész élete szakadatlan küzdelem nem annyira Aristoteles logikája ellen, mint inkább az akkori dialektikai oktatás elvontsága, a lelketlenné vált scholasztikus módszer ellen. Bármennyire mondja is, hogy „Aristoteles könyveiben sok oda nem való dolog és sok olyan kérdés van, a mi inkább szörszálhasogatás, mint valóban szükséges és hasznos tudnivaló”, nyilván nem e bölcsélet tartalma ellen irányul az a mélyreható, s Agricola és Sturm tanításában gyökerező³ reformjavaslata, hogy a dialektikát

¹ Rabelais paedagógiájának a magyar irodalomban nincsen monographusa. A legszükségesebbet adják egy-egy fejezetben Neményi Ambrus: Rabelais és kora. Budapest, 1877; Kerekes Ábris: François Rabelais (egyénisége és főbb eszméi). Győr, 1909.

² E cikkely Ramusnak fent idézett két művét használja forrásul. V. ö. még Boissier: La réforme des études au XVIme siècle. Revue des Deux Mondes, LU. évf. (1882) .54. köt. 579. s k. 1.; Graves, Peter Ramus and the Educational Reformation of the Sixteenth Century, New-York. 1912.

³ Ramus, Scholae in liberales artes (Prooemium): Rodolphus Agricola primus omnium post beata Graeciae Italiaeque tempóra eximium ilium

nem küiori tantárgy alakjában, nem száraz tételek hosszú sorozatának rendje szerint, felvilágosító példák kizárásával kell tanítani, hanem egyrészt össze kell kapcsolni a retorikával, melyben természetes alapvetését leli a logika, másrészt klasszikus költők, szónokok és philosophusok (Vergilius és Homeros, Cicero és Demosthenes, Platon és Aristoteles) műveinek olvasásával kell egybekötni, hogy ekként irodalmi alkotásokban megtestesülve és igazolva lássák a tanulók a retorika vagy dialektika elméleti szabályainak igazságát.

Cicero, Piso elleni beszédében, sok keserű és kemény váddal illeti Pisót, s elmondja, miképen tett szert közhivatalra s mikép viselkedett benne. E beszéd dialektikai szerkezetét taglalva, kiszedjük belőle az okokat, tényeket, körülményeket, ellentéteket és érveket, megjelöljük a következtetéseket és syllogismusokat, s megismerjük az egész elrendezést. Ez az elemzés (analysis). Erre hasonló tárgyú példákat adunk tanítványainknak; amit Cicero egy bizonyos esetben tárgyalt, azt általánosítjuk s a kérdést a hypothesisből a thesisre vezetjük vissza. Ez az alkalmazás (genesis).

Ramusnak ez a fejtegetése világosan bizonyítja, hogy a reform sarkpontját a helyesebb módszerben kereste. Ki kell vetköztetni a tanulást ridegségéből. Érdekesebbé és gyakorlatibbá kell tenni, fel kell frissíteni szemléletes példákkal, érdekes olvasmányyal, az öntevékenység eszközeinek működtetésével. A szabályoknak nem szabad a levegőben függeniök avagy árnyékéletet élniök. Tartalommal kell megtelíteni. S egyrészt szükséges arról gondoskodni, hogy növendékünk a tanult elméleti szabályokat kitűnő példákon igazolhassa (ut in perspicuis exemplis discipulus vim cognitae artis excutiat); másrészt, hogy az ekként megtanult és igazak-

logicae facultatis usum revocavit, ut iuventus a poetis et oratoribus disceret non solum pure loqui et ornate dicere, sed de propositis rebus acute cogitare prudenterque iudicare. Hos dialecticos tani insignes tamque amabiles fructus Joannes Sturmus ex Agricolae schola Lutetiam Parisiorum primus attulit, academiamque academiaram principem incredibili tani insperatae utilitatis desiderio inflammavit; tum igitur tanto doctore logicali, istam ubertatem primum degustavi didicique.

nak ismert szabályokat némi önállósággal alkalmazhassa; hogy eleinte utánozva csinálhasson valami hasonlót, majd a maga erején és a maga módja szerint próbáljon olyant alkotni, a mi az övé, az ő sajátja (ut imitando primum simile aliquid effingat, deinde per se ipsum et suo Marte nitendo conandoque suum aliquid et proprium faciat). Különösen az utóbbi, a genesis a fontos. A kidolgozás, a megvalósítás, a csinálás (genesis, quia novum gignat opus et efficiat) minden igazi tanulásnak legjelentősebb mozzanata. Naponként csak egyetlen leckeórában, az elsőben, halljon növendékünk valami újat, valamely elméleti szabályt, a többi öt leckeóra az emlékezetbe vésésre, begyakorlásra, megvitatásra, utánzásra, alkalmazásra, alkotásra fordítandó. „Meg vagyunk győződve,” úgymond Ramus, „hogy a gyermekekből sokkal inkább a példa, utánzás, szorgalom és gyakorlás formál grammatikusokat, szónokokat és bölcsészeket, mint a szabályok.”

E módszeres gondolatokat, melyek akkor nemcsak igazaknak, de forradalmiaknak is tetszettek,¹ rendszerbe foglalta Ramus, és segítségével csakugyan sikerült neki oly tantervet alkotnia, mely a grammatikai, retorikai és dialektikai tanulmányok tartamát 12 évről 7 évre szállította le, s ennek a hét esztendőnek keretében a kór mértékéhez képest nagyon beható matematikai és physikai oktatásról is gondoskodott.² Az Universitas

¹ A Ramus ellen indított hivatalos eljárásban két főpont körül csoportosultak a vádak: 1. „quod in philosophico studio non philosophos, sed contra leges Academiae pro philosophis poetas doceamus” (az idézett kiadás 1059. lapján), 2. „veterem docendi formam non tenetis,” mondták vádlói, „artesconfunditis, quiaconjungitis cum philosophiaestudiis eloquentiae studia et cum philosophicis libris poetas et oratores explicatis in eoque leges Academiae violatis” (ibid. 1066).

² Az elsőWiárom évben latin és görög grammatika, a IV-ikben és V-ikben retorika és dialektika; a VI-ikban aritmetika, geometria intégra (Euklides), musica, optica; a VII-ikben physika (physicam veram, mathematicis rationibus fundatam). Minden évben klasszikus írók. – Ramus a szabad művészeteknek majd mindegyikéhez tankönyvet írt. Ő szerkesztette meg az első, francia nyelvű dialektikai kézikönyvet. V. ö. Répertoire des ouvrages pédagogiques du XVIme siècle. S. v. Ramus, p. 542: Dialectique de P. de la Ramée. Paris, 1555. 4°.

nem fogadta el tantervét. Olyan idők jártak már akkor, melyek ilyenemű reformoknak nem kedveztek.

58. Franciaország közállapotai. – Már I. Ferencz uralkodásának utolsó éveiben nagy nehézségekkel kellett Ramusnak megküzdenie, hogy gondolatait szabadon nyilváníthassa: az egyetem is, a parlament is pörbe fogta, s 1546-ban eltiltották a philosophia tanításától. Ez a tilalom később visszavonatot, de csak addig, míg Ramus a római egyház kötelékében maradt. Az 1561-ik évtől fogva, mikor a hugonottákhoz pártolt, végnélküli zaklatásokban volt része. Ekkor már teljes erővel dühöngött a vallásháború,¹ mely két ellenséges táborra osztotta a nemzet legjobbjait. Az egyház egységét féltő Guisek és párthíveik szentül hitték, hogy karddal és máglyával, börtönnel és bitófával lehet uralkodni a lelkeken, holott a népek történetéből megtanulhatták volna, hogy a lelki javakért ontott vér termékenyíti meg legjobban a vallási forradalmak talaját. A Bertalan-éj szörnyűségei, melyekhez tartozott Ramus meggyilkolása is, csak még erősebb ellenállásra bírták a vérfürdőből kimenekedett hugonottákat. Mindezek az események, melyek nagyobbára a század közepén és második felében zajlottak le s az országot a szakadatlan visszavonások, hitszegések, rombolások, vérengzések színhelyévé tették, a philologiai tudományoknak és a szépirodalomnak távolesó berkeit kevésbé érinthették (a Pléiade tagjai a század második felében teremtik meg a francia irodalom új korszakát), de annál súlyosabban nehezdedtek a vallás ügyével oly szoros kapcsolatban levő iskolai intézményekre. A humanisztikus mozgalom hatása alatt keletkezett vagy újjászervezett kollégiumok, talán az egyetlen Collège du Guyenne² kivételével,

¹ Ranke, Französische Geschichte vornehmlich im sechzenten und siebzehnten Jahrhundert. Leipzig, 1868. I. 171-340.

² Massebieau L.: Schola Aquitanica (Programme d'études du collège de Guyenne an XVI-e siècle. Paris, 1886). Itt tanított rövid ideig a hugonotta nevelés legkiválóbb képviselője Mathurin Cordier (1535/6), a ki utóbb Kálvinnak hívására Genfben ment. Iskolai colloquiumai (colloquiorum scholasticorum libri IV ad pueros in sermone latino paulatim exercendos

(Bordeaux-ban) el hanyatlottak. A vallási ellentétek mindjobban kiélesedtek. Lehetetlenné vált immár a köznevelésnek egységes szellemben való alakulása. Franciaországban is (miként Németországban) megszületik a felekezeti oktatásnak az a neme, mely útjaiban kizárólagos és eszközeiben harcziás, mely egyfelől csakis katolikus, másfelől csakis protestáns szellemtől ihletett és színezett műveltséget tart értékesnek. A humanizmus öröke ennek a kizárólagos nevelésnek a szolgálatába lép: a jezsuitáknál épp úgy, mint a hugonották iskoláinak kised csoportjában.

59. Montaigne. – Talán éppen ezek a zűrzavaros közviszonyok, ezek az áthidalhatatlan ellentétek, az emberi léleknek e fájdalmas vonaglásai magyarázhatják meg a század második felében, a tényleges állapotok ellenhatásaként, egy oly elmének feltűnését, melynek tulajdonosa a pártokon kívül és felül állva, a tárgyilagos értelem józanságával igyekezett magának megnyugtatóbb világképet alkotni. Ez a hidegen bonczoló, indulatoktól ment elme a Montaigne Mihály elméje. Nemesember volt. Bordeaux közelében ringott bölcsője. Jó módban és kényszer nélkül nevelkedett; megtanulta mindazt, a mit akkoriban a finomabb úri műveltség kellékeinek tartottak: a latin nyelvet (melyet az anyanyelv ösztönszerűségével beszélt és értett), az olasz nyelvet, valami keveset a görögből, történetet és jogot. Közhivatalt is viseli; néha-néha megfordult Parisban az udvarnál; beutazta Németország déli részét, Svájcot és Olaszországot.” Életének utolsó két tizedét (1571 – 1592) majdnem egészen falusi kastélyában töltötte, csendes szemlélődéssel, írással és olvasással (a klasszikusokat, s ezek közt Plutarchost és Senecát forgatta legszívesebben úri kényelemben és jólétben, csak a saját lelki szükségleteinek kielégítésére gondolván, valódi életművész módjára. Ebben az elvonultságban írta meg Essais

recogniti. Lugduni, 1564) népszerűség dolgában az Erasmuséival versenyeztek? Genfben az iskolát ő szervezte és igazgatta 1564-ig. A bordeauxi kollégiumnak volt tanítványa¹ a század negyvenes éveiben Montaigne is. Bővebbet Woodwardnál olvashatni. (Studies, 139-160. 1.)

czímű könyvét, melynek 1580-ban készült első vázlatát utóbb folytonosan javította és bővítette.¹ Egyike a világ legérdekesebb irodalmi alkotásainak, melyben a szerző az életről a jelenről és a múlttól, az emberekről, a könyvekről szerzett egyéni benyomásait és belső élményeit tette papírra, hogy ekként alkalma legyen önmagát vizsgálnia, a maga lelkének redőibe behatolnia, a maga egyéniségének alkotó részeit felkeresnie és olvasóinak feltárnia.² Önmagát választotta műve tárgyául.³ A Val-lomásoknak egy neme e könyv, a minőkben mély lelkek és nagy elmék szokták szívők megkönnyebbülését megtalálni. Vonzóvá az teszi, hogy minden lapja csupa életbölcse ség, józan ítélet, gyakorlati erkölcs, bőséges tapasztalat, hogy terjedt olvasottság gyümölcsei gazdagítják, s hogy az író az egyszerű társalgás kedves modorában, sohasem rendszeresen, de mindig elmésen tudja gondolatait előadni.

60. Az Essaik és a nevelés. – Lehetetlen elgondolni, hogy Montaigne, éles megfigyelője mindennek, a mi emberi, hallgatással mellőzte volna a nevelést, ezt a legemberibb tevékenységet. Figyelmét már csak azért sem kerülhette ki e tárgy, mert a köznevelés az ő korában is jobbára még ugyanolyan volt, a minőnek Ramus Péter a század közepén jellemezte vala. A nyilvános oktatás módját például ekként hibáztatja Montaigne.⁴

¹ Az első két könyv 1580-ban jelent meg; e két könyv kibővítve és a harmadikkal megtoldva 1588-ban jött ki. A harmadik redactio csak Montaigne halála után, 1595-ben látott napvilágot (Montaigne széljegyzeteivel együtt). Mindezekről részletesen P. Villey: *Les sources et l'évolution des Essais de Montaigne*. 2. köt. Paris, 1908. (Minden lényeges kérdést teljesen kimerítő nagy monographia.)

² »En s'essayant il se révèle à nous,» mondja róla találóan Strowski Fortunát Montaigneről szóló monographiájában (Paris, Alcan. 1906).

³ Je me suis présentement moy mesme à moy pour argument et pour subject. II. 8. (Leclerc I, 353. 1)

⁴ Montaigne könyvének paedagogiai érdekű részeit magyarra fordította Birkás Géza: „Montaigne paedagogiai tanulmányai” czímen. Budapest, 1913. Elismerve e fordítás jelességeit, a Montaigne-ból való idézeteket és szemelvényeket mégis a magam fordításában közlöm, mely a Birkás könyvének megjelenésekor már készen volt. Alapul a Leclerc-féle kiadást vettem. (Paris, 1878. 2. köt. 3. kiad.)

Hasonlítsunk össze ezekkel (a lakedaimonokkal) egy tizenöt-tizenhatéves kollégiumi diákot, a ki annyi sok időn át egyebet sem tanult, csak beszélni. A világ merő fecsegés. Sohasem láttam olyan embert, a ki ne beszélne többet, mint kellene. S mégis életünk fele így telik el: négyöt éven át arra kényszerítenek bennünket, hogy szokat hallgassunk és mondatokká rójjuk őket össze (grammatika); ugyanannyi időt fordítunk négy-öt részből álló nagy testnek arányos szerkesztésére (rhetorika), s még legalább öt évet arra, hogy megtanuljunk, miképen kell a szavakat hamarosan elkeverni és fufangos módon összebogozni (dialektika) . . .¹

S nézzük csak meg, hogy tizenöt-tizenhat esztendei tanulás után miként jön haza (az ifjú) az iskolából. Nincsen semmi, a mi a munkára olyan alkalmatlan volna, mint ő. Legföljebb még azt vesszük észre rajta, hogy latin és görög nyelvi tudása még butábbá és önhittebbé tette, mint a mikor a szülői háztól távozott vala. Nem megtelítve, hanem fölfuvalkodva hozta haza lelkét; teletömte, de nem gyarapította.²

Ilyen és hasonló bíráló nyilatkozatokkal, úgyszintén alkalmi természetű paedagogiai aphorismákkal a könyvnek majd minden részében találkozunk. Két fejezete azonban behatóan tárgyalja a nevelés dolgát. Egyiknek a címe: A gyermekek neveléséről (De l'institution des enfans I, 25); a másiké: A tudákosságról (Du pédantisme I, 24).³ Főleg e két fejezetből, melyek közül amaz 1579 és 1580-ban, emez 1572 és 1580 között keletkezett, fogjuk jnegállapítani írónk paedagogiai gondolkodását. Igaz Ijgyan, hogy Montaigne, mikor „a nevelésről ír,” „elsősorban a franczia nemességre gondol,⁴ de azért tekintete mindig az egyetemes embernevelésre irányul s messze felül-

¹ Leclerc kiad. I. köt. 135. 1.

² U. ott I, 105-6. 1.

³ Különösen azt a tudákosságot érti rajta, mely az akkori scholasztikusokat jellemezte. Ezért beszél Montaigne egy helyen a pédantisme egyetemi karáról (par le moyen de la iurispudence, de la médecine, du pedantisme et de la théologie). Egyéb paedagogiai érdekű fejezetek: De l'affection des peres aux enfans (II. 8); Des livres (11, 10); De la ressemblance des enfans aux peres (U. 37).

⁴ Nous cherchons icy . . . de former non un grammairien ou logicien, mais un gentilhomme (I. 25).

emelkedik az akkoriban legjobbnak tartott tudós képzés szféráján. Ez a széles látókör: teszi jogosulttá Montaigne-nek a nevelés általános történetében való beható méltatását.

A mire minden nevelésnek törekednie kelj, Montaigne szerint nem lehet más, mint hogy a növendékből egészséges, értelmes és erkölcsös embert formáljon.

Az *egészség* nemcsak jó érzésünk miatt fontos, hanem mert test és lélek egységet alkotnak. „Nem a lelket, nem a testet kell kiképezni, hanem az embert, s ezt nem szabad kettéosztani” (Ce n'est pas une âme, ce n'est pas un corps, qu'on dresse; c'est l'homme; il n'en fault pas faire à deux). A jestet nem annyira ápolni, mint gyakorolni szükséges; ez a gyakorlás fogja biztosítani ellenálló képességét. Az élet oly sok physikai nehézséggel jár, az emberi szervezet oly sokféle körülmények közé kerül, hogy minden kényeztetés megboszulja magát. Nem elég a lelket megedzeni; meg kell edzeni a gyermek izmait is (ce n'est pas assez de luy roidir J'âme; il lukfault aussi roidir les muscles); úgy kell intézni nevelését, hogy bátran el tudja viselni a testi fájdalmakat, a ficzamodást, a hülést, a sebesülést, „sőt a börtönt és a kínpadot is. Kemény, magabízó, férfias nevelésre van szükség, hogy az ifjú majdan derekasan állhassa meg helyét az élet fáradalmaiban.

Ez a derekasság lebeg Montaigne szeme előtt akkor is, mikor az értelmi és erkölcsi nevelésről elmélkedik. Azt az okosságot és becsületességet érti rajta, mely a tekintélytől egészen független.

Értelmes az az ember, a ki tudj helyesen ítélni, a nélkül, hogy mások ítéletére szorulna. A gyermekeket úgy kell nevelni, hogy kifejlődhessék bennök ez a kritikai szellem, melynek semmi köze az ismeretek mennyiségéhez, a „teherhordó módjára” beraktározott emlékezeti, birtok terjedelméhez, a pusztán szavak körül forgó nyelvtudáshoz, a történeti nevek, számok és adatok felsoroláshoz vagy az iskolaszerű logikához. Erre az ítélőképességre csak akként tehet szert a növendék, ha nevelője a dolgok, emberek, események fölött való gondolkodásra készíti. Montaigne ezt úgy fejezi ki, hogy a gyermekből inkább ügyes, mint tudós ember váljék, s

hogy ennél fogva nevelőjének a feje inkább jó, mint telve legyen (*plusfort la teste bien faite, que bien pleine*). A pusztá emlékezeti ismeret nem ismeret (*Scavoir par coeur n'est pas scavoir*). A mit az ember igazán tud, azzal önállóan rendelkezik (*Ce qu'on scait droitement, on en dispose*). Az oktatásnak ezt az értelemfejlesztő feladatát Montaigne részletesen is fejtegeti:¹

Folyton csak telekiabálják növendékeink füleit, mintha tölcsérről lehetne beléjük önteni a tudományt. A növendék föladata ekként csak annyi, hogy utána mondja, a mit mondanak neki. Szeretném, ha a tanító e részben helyesebben járna el; ha már kezdettől fogva, a gondjaira bízott lélek tehetségéhez képest, saját lábára állítaná növendékét; hadd próbálkozzék maga a dolgokkal, hadd válasszon maga, hadd különböztessen maga; néha a tanító mutassa meg neki az utat, néha ő maga keresse föl. Nem akarom, hogy a tanító csak maga találjon meg mindent, és csak maga beszéljen; azt akarom, hogy a növendéket is hallja viszont beszélni (*Je ne veulx pas qu'il invente et parle seul; je veulx qu'il escoute son disciple parler à son tour*) . . .

A tanító ne csak a leczke szavait, hanem a szavak értelmét és velejét is kérje számon. Az eredményt ne abból ítélje meg, a mit a tanuló emlékezetében megtartott, hanem a mi az éfétben” beválik. A mit a növendék megtanult, azt a tanító százféleképen forgattassa vele s a legkülönbözőbb tárgyakra alkalmaztassa, hogy lássa, vajjon az ismeretet jól megragadta és sajátjává tette-e? . . .

A tanító mindent rostáltasson meg neveltjével, és semmit se helyezzen el a fejébe a pusztá tekintély és elhíttetés eszközeivel (*et ne loge rien en sa teste par simple auctorité et à credit*). Aristoteles elveit épp oly kevésbé tartsa elveknél, mint a stoikusok és epikureusok elveit. Eléje kell adni e különböző álláspontokat: válasszon ő maga, ha tud; ha nem, maradjon kétségben.

Tudásnál nekem édesebb a kétely.”²

Ha saját gondolkodása útján magáévá teszi Xenophon és Platon nézeteit, ezek már nem lesznek idegen nézetek, hanem az övéi. A ki mást követ, semmit se követ, semmit se talál,

¹ Leclerc-féle kiad. I. köt. 116. sk. 1.

² Dante, Pokol: XI, 93. (Babits).

tehát – semmit se keres (qui suyt un aultre, il ne suyt rien, il ne treuve rien, voir il ne cherche rien).

Non sumus sub rege; sibi quisque se vindicet.¹

Legalább tudja azt, a mit tud. Szívja magába szellemöket, de ne tanulja meg szabályait; ha éppen akarja, bátran el is felejtheti a forrást, melyből merített; a földolog, hogy egészen a maga birtokába vegye a tanultakat. A mi igaz és észszerű, mindnyájunk közös birtoka, s épp oly kevésbé tulajdona azoknak, kik először kimondották, mint azoknak, kik később hirdették. A mit én és Platon egyfélékép értünk és látunk, az épp úgy Platon szellemi tulajdona, mint az enyém. A méhek innen is, onnan is fosztogatják a virágokat, de a méz, melyet készítenek, egészen az ő sajátjuk; nem kakukfű, nem majoránna többé, így a növendék is, a mit másoktól vett, át fogja alakítani és úgy össze fogja olvasztani, hogy olyat alkosson, a mi egészen az övé, az ő ítélőképességének a műve.

Ezek az idézetek bevilágítanak abba a felfogásba is, melyet Montaigne az *erkölcsi nevelésről* táplált. Az ismeretnek nem az a legfőbb rendeltetése, hogy tudósok, hanem hogy jók legyünk általa. Ez a jóság, ez az erény Montaigne szemében egészen gyakorlati: a helyes cselekvésben határozódik meg. Forrása az értelem helyességében, az ítélet erejében keresendő. Az észszerű élet az erkölcsös élet. Az értelmi nevelés a „legszorosabb kapcsolatban van az erkölcsivel. Folyvást együtt is említi őket az Essais írója. így mikor szemökre hányja kortársainak, ezeknek a „buta tökfilkóknak,” hogy csak a tudományt becsülik meg, de nem a „jóságot és okosságot”. Mindig csak azt nézik, hogy emlékezetüket lehető sok ismeretanyaggal tömjék meg, de az értelmet és a lelkiismeretet (l'entendement et la conscience) rendszerint üresen hagyják. Csak beszélnek az erényről, de se nem ismerik, se nem cselekszik az erényt.

Szívesen térek vissza ismét arra, hogy milyen együgyű a mi nevelésünk. Mintha az volna a cél, hogy tudós, nem pedig.

¹ Nincsen királyunk; szolgáltasson kiki önmagának igazságot. Ep. 33.

hogy jó és bölcs emberré legyünk. Nem arra tanítottak meg bennünket, hogy kövessük és szeressük az erényt és az okosságot, hanem belénk verték ezeknek a szóknak a szárazságát és alakjait.¹ Ejteteni tudjuk az erényt, de szeretni nem tudjuk; eredményeiben és tapasztalásból nem ismerjük az okosságot, de tudákos nyelven és könyv nélkül el tudjuk mondani, mi az okosság ... A mi tanítóink az erénynek csak meghatározására, osztályozására és részletezésére tanítanak bennünket, mintha egy családfának különböző mellékneveire és elágazásaira akarnának kioktatni, de arra nincsen gondjuk, hogy közte és köztünk igazi bizalmas viszonyt és benső barátságot teremtsenek.²

Az erkölcs mivoltáról és forrásáról való ez a felfogás megérteti velünk azt a legyőzhetetlen ellenszenvet is, melylyel Montaigne a philosophia tanításának akkori módja ellen viseltetik. A bölcselet feladata az, hogy életbölcsestre és erényre tanítsa az embert, valójában azonban az iskolai dialektika sem az egyikre, sem a másikra nem tanít, hanem tövises szubtilitásokkal (ces subtilitez espineuses) és szószátyársággal (ergotismes), kínozza az ifjút, „melyek életünket jobbá nem teszik”.

S most már megértjük Montaignet– akkor is, a mikor a nevelésnek 'az *élettel való kapcsolatát* hangoztatja; mikor panaszolja, hogy az akkori nevelés „nem képez életre való embereket, s olyanokat, kik tudnak az emberekkel megférni, köztök élni.” A tudásnak nem szabad czélszerűnek lennie; a philosophia sem lehet arcanum, beavatottak elzárkózó tudománya, hanem kell, hogy az egész világé legyen. Nem könyvekből fog az ifjú legtöbbet tanulni, hanem az emberekkel való érintkezésből, a való világ megismeréséből. Nem művelt ember az, a ki nem tud alkalmazkodni társalgásában és magatartásában azokhoz, a kik között él. Az értelmet is, az erkölcsöket is fejleszti a világlátás; míg nélküle ügyetlenek és rövidlátók maradunk. A nagy világ legyen a „növédeknek tulajdonképeni könyve. Ha megismerjük

¹ la derivation et 'l' etymologic. Az első a szófejtést jelenti; a második az alaktant (középkori érielemben).

² U. ott II. köt. 55. 1.

az emberi természet sokféle változatait, a különböző vallásokat, véleményeket, törvényeket és szokásokat, önmagunkat is helyesebben fogjuk megítélni.

Végül, minden nevelés sikere attól függ, *örömmel* teljessé tudjuk-e tenni növendékünk számára a kötelességtevést. Ez csak úgy lehetséges, ha „a tanulást könnyebbé és természetesebbé” tesszük, vagyis: gyorsabban és kellemesebben célhoz vezető módszereket (az idegen nyelvek oktatásában gyakorlati eljárásokat) alkalmazunk, s a nevelésből minden túlságos kényszert, nyomást, erőszakot kizárunk. Ne fűzfavesszők borítsák a tantermeket, hanem zöld galyak és virágok, s falaikra a vidámság és öröm, Flóra és a Gráciák képei legyenek festve. „A miből hasznuk van a gyermekeknek, abban örömük is teljék.” „A földolog, hogy felkeltsük és ösztökéljük a növendékekben a tanulás iránt való vágyat és szeretetet, különben csak ismeretekkel megrakott szamarakat csinálunk belőlök.”

61. Montaigne paedagogiája. Ha most egy összefoglaló Tekintetet vetünk a bíráló észrevételeknek, sürgető kívánságoknak és haladó eszméknek e tömegére, nem nehéz megállapítanunk, hogy Montaigne paedagogiai eszménye egyrészt a renaissance talajában gyökerezik, másrészt azonban korát messze meghaladó, modern jellemvonásokat mutat; olyanokat, melyekről maga az író mondja, hogy kora közfelfogásával merőben ellenkeznek.

A teljesen kifejlett renaissance szelleme ismerhető fel abban, hogy Montaigne a gyermeket a világ számára akarja felnevelni. A világi nevelés ideálja ez, melyből épp úgy hiányzik a földöntúli elem, mint a hogyan ennek az elemnek a hiányát a Cortegianóban is kimutathattuk. Már nem a világ megvetése és kerülése a legmagasabb, a mire az ember törekedhetik: ellenkezőleg a világban, az emberi társaságban, az életben való érvényesülés kell hogy irányítsa a nevelő munkát.

A renaissanceot (nemahumanizmust) juttatja eszünkbe Montaigne felfogása az erkölcsről is. Semmi nyoma annak, hogy a mit erkölcsnek nevezünk, nála a vallás-

ban lelné gyökerét. Sehol semmi szó vallásoktatásról. A lelkiismeret az, mely szerzőnk szemében a hit forrásait pótolni látszik; a lelkiismeret pedig – úgymond – nem más, mint az erkölcsre vonatkoztatott értelmiség. Montaigne nem keresztényellenes ugyan, de keresztény sem; függetleníti az erkölcsöt minden pozitív vallástól.¹ Mindig a becsületességet, a tisztességet, az illendőséget hajtogatja (ideálja a l'honnête homme), de sohasem a vallásosságot, a szív. áhítatos felemelkedését Istenhez vagy bensőséges elmerülését Istenben. Még jóság, emberiség, szeretet, önfeláldozás is ritka szók Montaigne paedagogiájában. Nagyjában itt is azon az úton jár, melyen a Cortegiano szerzőjét láttuk haladni.

A mi még ezeken kívül jellemzi Montaigne paedagogiai álláspontját, már egészen új világnézetre vall. Ha nem is évszámok szerint, de lényegileg benne vagyunk az újkorban.

Az életrevalóság gondolata ugyanis oly erővel uralkodik az író lelkületén, hogy az a nevelés, melyet ajánl, majdnem egészen híjával van a tudományos elemeknek. A tudománynak – ellentétben a korabeli törekvésekkel – Montaigne szemében már kevés az értéke; sokkal becsesebb az életbölcse ség, világismeret, okosság, ügyesség és erkölcsösség. A könyvek nem sokat érnek. Nem fontos, hogy az ember többet vagy kevesebbet tud-e? Bár az író az antik irodalmat nagyrebecsüli, a klasszikus írókról, mint a tervszerűoktatás tényezőiről vajmi keveset hallunk itt; viszont unos-untalan felhangzik. a kívánság, hogy olyat kell tanulnia a gyermeknek, a mi hasznára van, s úgy kell megtanulnia, hogy lehető könnyen jusson hozzá.

De mindennél inkább jellemzi Montaignet a sokat emlegetett kritikai szellem, mely mintegy sarkpontja ennek a paedagogiának. Nem más ez, mint a tekintély sutbadobása. Nem lehet elég nyomatékosan ráutalunk arra, hogy írónk e pontban nemcsak saját századának, de minden időknek józan nevelői álláspontjával ellenkezésbe jutott. A legnagyobb tévedések egyike Volt azt

¹ V. ö. különösen Villey fejtegetéseit, id. m. II, 433.

hinni, mintha kiskorú egyének nevelésében az ítéletnek ez az önállósága az értelmi munka egyedüli végcélja, vagy az oktatás egyedüli módszeres eszköze lehetne. A személyiségben gyökerező tekintély nélkül akarva sem lehetne nevelni gyermekeket. Az egész nevelés nem egyéb, mint a szuggesztív hatásoknak végnélküli lánczolata. Az érzelmi velejárok teljes kikapcsolását a nevelésből sem az elmélet nem igazolhatja, sem a gyakorlat meg nem valósíthatja.

S ezzel elérkeztünk ennek a paedagógiának második sarkalatos hiányához. Annak a nevelésnek, melyet Montaigne hirdet, nincsen perspektívája. Hiába keresünk itt eszményi célokat. Minden a tények és részletek világában mozog; minden előkelően hideg, nyomasztóan józan és szenttelen. Híre sincsen annak, a mit belső sugallatnak nevezünk. Montaigne neveltjéből bizonyára nagyon okos és nagyon becsületes ember válik. De az okosság és becsületesség egymagában még sohasem hozott létre nagy dolgokat. Az eszmények világára szegzett tekintet nélkül a gondolatból és tetteiből hiányzik a sarkalló és indító hatalom, a hevület ereje. Van-e valami, a mi távolabb áll Montaignetől és nevelői tervétől, mint ez a hevület? Stoiczizmus csak neki használ, s nem a köznek; skepticizmus nem a bölcselkedés kezdete, hanem vége. Nem kényelmes életbölcselekre van szükségünk, hanem olyan emberekre, akik fenséges eszményekért tudnak élni, s ha kell, küzdeni és szenvedni is tudnak értök.

62. Tanulságok. – Mégis nem csekély az a nyereség, mely Montaigne paedagógiájából vitathatlan önkül szállott a következő századokra. Neki köszönjük azt a gondolatot, hogy szabad embereket nem lehet kényszerrel és erőszakkal, szüntelen gyámkodással és Pórázon vezetéssel nevelni. Rabelais phantastikus álmodozóit nem tekintve, Montaigne volt e korban az egyetlen komoly elmélkedő, ki a renaissancenak az egyéniség érvényesítésére irányuló törekvését bevitte a neveléseméletébe is, mert a mikor azt akarja, hogy neveltje tekintélyektől függetlenül ítéljen, s a maga lábán álljon,

voltakép az egyéniség kialakítását tartja szem előtt. Ha ebből a tanításából levonjuk azt, a mi túlzott és egyoldalú, s ha akként szövegezzük meg a tételt, hogy az egyéniségen kell felépülnie a személyiségnek s amahoz kell kapcsolódnia az erkölcsi célú szolgáltató nevelő eljárásoknak, nem vitathatunk el Montaignetől minden érdemet e probléma bonyodalmainak történetében. Az elmélkedők sorában Montaigne bizonyította először ellenállhatatlanul, hogy az értelmi műveltség nem függ az ismeretanyag terjedelmétől, hanem az elme működésének erejétől, önállóságától, biztosságától. Ebben a részben lényegesen különbözik a XVI. század valamennyi rendszeres gondolkodójától, Erasmustól, Vivestől, Ramustól, a kik az eruditiót, a tudományos tanultságot mindenek fölé helyezik. Montaigne hirdette továbbá először teljes tudatossággal, hogy az oktatás csak akkor lehet sikeres ha az alkalmazott módszerek természetesek könnyűek és vonzóak. Végül, leginkább Montaignere vezethető vissza a világi nevelés koncepcziójának kifejlődése senki se hirdette ő előtte oly meggyőzően, hogy a „nevelés nem szakadhat el a valóságtól és az élettől, a természettől és a világtól. Ismeretes, hogy mindezek az eszmék és tanok igen nagy hatással voltak az utókorra. Montaigne nélkül sem Locke; sem Rousseau paedagogiáját nem lehet megértenünk.¹

¹ Villey (Pierre): *L'influence de Montaigne sur les idées pédagogiques de Locke et de Rousseau.* Paris, 1911. A magyar irodalomban Lányi János, *Montaigne pedagógiája.* Budapest, 1909. (V. ö. még Arnstadt könyvét: *François Rabelais, mit besonderer Berücksichtigung der paedagogischen Grundsätze Montaigne's, Locke's und Rousseau's* Leipzig, 1872.)

IV. RÉSZ.

Anglia.

63. Az angol renaissance kezdetei. – Angliában is hosszú időre volt szükség, míg az újfajta műveltség meghonosodott. A földrajzi távolság, az ország elszigeteltsége s az angol fajnak lassú alkalmazkodóképessége sokáig késleltették a renaissance térfoglalását. A XV. század végével vonul be véglegesen Albion földjére a humanizmus.¹ Mondanunk sem kell, hogy itt is, mint Franciaországban, olaszországi érintkezések voltak döntő hatással. Az olasz renaissance kifogyhatatlan bőségű forrásaiból táplálkozott mindamennyi hatalmas folyam, melyek Európa különböző részeiben megtermékenyítették a kultúra talaját. Egyik vidékre gyorsabban ér el az áradat, a másokra későbbben, de mindenütt új tenyészetet fakaszt. Már Petrarca korában akad egy-egy gazdag angol könyvgyűjtő, a ki Itáliában megfordult. A konstanzi zsinaton Anglia küldöttei is megjelennek, s megismerkednek az ottlevő olaszok finomabb, csiszoltabb műveltségével, mely klasszikus tanulmányaiknak volt eredménye. Poggio és Enea Silvio angolországi útjai erősítik a délről eredő hatásokat. Guarino és Vittorino tanítványai közt már angolok is vannak. A század végén mind nagyobb méreteket ölt az angoljárás olasz földre.² Aldus Manutius velencei

¹ Voigt, id. m. II. 250–264.

² A XVI. század második felében már ellenhatás mutatkozik. Roger Ascham nem győzi óvni Anglia ifjúságát az olaszországi utazásoktól, melyek az ő korában már általánosakká váltak (lásd a Scholemaster I. könyvét). Ebbe az intelembe azonban belejátszik a pápaság iránt való ellenszenv.

görög akadémiajának tagjai közt angol tudósokat is találunk. Az első nagyobbstílusú angol humanisták, mint Linacre, Grocyn, Latimer (jól ismert nevek viselői) Firenzében tanultak görögül Demetrios Chalkondylastól.

Mindez akkor volt, mikor még nem dűlta fel az ország békéjét, az egyháztól való elszakadás (mely angol területen nem a hitelvi kételyektől zaklatott emberi szívnek fájdalmas vonaglásaiban, a lelkiismeret küzdelmeiben, hanem egy erkölcstelen király érzékiségében lelte végokát). Már jóval VIII. Henriknek aragoniai Katalintól való elválása és az angol államegyház megalakulása előtt keletkezett a humanistáknak, az a jól ismert köre, mely oly serény munkásságot fejtett ki a klasszikus műveltség ápolásában és irodalmi úton való terjesztésében. Az egész mozgalom leginkább két geniális személyiségből meríti erejét. Egyik Erasmus, a ki itt is, mint mindenütt, indít és utat tör (1499-től 1514-ig több ízben, egyszer négy éven át tartózkodott Angliában¹), a másik a nagy elméjű és nemes lelkű Morus Tamás, a ki nemcsak azért érdemel helyet a nevelés történetében, mert mint lordkancellár, befolyásának teljes súlyával segítette megvalósítani angol földön a humanisztikus műveltség céljait, hanem mert társadalmi elméletével a paedagogiai gondolkodásnak új irányokat mutatott.

64. A társadalmi probléma. – Az új világnézetnek, mely oly benső kapcsolatban volt a klasszikus népek szellemi örökségével, csakhamar felszínre kellett hoznia a görög gondolkodásban sarkalló nagy kérdést: melyik a társadalmi és állami életnek az a rendje, mely az emberi boldogságot leginkább biztosítja? Nevezetesen: Melyik a legjobb kormányforma? Hogyan fér meg egymással fejedelmi fenség és népakarat? Hogyan ural-

¹ Cambridgeben rövid ideig görög nyelvet is tanított. Angliában írta meg a Morus Tamásnak ajánlott *Encomium Moriae*-t (1508), továbbá az iskola céljaira itt dolgozta ki *De ratione studii* (1511) és *De copia* (1511) című műveit, s ugyancsak itt adta ki új átdolgozásban Liliusnak kis latin syntaxisát, melyet századokon át használtak az angol iskolákban, nemkülönben Gaza görög nyelvtanát. V. ö. Woodward: *Desiderius Erasmus concerning the Aim and Method of Education*. Cambridge, 1904. 19-22. 1.

kodó vallás és lelkiismereti szabadság? Milyen legyen a tételes jog és a természetjog viszonya az állami életben? Hogyan lehetne (s ezt a kérdést az újkori bonyolultabb gazdasági és művelődési viszonyok vitték a legelső sorba) a jogtalanok óriási többségének elnyomottságát, szegénységét, műveletlenségét megszüntetni, vagy legalább enyhíteni? Általában, milyen egyensúlyviszonyok létesüljenek a társadalom különböző osztályai közt? S végül, hogyan kell a fiatalságot nevelni oly államban, mely feladatának tekinti mindezeket az ellentéteket az igazságosság mértéke szerint kiegyenlíteni? Az idők változása annyira kiélesítette e kérdéseket, hogy Aristoteles államtana már nem elégíthette ki az előretökélő nemzedékeket, valamint nem látszott, már elégségesnek az a politikai doktrína sem, mely az egyházi jogban gyökerezett és ezer esztendő óta uralkodott az elméken. A humanisták a renaissance igazi bölcselője, az „isteni Platon” felé fordultak, a ki Államában és Törvényeiben dialektikai úton igyekezett az igazságosság alapjára helyezkedő társadalmi rend eszményét megalkotni és igazolni. Valami hasonló konstrukcióra volna szükség (így gondolkodtak), mely, a mellett, hogy a valóságtól független egyetemes politikai eszményt mutat be, az idők haladásával létrejött új problémák megoldására is alkalmasnak ígérkezik.

65. Morus Tamás Utópiája. – Egy ilyen elmélet megírására vállalkozott Morus Tamás abban a világhírű könyvben, mely 1516-ban Löwenben jelent meg, e címen: *Az állam legjobb állapotáról és az Utópia nevű új szigetről.*

Mindenek előtt a fennálló társadalmi állapotokat veszi vizsgálat alá Morus. Ahova csak tekintünk (úgy

¹ De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopiae. Használok és idézem az 1518-ban Bazelben megjelent harmadik kiadást (apud Frobenium), mely egyúttal Morus latin epigrammáinak gyűjteményét is tartalmazza. Az Utópiát magyarra fordította Kelen Ferencz, Budapest, 1910. (Filozófiai írók Tára.) A sok méltató tanulmány közül különösen kiemelkedik a Nisardé (Études sur la Renaissance 151-296). A magyar irodalom körében utalok Medveczky Frigyes tanulmányára (Társadalmi Elméletek, Bpest, 1887.

látja), csupa visszásság ötlík szemünkbe. Egyik oldalon a nemesek, a semmittevők, a dologtalan herék; a másik oldalon a nem-nemesek milliói, a kiknek veritékes munkájából élnek dúsán és telhetetlenül amazok. A munkátlanok hadát növelik béke idején a zsoldos katonák, a kik rengeteg pénzökbe kerülnek az államoknak, a nélkül, hogy hasznot hajtának nekik, úgyszintén a nemesek árnyékát követő ezernyi renyhe szolganép, mely csak fogyaszt, de nem dolgozik. Az aránytalan munkamegosztásnak ezen európai átkához járult Angliában az a különleges baj, hogy a nemesek óriási területeket vontak el a földműveléstől az állattenyésztés számára, minek következtében, s kellő ipari tevékenység híján, tönkre megy és földönfutóvá válik az államfentartó parasztság. A juhtenyésztés monopóliumként néhány ember kezébe került, a kiknek módjukban van hihetetlenül felhajtani a posztó árát s ekként ezeket (feldolgozókat és fogyasztókat) koldusbotra juttatni. Mindezeket a bajokat tetézi a határtalan fényűzés ételben, italban, ruházatban, lakásban, szórakozásban, s egyiket sem szüntetheti meg az angol földön dívó nevelés, mely a folytonos és rendszeres büntetéssel már a legzsengébb korban megrontja a gyermekek erkölcsseit. Csoda-e, ha ily körülmények közt folyvást szaporodnak a tolvajok, annak daczára, hogy az államhatalom bitófára juttatja valamennyit?

Hol rejlik ennek a sok nyomorúságnak eredendő oka? Semmi másban, mint a magántulajdonban. Ez.szu.li meg az egyenlőtlenséget s az egyenlőtlenség hozza létre az emberi nem összes bűneit és szenvedéseit. Egyenlően kell elosztani a javakat, a mi másként nem történhetik meg, mint a tulajdonjog eltörlésével. Nincs más lehetősége az emberiség boldogságának.¹

Raphael Hythlodeus, portugál tengerész megtalálta a föld kerekiségének azt a pontját (Utópia szigetét), a

¹ Utópia, 65-66: Si quidem facile praevидit homo prudentissimus (Plato), unam atque unicam illám esse viam ad salutem publicam, si rerum indicatur aequalitas..... Adeo mihi certe persuadeo, res aequali ac iusta aliqua ratione distribui aut feliciter agi cum rebus mortalium, nisi sublata prorsus proprietate, non posse.

hol a tulajdonjogot nem ismerik. Öt évig időzött Utópiában s ezalatt az idő alatt meggyőződött róla, hogy a teljes vagyonszövetség mellett mindenki egyenlő és boldog a szigeten. Még házáat se vallhatja senki sem a magáénak: tíz évig lakhatja csak, s ez idő lejártával sorshúzás útján más ház jut osztályrészéül. A pénz ismeretlen. Arany- és ezüstnek nincsen értéke: e nemes fémekből készülnek a rabszolgák bilincsei. Minden szükségletét kiki a közös vagyonszövetségéből fedezi. A föld is közös tulajdon; mindenki a köz javára műveli. A népesség számszerűen korlátozva van. A lakosság fölöslege kivándorol s gyarmatot alapít. Mindenki szabad és szabadon születik; rabszolgaságba csak akkor süllyed, ha nagy bünt (pl. házasságtörést) követ, el. A rabszolgaság (mely megvetett teendők végzésével jár) büntetés tehát s nem társadalmi osztály. A rabszolga gyermeke ismét szabad.

A gyermekeket betöltött ötödik évökig édesanyjuk gondozza; innentől kezdődik tervszerű nyilvános neveltetésök. Először erkölcsi magatartásra szoktatják őket az állam papjai, a kik egyszersmind tanítók.¹

A gyermekeket és ifjakat ők tanítják, de mindaddig nem kerül a sor a tudományokra, míg erkölcsiségükről és erényességükről nem gondoskodtak. Legfőbb törekvésük az, hogy már a gyermekek zsenge és fogékony lelkébe belecsepegtessék az állam fentartására szolgáló üdvös és helyes elveket, mert ha ezek az elvek mélyen gyökereznek, az illetők férfikorukban és egész életükön át követni fogják őket s föltte hasznos oltalomban fogják részesíteni az állami rendet, mely csakis a visszás nézetekből, eredő bűnök miatt szokott fölbomlani.

A nevelés nélkülözhetetlen tényezője (az elemi ismeretekeken kívül) a földművelés (agricultural melynek szabályait a gyermekek az iskolában, gyakorlatát pedig a párossal határos szántóföldeken sajátítják el, nemcsak azért, hogy megtanuljanak dolgozni s majdan a minden polgárt kötelező² földművelő munkában sikeresen részt-

¹ Utopia, 149-150. l.

² Ars una est omnibus viris mulieribus promiscue agricultura, cuius nemo est expers. Utopia, 79. l.

vehessenek, hanem mert a szántóföldeken és réteken való foglalkozás egészségeket biztosítja, melyet Utópiában „az igazi boldogság alapjának tekintenek. Ezenkívül minden ifjú embernek egy-egy mesterséget kell megtanulnia.

A polgárok kötelező munkaideje naponként 6 óra. Mivel senki sem tétlen, ez az idő elégséges az összes szükségletek előállítására. Az alvásnak Q óra jut. A nap fennmaradó része (9 óra), a közös étkezések idejét leszámítva, üdülésre és szórakozásra, de különösen szabad tanulásra fordítatik, mert Utópiában a főczél az, hogy a polgárok – a mennyire a közszükségletek megengedik – menekülhessenek a test rabságából és lehető sok időt szentelhessenek lelkök szabad kiművelésének.¹ Minden város (összesen 54 van, melyek teljesen egyformák) nyilvános tantermekkel rendelkezik, melyekben mindennemű tudományokat tanulhatnak a felnőttek. A leendő tudósok kötelesek ezeket az előadásokat látogatni; a többieknek joguk van tanulniok s ezzel a joggal bőségesen élnek is. Némelyek elvont tudományokkal (különösen csillagászzal) foglalkoznak, mások gyakorlati ismeretekre vágnak, melyek mesterségökhöz legközelebb állanak vagy hajlamaiknak megfelelnek. Dialektikát is tanítanak Utópiában, de e tudomány területén elmaradtak tőlünk, mert – jegyzi meg² finom iróniával Morus –

még nem találták föl az éleselméjű megszorításoknak (restrictiones), bővítéseknek (amplificationes) és általánosításoknak (suppositiones)³ ama szabályait, melyeket a mi gyermekeink a kis logikából szelvében tanulnak. Továbbá a közvetett fogalmakat (secundas intentiones) annyira nem képesek fölkeresni, hogy az úgynevezett egyetemes embert, mely (mint tudjátok) mérhetetlenül nagy, sőt akámelyik óriásnál is nagyobb, még ha ujjal mutatunk is reá, senki közülök meglátni nem bírja.

¹ Ut quoad per publicas necessitates licet, quam plurimum temporis ab servitio corporis ad animi libertatem cultumque civibus universis. asseratur. Utopia, 86. 1.

² Utopia, 102.

³ L. Ueberweg, Grundr. d. G. d. Philos. II.⁸ 301. 1.

Monis nem volna humanista, nem lehetne Erasmus benső barátja, ha a klasszikus irodalomról teljesen megfélemedznék. Raphael második látogatásakor magával hozza a görög irodalom legjelesebb termékeit, a hozzá való nyelvtanokkal és szótárakkal, elhozza a szükséges könyvsajtókat s megtanítja Utópia lakóit az olvasásra és írásra, s így azután rövid idő múlva olvassák már a szigetlakók Homerdst, Herodotost, Thukydidest, Herodianost, Sophokleest, Euripidest, Aristophanest, Platont, Aristotelest, Theophrastost, Lukianost, úgyszintén Hipokratés és Galenos orvosi műveit¹

A munkában járatos polgárok közül azokat, kik föltöbb éles elméjűeknek és tudós hajlamúaknak bizonyultak (de akiknek száma mindig igen csekély) bizonyos korban titkos szavazás útján a kizáróan tudományos és szellemi életnek szánja a nép. Ha ezek nem váltják be a beléjük helyezett reményeket, visszahelyezik őket a munkások közé; viszont, ha egy munkás a szabad oktatás útján rendkívüli tudományra tesz szert, a tudósok sorába juthat. A tudósokból választják a követeket, a papokat, a tanítókat, a köztisztviselőket és a fejedelmeket.

Morus Tamás azt tartja, hogy ezzel a neveléssel valósulhatnak meg leginkább az élet céljai: a nemes örömök és nemes élvezetek. Ezek a boldogító örömök pedig kétfélék lehetnek; vagy testiek, melyek természetes életfolyamataink okozta szükségleteink kielégítéséből és teljes egészségünk érzéséből erednek; vagy lelkiek, melyek szellemünk kiművelésében és abban a tudatban, rejlenek, hogy a természetnek megfelelő, észszerű, azaz 1 eréjjes életet élünk. A lelki örömök az igazán értékesek, de azért az ember élvezze hálásan azokat a földi örömöket is, melyeket a természet ad s melyek életünket kellemessé tehetik.

Utópia államának törvénye kevés, de a meglévők egyszerűek és közérthetők. Ezért ott ügyvédekre nincsen

¹ A latin irodalomról Raphael nem szólt, mert úgy vélekedett, hogy ebből csak a történetírók és költők tetszenének nekik (nam in latinis praeter históriás ac poetas nihil erat quod videbantur magnopore probaturi) Utopia, 115.

szükség. Kiki maga adja elő panaszát a bírónak, a ki a törvényt józan észszel és legjobb hite szerint alkalmazza. Fényűzést a sziget lakói nem ismernek; ruháját egyforma vászonból vagy posztóból mindenki maga készíti el. Kitüntetés, cím, rang ismeretlen, s így ismeretlen az irigység és gonosz áskálódás is. A fejedelmet csak az különbözteti meg, hogy nyilvános megjelenésekor búzakalászt tart a kezében, a főpapot pedig az, hogy egy szál gyertyát visznek előtte. Képmutatás és hazugság céltalanok, tehát elő se fordulnak. Mivel senkinek sincsen semmije, a mit magáénak mondhatna, s a köz minden életszükségletről egyenlően és bőven gondoskodik, semmi ok sincsen kapzsiságra, lopásra és rablásra. A háború megvetés tárgya. Ha mégis kényszerülnek Utópia lakói védő vagy megtorló háborút viselni, rendszerint zsoldosokra bízják a hadakozást, nem gyávaságból, hanem mert a vérontás bármely nemétől irtóznak s az emberek öldöklését bűnnek tartják; ha pedig teljességgel lehetetlen elkerülniök, hogy maguk is fegyvert fogjanak, az emberségességről és felebaráti szeretetről még hadviselés közben sem feledkeznek meg. A holtakat nem siratják meg, mert hisznek egy túlvilági élet „végtelen boldogságában,” mely a' jókat haláluk után megjutalmazza. Vallási kényszer a szigeten nincsen; teljes gondolati és lelkiismereti szabadság uralkodik benne, s a legteljesebb türelem másnak hitbéli meggyőződése iránt. Mindazonáltal a legtöbbben önként elfogadták Krisztus tanát, mint a legmagasztosabb erkölcsi eszménynek megfelelőt; abban a tekintetben pedig a sziget lakói közt nincs különbség, hogy valamennyien hisznek a lélek halhatatlanságában (a materialisták közhivatalt nem viselhetnek,¹) s egy örökkévaló, egyetlen, mérhetetlen, ismeretlen, megmagyarázhatatlan, minden emberi képzeletet meghaladó Istenben, a kit atyának neveznek, s a kinek minden dolgok eredetét, növekedését, haladását, változását és végét tulajdonítják.

66. Az Utópia tanulságai. – Az Utópia tartalmának e vázlatos ismertetése is meggyőzhet arról,

¹ Utópia, 144.

hogy Morus Tamás társadalmi elmélete telve van Platon tanulmányozásából merített ösztönzésekkel. Mellőzve ennek a ténynek a kimutatását (már sokan elvégezték), csakis azokat a paedagógiai gondolatokat emelem ki, melyek magát Morust jellemzik, melyek az ő elmélkedésében jelennek meg először, vagy a mennyiben már Platonban feltalálhatók, az Utópiában sajátos színezetet öltenek.

Ilyen az *újabbkori viszonyokra alkalmazóit társadalmi nevelés* gondolata. Mikor a renaissance első századaíéi végig tekintettünk, azzal a felfogással találkoztunk mindenütt, hogy a nevelésnek az egyén érdekében kell végbemennie, azaz: a testi, erkölcsi és értelmi nevelés módjának az egyes emberhez kell alkalmazkodnia. Az olasz és francia írók (Castiglione épp úgy, mint Rabelais) egyezően kívánják, hogy a nevelés fejleszse ki minden egyes egyén összes szellemi képességeit: egyik se gondolt azokra a nagy társadalmi célokra és feladatokra, melyek megkövetelik a kollektív szellem létrejöttét, az emberi szolidaritást, a köz javára való munkálkodást, az egyéni képességeknek az összesség szolgálatába helyezését. Legföljebb azt tűzik ki célul, hogy az ember a világban, az életben, az emberek közt tudjon érvényesülni: társas, de nem társadalmi nevelés lebeg szemök előtt. Platoné szociális nevelés, de sokkal merevebb és kizárólagosabb, mint az, mely Morus^y szeme előtt lebeg.

A kereszténység ugyanis lényegesen változtatott a görög philosophus eszményén; hatása abban ismerhető fel, hogy Utópia állama a családi életet el nem törli, sőt bizonyos patriarchális szellemmel tölti meg; hogy Morus állama a nőközösséget nem ismeri (s így az anya nevelő hatására is számít); hogy a rabszolgaságról mint társadalmi osztályról nem tud, s hogy habár a személyiség elve nála sem érvényesülhet mégsem fojtja bele az állami mindenhatóságba az egyéni meggyőződéseket, a mi különösen a vallási türelem és gondolat-szabadság feltétlen elismeréséből tűnik ki. Mindezekon kívül van még egy, a legnagyobb különbség a két koncepczió közt. Míg Platon államában megmarad a nagy választófal az uralkodók és a munkások közt, s

az egész társadalmi rend abból a célból látszik berendezettnek, hogy a termelő és dolgozó osztály lehetővé tegye az öröknek s illetőleg philosophusoknak a majdani szemlélődő életet, addig Morus a társadalmi kötelességek teljesen egyenlő elosztásával és az erre irányuló neveléssel épp a legszegényebbeknek, a munkásoknak érdekeit karolja fel, s az ő számukra is lehetővé akarja tenni a művelődésben, a szellemi életben való részese-
dést Morus az első újkori szociálpaedagogus, a ki felvetette a modern társadalmi nevelésnek azóta állandóan napirenden levő problémáját. Még az újkor elején akadtak ideális államszerkezetek, melyek többé-kevésbé emlékeztetnek az Utópiára s ennek hatását érzetik: Campanula Napállama, Bacon új Atlantisa stb.¹

A nevelésnek szociális feladatként való értelmezése ismerhető fel abban a jelentős szerepben is, melyet Morus *a kéz munkájának* szentel. A mindenkit kötelező földművelés itt valósággal általános nevelésszámba megy, „általános műveltséget” ad, melyben kivétel nélkül mindenkinek részesülnie kell, mielőtt valamely szakmában (mesterségben vagy tudományban) kiképzzi magát. Mily messze esik ez az egyetemes álláspont a hellének sajátos felfogásától, a Platonétól is, nem kell bizonyítani. Minden kézimunka a görögök szemében banausia, szabad emberhez nem méltó. Morus megszenteli a kéz munkáját, ethikai erővel ruházza fel, a mikor az összesség boldogságának elengedhetetlen feltételévé teszi. A kézi munka nevelő értékének ez az általánosítása előzmény nélkül való, egészen új gondolat, rendkívüli és merész, elméleti és gyakorlati következményeiben beláthatatlan. Paedagogiai vonatkozásait tekintve, ma a munkaiskola jelszavában ismerünk rá valami hasonló eszmemenetre, azzal a különbséggel, hogy e mozgalom hívei nem annyira az őstermelő, mint inkább az ipari, munkára gondolnak.

¹ Mindezeket az úgynevezett jillámregényeket paedagogiai szempontból tárgyalja Prys J.: *Der Staatsroman des 16. und 17. Jahrhunderts und sein Erziehungsideal*. Würzburg, 1913. (Morus T.: *Utopia*, Stiblinus: *Eudaemonensium republica*, Campanella: *Civitas Solis*, Andreae: *Christiapolis*, Bacon: *Nova Atlantis*, Hartlib: *Macaria*, Vaira se: *Sevarambia*, Legrand: *Scydromedia*; Ophiri állam).

Nem kevésbé fontos Monis elméletében a *szabad tanítás és szabad tanulás* elve. Miután mindenkit megtanítottak az elemi ismeretekre és mindenkit ráneveltek arra, hogy általában tudjon dolgozni (ez volna a kötelező népoktatásnak egy neme), az állam mindenkinek (fiatalnak és öregnek, férfinak és nőnek) alkalmat ad a hajlamaival és helyzetével megegyező szabad művelődésre. Nem tudjuk ugyan pontosan megállapítani az Utópia szövegéből, hogy mely életkorban végződik az erkölcsi nevelés, hogy a földművelés tanfolyama az ifjúkor melyik részére esik s mikor indul meg a tulajdonképeni értelmi nevelés és mily tagozódással, de úgy látszik, hogy a tudományos művelődés differenciálódása Morus feltevése szerint elég korán veszi kezdetét, a mi szintén századok múlva jelentkező törekvések előzményének tekinthető.

Végül, szükséges rámutatni arra, hogy Morus minőnek képzei a *vallásos nevelést*. Vannak, a kik az Utópiában pusztán deismust látnak. De ennek ellene mond Krisztus eszményi életének és halálának mélységes tiszteleté, a keresztség szentségének értékelése, az evangéliumi morál mindenek fölé helyezése, melylyel az Utópiában találkozunk. Kétséget nem szenved, hogy mindebben – a hogyan Morus felfogja – vannak racionalisztikus elemek is, de nem oly számmal és súlylyal, hogy miattok elhomályosulna a keresztény jelleg. S így Morus az igazi vallásos nevelést is alapjában kereszténynek kellett, hogy gondolja, de egyúttal minden kizárólagosság nélkül valónak, vakbuzgóságtól mentnek, a legnagyobb türelem és ember-szeretet szellemétől ihletettnek, bensőségesnek és áhítatosnak. Hogy emellett Morus Tamás minden gyanún felül álló katolikus lehetett, azt VIII. Henrik válása alkalmával nyilvánított rendíthetetlen meggyőződésével s az érte elszenvedett vértanúi halálával minden időkre fényesen igazolta.

67. Vives Lajos. – A század harmadik tizedében, de még mindig az egyházi szakadást megelőző bökben tartózkodott angol földön a királyi kegy sugártól övezetten egy spanyol származású tudós és író;

Vives Lajos (Juan Luis Vives, 1492-1540), a ki szintén jelentékeny hatással volt az angol humanizmus kifejlődésére, és az angol nevelői gondolkodás megalakulására. Paedagogiai érdekű művei közül¹ mind tartalmánál, mind hatásánál fogva legkiválóbb az, melyben az akkori nevelés „romlottságának” okait vizsgálja, és a helyesebb, jobb nevelés elméletét kifejti. Angliában fogalmazta meg, de csak 1531-ben tette közzé Németalföldön, ahová VIII. Henrik válásának ügyében tanúsított ellenzéki magatartása miatt kellett hatheti börtön elszenvédeése után menekülnie. A munka címe: *A tanulmányokról* (De disciplinis) 12 könyvben;² az egész renaissanee-kor legterjedelmesebb neveléstani kézikönyve. Vives nem egy tekintetben emlékeztet bennünket Maffeo Vegióra, a kit már ismerünk. Mindkét író meg egyezik abban, hogy műveik rendszeresek, kimerítők s általános célzatúak. Vives is a nevelés alapkérdéseiből indul ki s pontról pontra továbbhaladva, szerves összefüggésben építi fel elméletét nem feledkezve meg az oktatás egyetlen mozzanatáról sem (még az iskolai épületek elhelyezéséről, a tanulók életrendjéről, a tandíjról, a tanárok javadalmáról s a tankönyvekről sem), s nem korlátozva előadását bizonyos társadalmi osztály sarjadékaira. Abban is hasonlít az olasz elmélkedőhöz,

¹ Egyéb idevágó művei: In pseudo-dialecticos (melyben az akkori scholasztikusokat támadja); De institutione feminae Christianae (a leánynevelés rendszeres elmélete); De ratione dicendi; De conseribendis epistolis; Exercitatio linguae Latinae (az iskolai oktatás céljaira készült könyv, mely 100-nál több kiadást ért s az angol grammar-schoolokban sokáig a legkedveltebb latin gyakorlókönyv volt), különösen pedig a Mária hercegnő és Montjoie úrfi számára írt tantervi vázlatok: *De recta ingenuorum adolescentum ac puellarum institutione libelli duo*, melyekben – eltérően nagy művében elfoglalt álláspontjától – kizárólag a stílusképzés gondolatai uralkodnak. Ebből a szempontból válogatja meg a klasszikus írókat. Leginkább jellemző e részben, a mit a történeti tanulmányról mond. Salustius, Livius, Caesar, Tacitus, Suetonius azért ajánlhatnak, mert „magnopere linguam locupletabunt” (Bázeli kiadás 1539-ből).

² Idézem a kölni kiadást. Joannis Ludovici Vivis Valentini (Valenciában született) de disciplinis libri XX. (Ez a szám úgy keletkezik, hogy a kiadó hozzászámítja a De prima philosophia 3, De explanatione 1, De censura veri 2, De instrumento probabilitatis 1 és De disputatione 1 könyvét). Coloniae, apud Jo. Gymnicum. Anno 1536.

hogy művét mély vallásos szellem lengi át, mely ki tud egyezni a pogány klasszikus irodalommal. Mindketten mérsékelt humanisták és hű fiai egyházuknak; mindkettőnek gondolkodását bizonyos természetes józanság és gyakorlati bölcsesség jellemzi. Egyikben is, másikban is van némi nyoma a nemes utilizmusnak, de azért mindketten legmagasabbra helyezik az erkölcsi célt, s aggodalmasan távortartják a fiatalságtól a klasszikus irodalomnak ama részeit, melyek az erényre nevelést bármiképpen gátolhatnák. Habár Vives csak egyetlen egyszer idézi az olasz paedagogust, mégis kétségtelen,² hogy ismerte: Vegio gondolatai nyilván akaratlanul belefonódtak a *De disciplinis* eszmeszövedékébe.

Mégis jelentékeny különbség van a két elmélkedő között. Csodálkozunk kellene, ha nem így volna; hiszen majdnem egy egész század választotta el őket egymástól. Vegióban még nagyon sok a középkori vonás; Vives egészben véve a haladás embere, a kire nemcsak a XV. század olasz renaissanceának gazdag humanista irodalma (melyet kitűnően ismer) volt szembe-tűnő hatással, hanem a XVI. század első évtizedeinek fejlettebb, egyetemesebb irodalma is. Az olaszoktól tanulta a klasszicizmus formai szépségei iránt vaió finom érzékét, két kiváló; kortársától, Erasmustól és Budaeastól a tárgyi ismeretek megbecsülését. Azt tartja, hogy nem elég a latin és görög nyelvet tudni, szép latinsággal írni és beszélni, hanem az írókban rejlő tartalmi, gondolati, tárgyi kincseket is el kell sajátítani, hogy igazi műveltségre tehessünk szert. A nyelvismeret, ha egyéb nem járul hozzá, a tudománynak csak ajtaját nyitja meg; csak a tudományok előcsarnokába vezet; a nyelveket nem önmaguk miatt sajátítjuk el, hanem hogy segítségükkel olyat tanuljunk, a mitől okosabbak és jobbak leszünk életünkben.³ E felfogásból ered egy-

¹ De trad. disc. III. k. 3. fej, de itt csak arról szól, hogy Vegio az Aeneis 12 könyvéhez írt egy 13-ikat.

² Burger Otto: *Erasmus von Rotterdam und der Spanier Vives* (Kempten, 1914) című tanulmányában számos helyet mutat ki, melyekből kltűnik, hogy Vives felhasználta Maffeo Vegiót, bár nem idézi.

³ Meminerint homines studiosi, si nihil adiecerint unguis, ad fores

részt az a szinte áttekinthetetlen olvasmányi anyag, melyet Vives a fiatal embernek szán, az' íróknak az a rendkívüli sokasága és sokfélesége, mely tanterveit jellemzi (s mely távol áll mindennemű irodalmi inyenczségtől, mint például a ciceronianizmustól), másrészt iskolaszervezetének tagolása, mely szerint a növendék a 7-ik évtől a 15-ik évig megtanulja a nyelveket, a 15-ik évtől kezdve pedig, mikor már az ismeretszerzés eszközeinek birtokában van, az igazi tudományokat, vagyis mindazt, a mi az elme fegyelmezése és az akarat erősítése mellett tárgyi érdeklődésre számíthat; a logikát, a természettudományokat (beleértve az egészségügyi ismereteket), a történelmet, a matematikai tárgyakat, az erkölcsant, gazdaságtant, politikát és törvénytudományt (részint a régi klasszikus, részint az újabb, különösen olasz írók alapján). Mindez mutatja, hogy Vives látóköre sokkal szélesebb, mint a XV. századi humanistáké. Előhaladottabb álláspontra vall az is, hogy Vives már az egészen szegény gyermekek nevelésére is gondol, melyet állami feladatnak mond s hogy már kezdi érezni az oktatás nyilvánosságának jelentőségét, az iskolát az állami élet egyik fontos szervének tekinti. Mikor akadémiájának alapvonalait megrajzolja, oly iskolára gondol, melynek tanárait az államnak kell díjaznia és ellátnia (*accipiant doctores salarium de publico*). Az oktatás közfunctio, s ezért magánvállalkozásra nern bízható.

Azzal is kiválik Vives a humanista elmélkedők közül, hogy igen gondosan veti meg pszichológiai alapját a nevelésnek – minden oktatás sikere attól függ, hogy a tanár jól megismerje növendéke egyéniségét, lelki élete sajátosságát, vele született hajlamait. A paedagogiai írók közt ő az első, a ki a gyermeki tehetségek tervszerű megvizsgálását követeli; azt tartja, hogy az emberiség szellemi életének helyes menete, majdnem az emberiség boldogsága azon fordul meg, hogy a gyer-

tantum pervenisse eos artium ... nec plus esse Latine et Graece scire, quam Gallice et Hispane" (De trad. disc. IV. 1).

¹ De subventionem pauperum című, kevésbé méltatott művében (1526). V. ö. Weitzmann W.: Die soziale Bedeutung des Humanisten Vives. Borna-Leipzig, 1905. 22-23. 1.

mekek oly irányban képeztesse, mely hajlamaiknak megfelel. A legnagyobb bajok abból származnak, hogy az emberek nem azt tanulják, a mire őket a természetük szánta, s nem azt végzik, a mire tehetségöknél fogva alkalmasak. Ezért a gyermekeket csak feltételesen kell felvenni az iskolába s tehetségeiket eleinte néhány hónapon át ki kell próbálni; később is két-három havi időközökben gyűljenek össze a tanárok, s atyai jóindulattal, de szigorú ítélettel tanácskozzanak növendékeik szellemi hajlamairól, s az eredményhez képest utalják a tanulókat oda, ahová tehetségöknél fogva valók. Mindez különösen azokat érdekelheti, a kik a gyermektanulmánynyal, közelebbről a gyermeki tehetség tudományos vizsgálatával foglalkoznak.

Vives művének gazdag tartalmát csak megközelítően is bemutatni lehetetlen.¹ Ezért csupán egyetlen fejezetét ismertetem behatóbban; azt, melyben a történet tanításáról szól. A mit Vives e tárgyról ír, egész paedagogiai gondolkodását megvilágítja.

A történet tanulmányozásának a szerző szerint az a feladata, hogy életbölcsestre tanítson, mely arra képesíti az embert, hogy önmagának és másoknak erkölcsi megjavításán munkálkodjék.² A történet az idők tanuja, az igazság fényessége, az emberi szellem gyönyörűsége, az összes tudományok forrása. A közönséges életben alig van ismeret, mely hasznosabb volna, mint a történet ismerete, s a belőle meríthető életbölcsetség.

Vannak ugyan, kik elhítetik magukkal, hogy a rég elmúlt dolgok megismerése haszon nélkül való, mert megváltozott egész életrendünk s mássá lett az a mód, a hogyan lakunk, hadakozunk, a népeket és államokat kormányozzuk. Ez a nézet azonban ellenkezik a bölcs emberek véleményével, s ellenkezik az észszerűséggel is. Mert nem lehet ugyan tagadni, hogy mindaz, a mit említettünk, megváltozott és naponként változik (hiszen akaratunktól és igyekvésünktől függő dolgokról van szó),

¹ Forrásszerű ismertetést (ill. fordítást) ad Foster Watson: *Vives on Education. A translation with an introduction.* Cambridge, 1913.

² V. ö. Siske O.: *Willens- und Charakterbildung bei Johann Ludwig Vives.* Breslau, 1911. 67. s. k. 1.

de nem változik meg sohasem az, a mi a természetben rejlik, a mi az emberi lélek szenvedélyeit okozza, a mi ezekből létrejő és cselekvésekben nyilvánul. Mindezt sokkal hasznosabb megismerni, mint azt, hogy a régi emberek valamikor mi módon építkeztek és hogyan ruházkodtak. Van-e nagyobb tudomány, mint ha tudjuk, hogy az emberi szenvedélyek mitől lázonganak és mitől csillapodnak? milyen jelenségeket, milyen mozgalmakat támasztanak az államban? hogyan lehet őket fékezni, orvosolni, eltávolítani vagy ellenkezően ingerelni és melengetni másokban és önmagunkban? Minek vehetné nagyobb hasznát az állam kormányzója vagy bármelyik polgára? S még hozzá a legkellemesebb és legszerencsésebb módja a bölcsesség megszerzésének. Mert nem nagy szerencse-e, ha mások balsorsából okulunk, s nem a magunkéból? így hát a történet, mintegy példáját mutatja meg annak, a mit tenned s a mit kerülőd kell (ut sit historia velut exemplum eorum, quae sequaris, quaque devites.) Még az is, a miről bizonyos, hogy megváltozott, hasznunkra válik, még pedig vagy azért, hogy valamit mindjárt javadra fordíthatsz belőle, vagy hogy megíudhatod, mi okból történt valami akkoriban úgy és nem másként. Ilyeténkép aztán ugyanolyan eljárást vagy hozzá hasonlót alkalmazhatsz a szükséghez képest a magad cselekedeteire is. Mert nincsen a régiségben semmi olyan teljesen elavult dolog, a mit valamiképen ne lehetne alkalmazni saját életmódunkra: ha a forma megváltozott is, maga a szokás megmaradt.

A történelem tehát Vives szerint elsősorban arra való, hogy tanulásaiból okulást és hasznot mentsünk saját életünk helyes és okos berendezéséhez. A történetnek eme példaadó feladatából következik, hogy tanításában nem szabad soká időznünk a háborúknál, mert ezek

csak gonosz cselekedetekre indítják a lelket, s megmutatják az utakat, melyeken egymásban kölcsönösen kárt tehetünk. Egészen röviden érinteni kell, hogy kik fogtak fegyvert, kik voltak mindkét részről a vezérek, hol volt az összeütközés, kik a legyőzöttek, s mi történt velők, de ezeket a dolgokat sem szabad másképen elmondani vagy előadni, mint a látorságokat (quam latrocinia), a mennyiben a háborúk legtöbbször valóban azok.

Az oktatást akként kell szervezni, hogy a növendék először áttekinthesse az egész világtörténetet s azután ismerje meg részletesebben az egyes korszakok és nemzetek históriáját.

A feladatoknak és módszereknek illetően megállapítása szükségessé teszi, hogy a szerző a cél elérésére szolgáló segítő eszközöket részletesen megjelölje. Erre valók a történeti irodalom termékei, melyeknek rengeteg tömegét ajánlja Vives: a régi történetírók majdnem valamennyit, az újakat is nagy számmal. Megtaláljuk itt Liviust, Salustiust, Tacitust, Herodotost, Thukydidest, Xenophont épp úgy, mint Dionysius Halicarnasseust, Josephus Flaviust, Paulus Diaconust, Procopiust, Agathiast, Leonardo Brunit, Einhardust, Jordanest, Aeneas Sylviust, Beatus Rhenanust, Platinát, Trithemiust, Freisingeni Ottót, Reginót, Froissart-t, Cominest és még hosszú sorát azoknak, kik történetet írtak. Vives mértéktelenül halmozza az ismeretanyagokat itt is és minden tanulmány körében, nyilván inkább saját bámulatra méltó olvasottságát mutogatva, mint józan paedagogiai szempontoknak hódolva. Mert bármilyen nevezetes jelensége ez a mű a kor nevelői érdeklődésének, bizonyos az, hogy az anyag kiszemelésében még egészen elvtelenül járt el a tudós szerző.

Ma már tudjuk, hogy Vives könyvét, mely oly gazdag anyagot ölel fel s annyi új szempontot vitt az oktatás elméletébe, annak idején nagyon sokan olvasták, ha szinte kevesen idézték is. Vitán felül van, hogy nagy hatással volt egynémely későbbi angol éiméledőre, úgyszintén Comeniusra (a ki megnevezi forrásai közt) s a jezsuiták oktató eljárására.¹ É hatást Vives könyve meg-

¹ Vives Brüggeben 1528 és 1534 között sűrűn érintkezett Loyola Ignáczzal. Ez a körülmény szembeszökően igazolja azt a feltevést, hogy Loyola paedagogiai álláspontjának kialakulásában része volt Vivesnek is, a ki éppen ebben az időben a nevelés problémáival foglalkozott. Itt említem meg, hogy merőben érthetetlen Kuypersnek, Vives egyik méltatójának állítása, „insbesondere ist der zweifellose Einfluss desselben auf die Philanthropisten einer eingehenden Untersuchung wert” (Rein-féle Encykl. s. v. Vives). Vives és Basedow mérhetetlen távolságban vannak egymástól és semmivel sem bizonyítható, hogy emez ismerte az akkoriban elfeledett, ízig-vérig keresztény érzületű író.

érdemelte. Minden fogyatkozása mellett tiszteletre méltó irodalmi hagyatéka oly elmélkedőnek, a ki nem zárkózott el a haladás elől, de meg tudta becsülni a multak értékes hagyományait is.

68. Vives és a nőnevelés. – Vivesről a nőnevelés története is megemlékezik. Nem tekintve a Mária angol kir. hercegisasszony számára készült rövid tanulmányi tervet, egy nagyobb munkájában behatóan foglalkozik Vives a keresztény nő nevelésével (*De institutione feminae christianae*).¹ Egészben véve az az eszmény lebeg szeme előtt, melyet Hieronymus leveleiből ismerünk; de míg a latin egyházatya Laetában a leendő apáczát, Krisztus jegyesét látja, addig Vives arra a keresztény hajadonra gondol, a ki majdan a házasság kötelékébe lép. Egyebekben lényeges különbség a két író felfogása közt nincsen. Mindketten nemcsak testalkatra, hanem szellemi tulajdonokra nézve is a férfinál gyengébb lénynek, főleg pedig érzékiségre hajlandóbbnak tartják a nőt. Ezért mindketten a vallási és erkölcsi ráhatásokra helyezik a legnagyobb súlyt a leánynevelésben. A fődolog Vives szerint is, hogy a fiatal leányt istenfélelemre, szemérmetességre, alázatosságra és egyszerűségre neveljük: ételben, italban, alvásban legyen mértékletes; maradjon tőle távol kendőzés, cifrázkodás, pompa és külső dísz (*ornamentum mulieris non aurum, sed mores*); férfiakkal soha sem szabad társalognia, világi szórakozásban soha sem illik résztvennie, táncz és vigasság tisztos szűznek nem való időtöltés. A nyilvánosságot lehetőén kerülje s ha mégis szükséges az utczára kilépnie, „szemét süsse le s csak ritkán emelje föl, akkor is szendén és szemérmetesen; erősen vagy illetlenül senkire se tekintsen.” Legjobb, ha otthon marad édesanyja mellett, kit házi teendőiben segítenie kell, s ha van szabad ideje, imádkozzék vagy olvasson épületes könyveket (*libri, qui mores componunt*).

¹ A mű 1533-ban készült. Idézem az 1540. évi bázeli kiadást (mely a *De officio mariti* című könyvet és az említett tanterveket is magában foglalja). Tárgyunk szempontjából legfontosabb az I. könyv: *liber primus, qui est de virginibus*.

Még játékaik se legyenek hívságosak és világi örömekre emlékeztetők. A kis leány ne játsszék babával, mely cáak piperézésre tanítja vagy a bálványimádás egy nemével ismerteti meg (tollantur puppae, imago quaedam idololatriae). A mit tanul, az művelje ki lelkét és tegye képessé a háztartásra (incipiat discere, quae ad cultum animi quaeque ad tuendam regendamque domum spectant). Ne olvassa Amadist, Florisandust, Trisztánt, Lancelotust, Melusinát, Euryalus és Lucretia történetét vagy Boccaccio elbeszéléseit, hanem a Szentírást, az egyházatyákat a keresztény költőket, a klasszikus írók közül Platont, Cicerót és Senecát, s ertiellett tanuljon meg jól fonni, szőni, varrni, főzni. Vives nem akar tanulatlan nőt – maga mondja, hogy a legtöbb rossz nő azért rossz, mert tudatlan -, hanem olyant, ki minden tudományát Istenre és minden készségét hitvesi és háziasszonyi hivatására vonatkoztatja. Hogy vajjon Cicerót, Szent Ágostont, Prudentiust és a többieket eredetiben vagy fordításban olvassa-e a leány, s ha latinul olvassa, mi módon tesz szert e nyelv ismeretére, továbbá, hogy a háztartás és a tudós tanulmány hogyan férnek meg egymás mellett, e kérdésekre Vives a keresztény nő neveléséről írott munkájában adós marad a felelettel.*

69. A paedagogiai elmélkedés továbbfejlődése Angliában. – Morus Tamáson és Vivesen kívül a XVI. században angol földön még három jelentékeny íróval találkozunk, a kik részben olasz elmélkedőktől (Patrizzi, Pontano, Palmieri, Enea Silvio, Castiglione), részben Vivestől és Sturmától befolyásolva a nevelés kérdéseiről értekeztek.¹ A korszellem szembetűnő átalakulását mutatja, hogy habár klasszikus irányú nevelést sürgettek, műveiket mégis

¹ L. Parmentier: Histoire de l'éducation en Angleterre. Paris, 1896. 24-81; H. T. Mark: An outline of the history of educational theories in England. London, 1903; Adams, The evolution of educational theory, London, 1912; Benndorf: Die englische Pädagogik im 16. Jahrhundert, wie sie dargestellt wird im Wirken und in den Werken von Elyot, Ascham und Mulcaster, Wien u. Leipzig, 1905; Emkes: Das Erziehungsideal bei Sir Thomas More, Sir Thomas Elyot, Roger Ascham und John Lily, Marburg, 1904.

angol nyelven írták meg. Mindhárman reformerek, kiknek javaslataiban már igen kevés van, a mi a középkorra emlékeztet; sőt egynémely gondolatuk – a kor felfogásához mérve – merészségével és újságával bámulatba ejt. Ezek az írók, az idősbőség rendje szerint: Sir *Thomas Elyot*¹ (1499-1546), *Roger Ascham*² (1516-1568) és *Richard Muicaster*³ (1531-1611). Elyot előkelő diplomata, a ki arra a kérdésre akart felelni, hogy az állam kormányzóinak (törvényhozóinak és tisztviselőinek) milyen nevelésre van szükségük; a másik kettő tanári és nevelői tisztet viselt s dús paedagogiai tapasztalatból meríthetett: Ascham Cambridgeben tanított éveken át görög nyelvet, Mulcaster 25 évig vezette a londoni kereskedő-szabók céhének iskoláját (Merchant Taylors School) és 12 évig a londoni Szent-Pál iskolát (St. Paul's School). Mivel igen sok pontban találkoznak nézeteik, összefoglaló elméleteik méltatását.

Ennek az összefoglaló tárgyalásnak a lehetősége leginkább a *testi nevelés* területén áll fenn. Mind a három író az olaszoknál és francziáknál is erősebben sürgeti a test ápolását és gyakorlását, hibáztatva az akkoriban általánosan uralkodott túlterhelést (naponként 8-9 órahosszat tanítottak a latin iskolákban). Elyot a Kormányzó című művében a testgyakorlásnak és a sportnemeknek nevelő értékét vizsgálja (a foot-ballt mint durva, sőt bestiális játékot elítéli⁴), s azonkívül külön

¹ Főműve: *The Boke named The Gouernour* (1531). ő fordította le 1540-ben angol nyelvre Plutarchosnak a gyermeknevelésről szóló művét.

² *Toxophilus* (1545) és a szerző halála után (1570-ben) megjelent *Scholemaster*. Az utóbbit németre fordította Holzamer József, Wien. 1881. (bevezetéssel és jegyzetekkel).

³ Könyvének címe: *Positions* (1581) ebben az értelemben: Alapelvek. Másik idetartozó műve: *The first part of Elementarie* (1582). E munkákat mai irodalmi nyelven átdolgozva kiadta James Oliphant: *The educational writings of Rich. Muicaster*, Glasgow, 1903.

⁴ „Wherin there is nothing but beastly furie and extresme violence: whereof procedeth hurte and consequently rancour and malice do remaine with them that be wounded; wherefore it is to be put in perpetual silence.” 1. Emkes id. m. 9. 1. (Mulcaster elvileg nem ellenzi; csak tiltakozik a játszás akkori durva módozatai ellen, v. ö. Oliph ant, id. m. 18.1.)

megírja Az Egészség Várát (The Castle of Health). Ascham kiadja Toxophilusát, melyben a nyilazást mint nemes időtöltést és az egészségre is jótékonyan ható úri sportot ajánlja. Mulcaster pedagógiai munkájának egyharmada a testi nevelésről szól¹, annyira kimerítve a tárgyat, hogy még arról a kérdéstről sem feledkezik meg, mit kell tenni a testgyakorlást vezető tanítók szakszerű kiképzetése (ma azt mondanók a tornatanárképzés) érdekében.

Már az eddig mondottak is bizonyíthatják, hogy benne vagyunk az újkor szellemi légkörében. E megállapítás igazsága még sokkal szembetűnőbb, ha a három írónak didaktikai és iskolaszervezeti törekvéseit vizsgáljuk: Mikor kell és lehet a gyermekeket iskolába küldeni? Mit kell tenni, hogy a leányok alapos elemi oktatásban részesüljenek? S mennyiben nyerhetnek magasabb kiképzetést is (például klasszikus és modern nyelvekben, retorikában és logikában)? Milyen legyen a jól szervezett elemi oktatás? Mikor adjunk könyvet a gyermekek kezébe? Milyen helyet foglaljon el az iskolai oktatásban az anyanyelv?² Mikor (melyik életévben) kezdje meg a gyermek a latin és a görög nyelv tanulását? Milyen írókat olvassanak növendékeink? Hogyan lehet a latin nyelv megtanulását könnyebbé és kellemesebbé tenni? Hogyan lehet az írókat tárgyi ismeretek közlésére felhasználni? Miképpen lehetne megszüntetni a túlterhelést és hogyan lehetne az oktató eljárások némi egyöntetűségét biztosítani? Mi a teendő a tanítók és tanárok képzése terén? Mi jobb, a magánvagy a nyilvános nevelés?⁸ Milyen legyen az iskola he-

¹ Forrása az olasz renaissance tárgyalása alkalmával említett Girolamo Mercuriale, *De arte gymnastica*. – V. ö. Welpton, *Principles and Methods of Physical Education*. London, 1908. 41-45. 1.

² Ismeretes Mulcaster mondása, mely az *Elementarieban* olvasható: I love Rome, but I love London better; I favour Italy, but I favour England more; I honour the Latin tongue, but I worship the English (Szeretem Rómát, de jobban Londont; kedvelem Itáliát, de jobban Angliát; tisztetem a latin nyelvet, de imádom az angolt). Idézi Oliphant 183. 1.

³ Legbővebben Mulcaster tárgyalja ezt a kérdést, melyet a nyilvános nevelés javára dönt el. Az itt olvasható fejtegetések az írónak kiválóan erős szociális érzékéről tanúskodnak. A magánnevelés szerinte contra-

lyisége és berendezése? Legyen-e bennlakással egybekötve? Ha igen, mily napirend volna a legcélszerűbb? Mit kell tenni, hogy az iskola a közönség jóakarátú érdeklődését megnyerje? Nem lehetne-e értekezleteket tartani a szülőkkel? Minthogy a társas közösség minden tagjának joga van a művelődéshez, mit kell tenni, hogy minden szülő a maga gyermekére nézve ezzel a joggal élhessen? stb.

Alig van e kérdések közül egy is, mely korunkban épp úgy időszerű ne volna, mint a XVI. században. S nem kevésbé kelthetik fel a mai paedagogus érdeklődését azok a feleletek is, melyeket Elyot vagy Ascham vagy Mulcaster e kérdésekre adtak, s melyek közül hármat nagy jelentőségök miatt különösen felemlíték.

Egyik a *latin nyelv tanításának módszerére* vonatkozik. Oly részletes tanmenettel, a minőt Ascham kidolgozott, rajta kívül csak benső barátjának, Sturmnek műveiben találkozunk. A törekvés az, hogy a tanuló a legszükségesebb nyelvtani tudnivalók elsajátítása után mentől hamarabb jusson hozzá magához az íróhoz, s mentől előbb tanuljon bele a finom, csiszolt, szabatos latin nyelvhasználatba. E végből a retroverciónak már a legelső fokon kezdődő általános alkalmazása ajánltatik. A nyelvtant (ez az alapgondolat) tulajdonképen a fordítás és visszafordítás közben tanulja meg az ifjú, gyorsabban és jobban, mint ha az önczélúnak tekintett grammatikai tanulmány elkülönítetik az olvasmánytól, vagy ha a paraphrasis kétes értékű eszközehez folyamodik az oktatás. Vajjon ennek a célnak elérésére minden körülmények közt csakugyan a retroversio a legalkalmasabb-é, kérdéses lehet; de bizonyos, hogy abban a korban, mikor a klasszikus latin nyelvnek írásban és szóban való elsajátítására mindennél nagyobb súlyt helyeztek, aránylag legtöbb sikerrel kecsegtetett az ilyen gyakorlatiasabb eljárás. Hogy az írók kiszemelésének egyetlen kritériuma a stílus tisztasága és szépsége, azon (Sturm

dictio in adiecto. A nevelés nem is lehet más, mint köznevelés, értve rajta az externatust, mert a családot ő szerinte se pótolhatja más valami. Meg kell külön jegyezni, hogy ez a szociális érzék Roger Ashamból hiányzik; ő csak humanista és semmi más.

barátjáról lévén szó) nincs mit csodálnunk: Cicero, Caesar, Livius és Terentius az egyedüli, minden fenntartás nélkül ajánlott auktorok.¹ Ascham e részben keveset tanult Erasmustól és Vivestől.

Sokkal modernebbek Elyotnak és Mulcasternek a *művészi nevelést* sürgető kívánalmai. Ők az elsők, kik í az aesthetikai képzésnek már a legelső iskolákban helyet¹ akarnak juttatni: a rajzolásnak, a zenének (különösen az éneknek), úgyszintén a kézügyességi oktatásnak (mintázásnak és fa-munkának). Sokoldalú műveltség lebeg szemök előtt.

Erősen megragadja figyelmünket mindaz, a mit Mulcaster a *tanárok képzéséről* ír. Már maga az a gondolat, hogy az államnak intézményszerűen kell gondoskodnia azoknak az egyéneknek tudományos kiképzéséről,¹ a kik a fiatalságot oktatni fogják, messze túlhaladja a XVI. század látókörét. Mulcaster után hosszú ideig nem akadt senki, a ki e törekvésnek szószólója lett volna. Pedig az író nem marad meg általános követelése mellett: megjelöli a tanárképzés módozatait is. Az egyetem mellett külön intézetek szervezendők, hogy kitűnő tanárokat lehessen nevelni (seminaries for excellent maistres), s azonkívül szakszerű tudományos intézeteket (ezek volnának a mai egyetemi tudós seminariumok előzői?) a matematikai, philologiai, philosophiai, theologiai, jogi és orvosi tanulmányok számára. Nemcsak a leendő tanárok, hanem a tanítók is az egyetemen képezendők. Nem meglepő e mindezt oly időben hallanunk, a mikor az oktatás tényleges állapota, minden reformtörekvés dacára, még oly erősen magán viselte a középkori hagyományok bélyegét?

70. Az angol iskolázás a XVI században.—

A belpolitikai események, melyek VIII. Henrik uralkodásának közepétől (kb. 1530-tól) a század végéig lejátszódtak, magukban véve nem kedveztek a szabadabb és nemesebb művelődésnek. Majdnem az egész korszakot az egyházi szakadás nyomában járó háborgások

¹ Parmentier, id. m. 217-234; Ath. Zimmermann, Englands öffentliche Schulen von der Reformation bis zur Gegenwart. Freiburg i. Br. 1892.4-47. 1.

töltötték be. Minthogy VIII. Henrik önmagát tette meg az angol egyház fejévé, ennél fogva saját maga állapította is meg – szolgálalkú parlamentjétől meg nem zavar-
tatva – az anglikán egyház kötelező hitelveit, melyek-
nek el nem ismerése a máglyát, börtönt, száműzetést,
vagyonelkobzást vont maga után. VII. Henrik, VI. Edward
és Erzsébet idejében a katolikusok nagy száma végez-
tetett ki vallási okokból; a hivatalokban és iskolákban
csak oly férfiak maradhattak meg, kik a megállapított
hitcikkelyekre felesküdték. Ha nem is oly mértékű, de
kétségtelen üldözés érte ezekben az időkben Luther és
Kálvin angolországi híveit is. Viszont Mária öt esztendei
uralma alatt a pápisták kerekedtek felül; most az ellen-
álló protestánsok kerültek máglyára s szorultak ki a
köztisztviselésekből. (Ekkor került vérpadra a klasszikus
műveltségű Gray Johanna, a ki már fiatal korában
görögül olvasta Platon párbeszédeit.) Egészen mégis
a római egyház lenyűgözésével ért véget ez a küzdelem.
A hitközhöz hű tanítók elmozdítottak, a kolostorok el-
töröltettek, javaik elkoboztattak s jövedelmeik csak kis
részben fordítottak a közművelődés céljaira.

Ha mégis azt látjuk, hogy 1530-tól a század végéig
hosszú sora keletkezett a latin iskoláknak (grammar-
schools),¹ e jelenséget két okra vezethetjük vissza.

Egyik: az angol arisztokraczia folyton fokozódó
lelkesedése az új műveltség iránt. A század közepén
már a királyi ház tagjai is rajonganak a klasszikusokért
Roger Ascham 1550-ben kelt (Sturm Jánoshoz intézett)
egyik levelében² a humanisztikus műveltségnek Anglia
legmagasabb köreiből végbement elterjedéséről ezeket írja:

Angliában a nemesség sohasem volt műveltebb, mint most.
A mi fölséges királyunk, Edward, elméjével, buzgóságával,
allhatosságával, tanultságával messze fölülmúlja a maga korát
és másoknak beléje helyezett bizalmát . . . Nem kétem, hogy
Franciaország el fogja ismerni a nagy tudományt és dicsőséget

¹ Ekkor még nem tettek különbséget a nyilvános iskolák (public schools)
és grammatikai iskolák közt. Eton is a grammar-schoolok sorában szerepel.
Foster Watson: The English Grammar schools to 1660. Cambridge, 1908.

² Rogen Aschami et Joannis Sturmii Epistolarum libri IV. Oxoniae, 1703.

a suffolki hercegeben és a többi nemes ifjaknak ama körében, a kik a mi királyunkkal együtt nevelkedtek föl a görög és latin irodalomban, és a kik éppen ezen a napon, amikor ezt a levelet írom Néked, Franciaországba indultak. Morus Tamás leányait most már számtalan nő fölülmúlja a tudományok minden ágában. Valamennyiök közül mégis, mint valami csillag, nem annyira előkelő származásával, mint erényének és tudományos műveit-ségének ragyogásával annyira kitűnik királyunk leánytestvére, az én fenséges úrnőm Erzsébet, hogy a mikor bizvást oly sokféle oldalról ajánlhatnám őt, íme nem az okoz nekem gondot, hogy magasztaljam, hanem hogy a magasztalásnak milyen módjában állapodjam meg. Különben semmit sem fogok róla írni, a minék magam tanúja nem voltam: hiszen két esztendőn át én tanítottam görög és latin nyelvre. Most, a mikor az udvar zajától megszabadultam és visszatérhettem a tudomány édes örömeihez, a királyi felség jóvoltából elég tisztas állapotba és helyzetbe jutottam ezen a főiskolán . . . Erzsébet francziául és olaszul úgy beszél, akárcsak angolul; latinul készséggel, helyesen, megfontoltan. Görögül is gyakorta és örömet beszélt velem, elég tűrhetően . . . Átolvasta velem jóformán az egész Cicerót és Titus Liviusnak nagy részét, s úgy szólva csakis ebből a két íróból merítette latin nyelvtudását. A nap első óráit mindig a görög újszövetségnek szentelte; azután Isokrates válogatott beszédeit és Sophokles tragédiáit szokta olvasni.

A latin iskolák nagyobb arányú elszaporodásának másik okát egyházpolitikai érdekekben kell keresnünk. Az uralkodó körök jól tudták, hogy az új államegyház csak úgy szilárdulhat meg, ha az ország értelmi vezetői, tisztviselői, papjai a kor műveltségének színvonalán állanak. Ezért nemcsak a két régi egyetemenél alapítottak a század folyamán több kollégiumot (Oxfordban ötöt, Cambridgeben hatot), hanem mindenkép előmozdították a latin iskolák alapítását is, melyekben a nemesség, papság és a vagyonosabb polgárság nevelődött. (A század utolsó tizedeiben a nemesség számára való külön akadémiák tervezetei is felmerültek,¹ de látható ered-

¹ Ilyen például Sir Humphrey Gilbert terve 1572-ből (Queen Elisabeth Academy), melynek tanulmányi rendje a későbbi német lovag-akadémiákéra emlékeztet. L. Woodward, *Studies*, 306-322. 1.

meny nélkül). Egy statisztikai összeállítás szerint¹ – mely azonban pontosságra nem tarthat számot – VIII. Henrik alatt 49, VI. Edward idejében 44 és Erzsébet uralkodásának majdnem félszázados tartama alatt 150 latin iskola keletkezett, kis részben az uralkodók, nagyobb részben az előkelő társadalom költségén.² Egy másik megbízhatóbbnak látszó kimutatásból³ megtudjuk, hogy 1548 körül 93 oly iskola volt Angliában, melyek igazi grammar schooloknak (azaz: latin s esetleg görög nyelvet tanító iskoláknak) tekinthetők. Leghíresebbek lettek közülök s később a public school-ok sorába léptek: Westminster, Merchant Taylors, Rugby és Harrow (Winchester és Eton már a XIV. században megvoltak).

Ezek az iskolák eleinte csak latin nyelvet tanítottak. Az 1509-ben alapított londoni Szent Pál-iskola első tanterve a görög nyelvet csak annyiban óhajtja taníttatni, a mennyiben van erre alkalmas tanító.⁴ Csak körülbelül a század közepétől kezdve (Erzsébet uralkodásának elejétől fogva) válik általánosabbá a görög nyelv tanulmánya, habár ez is (teszi hozzá e kor kitűnő ismerője) „első-sorban nem klasszikus indítékból, hanem vallási okokból történt”.⁵ Valóban, minden ilyen iskolának a tantervében a legelső görög olvasmány az Új-szövetség.

Az államhatalom egyébként (mely egyúttal egyházi hatalom is volt) ekkor még teljes súlyával nehezedett az iskolákra, szigorú ellenőrzésnek vetve alá nemcsak a hittani oktatást, hanem az egész tanulmányi rendet

¹ Parmentier, id. m. 221.

² Az Erzsébet uralkodásába helyezett szám (150) túlzott. Benndorf id. művében 30-ra teszi, a mi viszont kevésnek látszik. Zimmermann (id. m. 30. l.) óvatosan csak ennyit mond: „Immerhin ist während ihrer langen Regierung eine beträchtliche Anzahl von Mittelschulen ins Leben getreten.” Ugyancsak Zimmermann műve alapján kell kiegészítenünk a fenti statisztikát azzal, hogy Mária uralma alatt is 13 új latin iskola keletkezett.

³ Watson, *The English Grammar-Schools to 1660*. Cambridge, 1908. 11-12. l. (a szerző azonban ezt az adatot Leachnek *English Schools of Reformation* című, nekem hozzáférhetetlen könyvéből vette).

⁴ Watson, id. m. 374-5.

⁵ U. ott 493. Ez nem vonatkozik a két egyetemre, a hol már a harminczas évek elejétől rendes tanítói voltak a görög nyelvnek és irodalomnak.

VIII. Henrik például 1540-ben elrendelte, hogy az egyedüli latin nyelvtan, melyet az iskolákban használni szabad, a többek közreműködésével készült, de Lilius nevét viselő grammatika. E rendelkezést VI. Edward 1547-ben és Erzsébet 1559-ben megerősítették.

Abból a célból – mondja a király –, hogy a tanulók ezentúl készségesebben és könnyebben sajátíthassák el a latin nyelv elemeit, és pedig ama nagy akadály nélkül, melyet ezidáig a grammatikai tankönyvek és tanítások különbözősége okozott (without the great hindrance, which heretofore hath been, through the diversity of grammars and teachings): nemtetszésünk elkerülésének és kegyelmünk elvesztésének terhe alatt akarjuk és rendeljük, s egyenesen meghagyjuk királyságunk összes iskolamestereinek és nyelvtani tanítóinak, hogy csakis ezt az idezárt angol bevezetést és a hozzácsatolt nyelvtant tanítsák és tanulják, s nem mást.

A grammar schoolok rendtartásában és fegyelmelésében még sok a középkori vonás. Ascham műve tele van szörnyűlködéssel ama sok verés miatt, mely az akkori iskolákban járt (akárcsak Montaigne nyilatkozatait olvasnók). A humanisztikus nevelés tiszta eszményét e korban itt is, mint a kontinensen, valószínűen csak igen kevés iskolának sikerült megközelítenie. Vitorino da Feltre majdnem egyedül áll a maga nemében. A paedagogiai elmélkedők tanainak s a legfelsőbb körök humanisztikus műveltségének magaslataira alig néhány kitűnő nevelő-tanító tudott felemelkedni. Az a kép, melyet Brinsley 1612-ben megjelent Ludus Litterariusának egyik szereplője (Spudeus) a tényleges angol iskolázásról ad,² nagyon kevésbé érezteti a humanizmus átalakító hatását. Azzal, hogy a növendék a klasszikus latin nyelvnek a grammatikáját megtanulta és néhány klasszikus író művét megismerte az iskolában, még korántsem tárult fel előtte az a széles, egyetemesen emberi látókör, melyre a humanista elmélkedők az antik életeszmény átérzésével szert

¹ Watson, id. m. 243. sk. 1.

² Parmentier, id. m. 82-87.

tettek. Különösen áll ez a század utolsó évtizedeiről, a mikor mind nagyobb erőre kapott az angol puritanizmus.

Fölötte vigasztalan a XVI. századi angol iskolázás képe a népoktatás szempontjából. Míg Németországban a reformatio a népoktatást gyorsan fellendítette, addig Angliában az állami hatalom – mely egyúttal egyházi hatalom is volt – a nagy nép művelődéséről egyáltalán nem gondoskodott. Colét és Mulcaster egyetemes tan-kötelezettségről és általános népoktatásról ábrándoztak, de valóságban minden tanügyi vállalkozás a rendi műveltség elzárkózottságát növelte. S így történhetett, hogy még a XIX. század első tizedei is hihetetlenül elhanyagolt állapotban találták az angol népnevelést.

Külsőleg kedvezőbben alakult *Skócia* népoktatása. Habár a parlament Knoxnak 1560-ban bemutatott egyetemes iskolaügyi tervezetét mely a nemzeti nevelés szer- ves fejlődésének biztos alapot adhatott, nem fogadta el, az ezen javaslatban lefektetett elvek mégis hatottak a népnevelés további kialakulására. A skót elemi oktatás rendezettebb volt a reformatiót követő időkben, mint ugyanakkor Angliában. A humanizmus már jóval a skót reformatio előtt utat talált a jelentékenyebb iskolákba,¹ de a görög nyelvi tanulmány csak a XVI. század végé- vel válik általánosabbá. A grammar-schoolok egyébként Skóciában is ugyanolyan művelődési anyagot tanítottak, mint Angliában (latin nyelv, Vergilius, Cicero, Terentius, Horatius, Erasmus colloquiumai stb.). A XV. században alapított három skót egyetem (St. Andrews, Glasgow, Aberdeen) is lassanként alkalmazkodott a művelődés új módjához.

Sok zavart és békétlenséget okozott az oktatás összes viszonylataiban az, hogy a hitújítástól kezdve a XVII. század végéig az iskolázattal oly szoros kap- csolatban levő skót protestáns egyház a presbyteria- nizmus és episkopalizmus irányai közt hanykolódott. Majd emez, majd amaz kerekedvén felül, a tanítóknak is hol az egyik, hol a másik irányzathoz kellett szegőd-

¹ John Kerr, *Scottisch Education, School and University from early times to 1908*. Cambridge, 1913. 1-160. 1.

niök, állásukból való elmozdítottatásuk terhe alatt; sőt voltak olyan esetek is, mikor azoktól a szülőktől, kik nem akartak az épp uralmon levő irányzatnak meghódolni, erőszakosan elvették gyermekeiket „az igaz hitben” való nevelés végett. „Nehéz megmondani”, így ír a skót közoktatás legújabb, monographusa,¹ „hogy a kettő közül (a presbyterianizmus és episkopalizmus közül) melyiknek kell odaítélni a türelmetlenség pálmáját*¹⁴. Hogy ily áldatlan viszonyokat a kultúra igaz érdekének mulhatatlanul meg kellett sínylenie, nem szorul bizonyításra. Bármilyen gondosan gyakorolták is az egyházi előjárások törvényadta felügyeleti és ellenőrző tiszteket, bármily pontosan igyekeztek a skót iskolák fenntartói és tanítói kötelességeiket teljesíteni, a mindig újból és újból reájuk nehezülő lelkiismereti kényszer ez idők szerint el kellett hogy fojtsa a hivatásnak ama meleg szeretetét, mely nélkül nincsen gyermeknevelés.

Végletesen mostoha viszonyok közé került *Írország*, melynek lakossága legnagyobb részt hű maradt a római egyházhoz. A kormány az egyházi javak elkobzása után alapított ugyan iskolákat, de kizárólag anglikán tanítókat alkalmazott, kikre – a türelmetlenség következményeitől féltőkben – a katolikus írek nem merték bízni gyermekeiket; mivel pedig saját iskoláik már nem voltak s nem lehettek, az ír fiatalság legnagyobb része az új rendszer behozatala óta egyáltalán nem látogatott iskolát s csupán vallásoktatásban részesült papjaitól. Sem eltagadni, sem szépíteni nem lehet, hogy Írország népe a saját lelki szükségleteinek megfelelő műveltség megszerzésétől az angol járom alatt a legújabb időkig el volt zárva.

71. Visszatekintés. – Ha most az angol humanizmust jellemző paedagogiai törekvések mérlegét megvonjuk, a nyereséget – úgy vélem – két irányban lehet megjelölnünk. Egyik a társadalmi nevelés problémájának felszínre vetődése. E részben az angol renaissance egymagában áll. Sem olasz, sem francia,

¹ U. ott 93. 1.

sem német földön nem találkozunk ez idétt oly gondolkodóval, a ki a nevelést csakis¹ a társas közösség szempontjából értékelte s ez által szembe került volna a renaissance alaptörekvésével, az egyéniség kialakításának célul kitűzésével. S hogy a mag, melyet Morus elvetett, életre képes volt, már a legközelebbi jelenségek igazolták. Elyot és Mulcaster az Utópia nélkül bizonyára nem tárták volna fel műveikben az egyetemes népnevelés perspektíváját. A másik, a minek megállapításával az angol paedagogia-történetnek ezt a korszakát lezárhatjuk, a minden elvontságtól ment józan realizmusnak, a gyakorlatiasságnak egy neme, mely a klasszikus kultúra nagyrebecsülése és ápolása mellett is fel-feltűnik az elmélkedők irataiban. Még Morus képzeti alkotása is gyakorlati megfontolásokból, az angol gazdasági és társadalmi élet nyomorúságainak felismeréséből indul ki s gyakorlati téren, munkára nevelésben keresi a bajok orvoslását. Faji vonás ez, mely az angol neveléstörténet későbbi menetében mind erősebben fog jelentkezni.

V. RÉSZ.

Németország.

72. A középkor vége. – A XIV. század második felében, mikor az olasz lélek már lángoló rajongással fordult a klasszikus ó-kor felé, a nagy Németország szellemi világa, akárcsak Franciaországé és Angliáé, szinte egészen mozdulatlan volt. A humanizmus fény-sugarai még nem bírtak túlelmedni az Alpok hegy-csúcsain. A császárok egyszer-egyszer, koron áztatásuk alkalmával, jártak ugyan Rómában, de ezek a múltó élmények mélyebb nyomokat nem hagytak sem rajtok, sem környezetök lelkületén, s még kevésbé a birodalom közműveltségén. Egyes íróknak (például Johann von Neumarktnak) szebb latinságra törekvése csak esetlen dadogásnak tűnik fel, ha utánok Petrarca vagy Boccaccio műveit forgatjuk. A konstanci zsinat sem hozott maradandó változást. A köznevelés intézményein még a XV. század közepe táján sem mutatkozik éppen semmi nyoma a felfrissülésnek. Az ulmi Fabri Felix 1490 körül keletkezett művében, a svábok történetében azt írja, hogy az ő fiatal korában csodaszamba ment, ha német városban akadt egy-egy baccalaureus vagy magister, s 1000 klerikus közül alig volt *egy* is, a ki egyetemem látott; hozzáteszi, hogy még most is (azaz 1490 táján) ismeretlen a német egyetemeken a poézis és oquentia.¹ A kolostorokból, a kultúrának egykori gócz-pontjaiból és mentsváraiból rég kiveszett a tudományos

¹ Max Haussier: Felix Fabri aus Ulm, Leipz. Teubn. 1914. 54. 1.

szellem: a könyvtáraikban felhalmozott legbecesebb kéziratokat vastag porréteg fedte. Külső iskoláik megszüntek vagy elhanyaglottak. A székesegyházi iskolák merőben középkori anyagot tanítottak, középkori módon, a hagyományos oktatás mélyre kivájt kátyúiban. Nem különböztek tőlük a világi testületektől fenntartott és kormányzott városi iskolák sem.

Nincs tanulságosabb, mint ebből a szempontból vizsgálat alá venni *Bitschin Konrád*-nak, a porosz Kulm városa jegyzőjének és iskolamesterének 1430 körül keletkezett, újabban ismeretessé vált művét „A házasság életéről”, melynek negyedik könyve – Sevillai Izidor, Vincentius Bellovacensis és Aegidius Romanus encyclopaedikus munkái alapján – az iskolaszerű művelődési anyagot ismerteti és feldolgozása módját tárgyalja.¹ Mily mérhetetlen különbség közte és az ugyanakkor eloquentiát tanító olasz mesterek műveltsége, világnézete, pedagógiai álláspontja, stílusa, módszere közt. Bitschin még egészen a középkor embere. Talán legjobban bizonyítja ezt művének Vergiliusról, erről a soha ki nem szorult iskolai auktorról szóló része:

Ennek a költői mesterségnek sok híres írója volt, a kik közül a görögöknél kitűnt Homerus, a latinoknál pedig leg-híresebb volt Virgilius, mint szent Ágoston mondja az Isten Országáról szóló műve negyedik könyvének 3. fejezetében. Virgiliusnak nevezték a Virga szótól: anyja ugyanis azt álmodta, hogy vesszőt (virgam) szült, mely egészen az égig ért, a mi semmi mást nem jelentett, mint hogy Vergiliust fogja szülni, a ki magasztos és fenséges tárgyak megéneklésével az eget fogja elérni, mint Hugo (a Sancto Victore) mondja. Ez a Vergilius pedig a bölcsészetben és a jóslásban (in philosophia et nigromantia) igen jártas volt, és Alexander Neccam (mh. 1217) A Dolgok Természetéről szóló könyvében azt írja felőle, hogy csodákat műveit. Így mikor Nápoly városát a piócák csapása

¹ Konrad Bitschins Pädagogik. Das vierte Buch des encyclopaedischen Werkes: De vita conjugali (Latin szöveg, német fordítás és magyarra fordított jegyzetek). Von Dr. R. Galle. Gotha, 1905. E kiadás szövegkritikai szempontból sok kívánni valót hagy fenn, de egyébként hézagpótló. (Az idézett hely a 39. szakasz (45. sk. I.).)

kínozta, Vergilius mentette meg azzal, hogy egy aranyból való pióczát vagyis férget egy kút fenekére dobott; mikor aztán nagy idő elteltével a nevezett pióczát a kútból kihúzták, csakhamar az egész város megtelt pióczákkal vagyis férgekkel, s előbb nem javult meg ez a förtelmes állapot, míg az arany pióczát ismét le nem bocsátották a kútba. Ugyancsak Neccam mondja róla, hogy aranyhidat szerkesztett és Rómában a Colosseumnak nevezett ünnepi palotát ő építette, melyben minden egyes városrész szoborképe egy harangot tartott a kezében, és valahányszor valamely kerület föllázadt a rómaiak ellen, ennek a kerületnek a szobra csakhamar megcsendítette a harangot, s a nevezett palota ormán egy érczből való katona állott s dárdáját arra az oldalra fordította, mely az illető kerület felé nézett. Habár tehát a jóslás mesterségét tisztelet nem illeti, Vergilius művei mégis csodálatunkra érdemesek s ezekből állapítható meg az ő finomsága (*eiusque subtilitas ex talibus declaratur*).

A ki némileg ismeri a Vergilius alakja köré fonódott legendakört, nyomban rá fog ismerni e sorokban a szerző középkori észjárására és műveltségére, s tovább következtetve, könnyen el fogja képzelhetni azt a didaktikai szellemet, mely az akkori iskoláztatásban uralkodott.

73. A bázeli zsinat. – A középkori műveltség dermedtségéből a 18 évig (1431-1448) tartó bázeli zsinat hatása alatt kezdett felocsúdni Németország. Bíbornokok, püspökök, apátok, az alsóbb klérus tagjai, az egyetemek doktorai, a királyok és fejedelmek küldöttei találkoztak itt Európa minden részéből. Itt jutott a német lélek is legelőször tartós és hatékony érintkezésbe az olasz szellemmel. Nagy volt még ekkor az ellentét a hideg éjszak lassú gondolkozású, érdes viselkedésű, egyszerű emberei és a fürge elméjű, alkalmazkodó, pompakedvelő olaszok közt Amazok súlyos fegyverzetben harczoltak, a schóla modorában, terjedelmes körmondatokba, és syllogistikus bizonyítások lánczolatába foglalva érveiket; emezek a finomult stílus fordulatoságával, az ötletes és szellemes kifejezések özönével, könnyed, tetszetős, formailag megnyerő előadással szállottak síkra.¹ Lehetetlen volt immár e csiszoltabb ízlés

¹ V. ö. Voigt id. m. és u. a. szerzőnek Enea Silvio di Piccolomini cz. művét.

hatása alól elzárkózni a német fajnak, s a közlélek átalakulásának folyamatát – bár rendkívüli lassúsággal indult meg – senki sem tarthatta többé vissza. Hiába feszítették eléje aczélos keblöket oly hajthatatlan jellemek, mint Gregor von Heimbürg, ez a masszív gondolkodású, nagy tudományú jurista, a ki bár megmutatta, hogy, ha kell, ő is tuçl czifrálkodni szavával, ben-sejében mélyen megvetette a simán forgolódó, virágos beszédű, felszínes olaszokat, kiktől féltette nemzete erkölceit.

E mozgékony szellemű olaszok közé, a kik a bázeli zsinaton részt vettek, tartozott régi ismerősünk, Enea Silvio di Piccolomini is, a későbbi püspök és pápa, a ki évekig időzött német földön, a császár oldala mellett, a birodalmi kancellária szolgálatában. O tett ez idétt legtöbbet a humanisztikus műveltség terjesztésében, nem annyira czéltudatosan, mint inkább géniusának később megtagadott és szegyeit, könnyüvéru termékeivel, melyeknek sikamlós tárgya, a forma szépséges mezében, megtalálta útját a faragatlan német főurak lelkéhez is. így hódított észrevétlenül a formásabb latin írásmód. Akadnak már német tanítók (Niklas von Wyle), a kik – utánozva a megcsodált humanistát – az újfajta latin ékesszólásra (a humanisztikus műveltség e jellemző eszközének használatára) próbálják a fiatalságot megtanítani. Enea Silvio és Poggio művei ismeretessé válnak Németországban. A bolognai, páduai és páviai egyetemeket felkereső németek már nemcsak jogot akarnak tanulni olasz tanáraiktól, hanem mellesleg a humanistákat, az eloquentia tanárait is hallgatják, gyakran éveken át. Typusuk Albrecht von Eyb,¹ a ki 16 évig (1444-1460) tartózkodott olasz jogi iskolákon s a klasszikus irodalom szeretetét, a tisztultabb (bár még nehézkes) latin stílus képességét hozta magával hazájába. Leginkább a német birodalmi városokban jelentkeznek ezek a korai humanista törekvések. Eyb az új

¹ Herrmann Max: Albrecht von Eyb und die Frühzeit des deutschen Humanismus. Berlin, 1893. V. ö. Bertalot L.: Humanistisches Studienheft eines Nürnberger Scholaren aus Pavia (1460). Berlin, 1910.

iránynak Ulmban lett apostola.¹ Pirkhaimer, a gazdag nürnbergi patrícius, Pisában és Páduában tanulta a jogot és a klasszikus nyelveket, barátjává lett Pico della Mirandolának s hazatérése után is állandó összeköttetésben maradt az olasz tudósokkal. Nürnbergi házában humanisták és művészek találkoztak. Dürer rendes vendége volt. Ő maga Theophrastos, Xenophon és Gregorius Nazianzenus műveit fordította latinra és németre.²

74. Agricola. – De bármilyen ösztönző volt mindez, egymagában még sem lett volna elégséges arra, hogy az olasz humanizmus német földön gyökeret verjen. Erősebb indításra volt szükség; oly mozgalomra, mely általánosabb és messzebbre terjedő, mint az addigi elszigetelt vagy szórványos törekvések, s mely nem közvetve és mintegy alkalmyszerűen érezteti átalakító hatását, hanem magát a köznevelést helyezi a humanizmus szolgálatába. Ezt a mozgalmat egy lángelméjű németalföldi tudós kezdte meg: Agricola, Rudolf (1443-1485),³ a ki miután Deventerben, Löwenben, Kölnben és Parisban⁴ tanult, Olaszországba ment, s itt előbb Paviában, majd Ercole d'Esté ferrarai udvarában tartózkodott, összesen egy évtizedig. Ferrarában sűrűn érintkezett az ifjabb Guarinóvai, Theodoros Gázával és más jeles tanítókkal. Mint ízig-vérig humanista tért vissza szülőtte földjére, a honnan a szintén olasz földön megfordult nagy tudományú Dalberg püspök hívására Heidelbergába ment. Bár az egyetemen nem vállalt rendes tanszéket, mégis Németország éjszaknyugati és nyugati részeiben a klasszikus forrásokból táplálkozó műveltségnek ő lett

¹ Wagner Julius: Die Zeit des Humanismus vor der Reformation (Gesch. des humanistischen Schulwesens in Württemberg, I. köt. Stuttgart, 1912, 257-467). Paulsen, Gesch. d. gel. Unterr. in Deutschland (1450-1520), I. köt, 7-170. 1.

² K. Schmidt, Gesch. d. Pädagogik, II. 444-447.

³ Forrás: Vita Rodolphi Agricolae ex anno 1539. Corp. Ref. XI. köt. 438-446; vö. Woodward, Studies, 79-103.

⁴ Parisban a szintén Hollandiából való, a zwolli iskolából kikerült Wessel János volt neki is, Reuchlin Jánosnak is tanára. Wessel is évekig tartózkodott olasz földön. A scholasztikusok heves ellenfele. Meghalt 1489-ben.

igazi úttörőjévé. Szabad oktatásban részesíté az egyetemen köréje gyűlt fiatal embereket, a kik az új műveltségért rajongtak. Soraikban találjuk Celtis Konrádot is. Oly kitűnő iskolaszervezők, mint Hegius és Langen (kikkel még találkozni fogunk), tőle, a vele folytatott eszmecsere vagy levelezés ösztönző hatása alatt fejleszték ki a vezetésükre bízott intézményeket humanisztikus iskolákká, még pedig oly időben, mikor Németország keleti és déli részeiben még csak egyes műkedvelők irodalmi kísérleteiben nyilvánult meg a humanista hajlandóság s a mikor még a német egyetemek féltékenyen, helyenkint mereven elzárkóztak a „poéták”-tól. Hogy Agricola a maga paedagogiai felfogásával mennyire megelőzte akkori honfitársait, s hogy ennek a még mindig nem eléggé méltatott rendkívüli elmének gondolatai mily termékenyítőek lehettek, legjobban a *tanulmányozás módjáról* (De formando studio) szóló, 1484-ben írt leveléből² ítélni lehet meg. Ez a kis mű a németországi humanisztikus nevelés történetében úttörő lévén, tartalmának elemzése elől e helyütt nem lehet kitérnünk. Gondolatmenete vázlatosan a következő:

A mikor művelődni akarunk, kettőre kell ügyelnünk: hogy jól válaszszuk meg tanulmányaink tárgyát, s hogy tanulásunk módja helyes legyen.

A *tanulmányok megválasztásában* anyagi viszonyainkat és természetadta képességeinket kell figyelembe vennünk: „Egyik a világi, a másik az egyházi jogot, a harmadik az orvostudományt választja tanulmánya tárgyául; igen sokan azonban azokat a fecsegő és ürességtől kongó tanulmányokat keresik, melyeket közönségesen szabadművészeteknek neveznek (loquaces has et

¹ Is (Dalburgius) Heydelbergamvocavit Rodolphum, seu ut eius consuetudine se ipse ad recte scribendum assuefaceret, seu ut iuventus haberet styli formatorem. Huius Dalbergii contubernio usus est, quoad vixit. Et quamquam licuit esse ocioso, tamen propter utilitatem iuventutis, in Academia publice docuit Graece et Latine. Nee duxit sibi parum honorificum esse, quamquam aulico, scholas habere. (Corp. Ref. XI, col. 442). V. ö. Horawitz-Hartfelder id. m. 61. 1.

² Idézem az 1531. évi bázeli kiadást (első kiadás Parisban 1527-ben). – Legújában Häuser József „Quintilian und Agricola” című programtervezésének függelékében (Günzburg, 1910) nyomatta le a szöveget.

inani strepitu crépitanes quas vulgo artes iam vocamus), s idejüket a vitatkozások bonyolult tekervényeivel (*perplexis disputationum ambagibus*) vagy jobban mondva rejtvényeivel (*aenigmatibus*) vesztegetik; pedig ezek a rejtvények annyi sok századon keresztül még nem találtak Oedipust, a ki megfejthette volna őket s nem is fognak soha ilyent találni.” Mindamellett ezek a tanulmányok is, ha kellő módon foglalkozunk velők, értékesek lehetnek; különösen a bölcelet, melynek tárgya vagy maga az ember (*philosophia morális*) vagy a természet (*cognitio rerum naturalium*). Az embert mint erkölcsi lényt megismerhetjük a bölcelők (Aristoteles, Cicero, Seneca) műveiből, úgyszintén a történetírókból, költőkből és szónokokból, a kiknek gondolatain keresztül juthatunk el a Szentíráshoz, mint az erkölcsi elvek legszentebb foglalatajához. A természetet, melynek tanulmánya megóv a babonától, fölvilágosít bennünket az emberi érdekek kicsinyességéről, igazolja testünk mulandó és törekeny voltát s ekként örökkévaló és halhatatlan lelkünk kiművelésére ösztönöz, egyrészt az írókból, másrészt magukból a dolgokból ismerhetjük meg (*res ipsas attingendas*). „Át kell kutatnunk a szárazföldeknek, tengereknek, hegyeknek, folyóknak fekvését és természetét, a népek erkölceit, az országok határait és helyzetét, az örökre kapott vagy gyarapított birtokállományt, a növények és fűvek erejét, melyet Theophrastos foglalt írásba, s az állatok történetét, nemzedékeiket és csoportjaikat, melyeket Aristoteles írt le.”

Mindezeket az erkölcsi és természeti ismereteket oly írókból kell merítenünk, kik nemcsak érdemes tárgyakat dolgoztak föl, hanem előadásukkal is kitűnnek. A tárgyismerethez ugyanis a kifejezés készségének kell járulnia (*ut una opera et rerum notitia tibi ... et commode eloquendi ratio contingat*).

Ez csak úgy lehetséges, ha teljesen szakítunk a hagyományos iskolai gyakorlattal. „Legyen előtted gyanús minden, a mit eddig tanultál.” Mindenekelőtt nagyobb figyelemben kell részesíteni az anyanyelvet. Az írókat anyanyelvünkre (*vernaculo sermone*) le kell fordítanunk; csak így hatolhatunk be az eredeti szöveg legfinomabb árnyalataiba. Ha latinul írunk is, mindig elébb anyanyelvünkön (*patrio sermone*) fogalmazzuk meg a gondolatot; csakis így lesz előadásunk világos és szabatos, mert a hibát legjobban abban a nyelvben fedezzük föl, melyre születünk (*ad quem sumus nati*). A stílus főkéllékei: a világosság s tisztaság; az ékesszólás csak másodsorban lehet figyelem tárgya.

A *tanulás módjának* kifejtésében Agricola különösen három kellékről emlékszik meg. Az első, hogy a növendék jól értse meg, a mit tanul (ut plane recteque percipiat, quod discit); a második, hogy híven őrizze meg emlékezetében, a mit megértett (ut fideliter, quod percepit, contineat); a harmadik, hogy képes legyen a tanultakat önállóan alkalmazni (ut et ex eo aliquid ipse parere praeferreque valeat). A megértést a tárggyal való alapos és beható foglalkozás, a megtartást a gyakorlás és ismétlés biztosítja; az alkalmazni tudás azon fordul meg, hogy a tanultakat képesek vagyunk-e egymással vonatkozásba hozni. Minderről gondoskodnia kell az oktatásnak.

A didaktika elméleti kérdéseiben járatos olvasó ebből a vázlatos elemzésből is nyomban megállapíthatja Agricola nyilatkozatainak a korviszonyokhoz mérten rendkívüli jelentőségét. A szóhévelyezések vigasztalan sokaságában, a mikor 1484-et írnak, akad német földön egy világosan gondolkodó ember, a ki bátran hirdeti, hogy nemcsak szókat kell tanulni, hanem tárgyi ismereteket is kell szerezni; hogy nemcsak az embernek, hanem a természetnek tanulmányozása is fontos; hogy a bölcsészet nem valami rejtélyes tudomány, melyet csak beavatottak érthetnek meg, hanem az emberek és dolgok helyes megítélésének a képessége; hogy a műveltséghez tartozik az előadás világossága, szabatosága, szépsége; hogy a klasszikus irodalom szellemébe csakis az anyanyelv segítségével lehet behatolni. Ki merné mindezeknek a megállapításoknak a helyességét kétségbe vonni? Ki tagadhatná meg feltétlen tiszteletét attól a férfiútól, a ki ezeket az igazságokat Németországban először és teljes nyomatékkal hangoztatta? Ki ne ismerné el, hogy a mit Agricola az ismeretszerzés és oktatás menetéről mond, annál jobbat lényegileg mi sem mondhatunk? s hogy a szemlélet mozzanatát kivéve – melynek alapvető természetét még fel nem ismerte -, már csirájában feltaláljuk Agricolánál az oktatás menetéről szóló mai elméleteinknek minden lényeges vonását? A német humanizmusnak, későbbi kifejlésében, csak követnie kellett volna Agricola programmszerű kijelentéseit: ment maradt volna minden egyoldalúságtól és

túltengéstől, s nem billent volna meg a tárgyismeret és ékesszólás didaktikai egyensúlya, mindkettőnek vesztére.¹

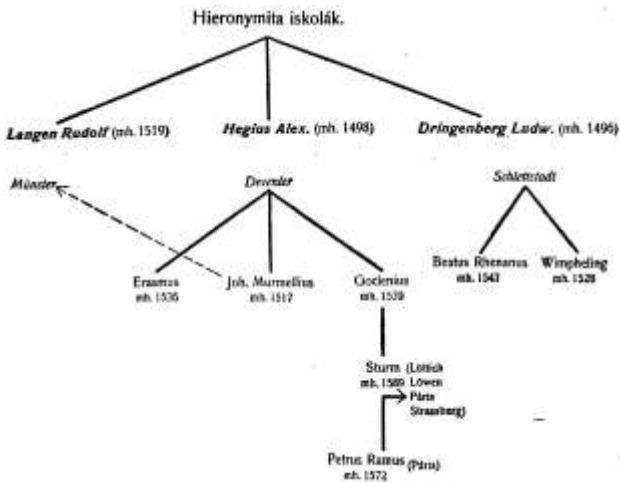
75. A hieronymiták iskolái.² – Senkit sem lephet meg, hogy az elvetett mag (az olasz földről átplántált humanisztikus műveltség gondolata) Agricola szűkebb hazájában, Németalföldön, majd a vele határos német területeken (a mai wesztfáliai és rajnai tartományokban) kelt ki legelőször. Termékeny talajra talált különösen oly helyeken, a hol a Geert de Grote (1340-1384) alapította erkölcsi testületnek, a hieronymitáknak (*fratres communis vitae, v. bonae v. liberae voluntatis*), e jámbor és munkás életre egyesült férfiaknak intézményei állottak fönn. Alapításuk századában s a tizenötödiknek első felében kis-iskolákkal egybekötött munkaházak voltak, melyekben a tanulóifjak könyveket másoltak s ezzel a papi mesterséggel (*ars clericalissal*) biztosították az egyes házak fentartását. Ekkor még nyoma sincsen bennök a humanisztikus tanulmányoknak. A növendékek egyedüli tankönyvei a szent iratok. A keresztény hitélet bensősége (mely a szintén hozzájuk tartozott Kempis Tamás halhatatlan művének, a világ legszebb imádságos könyvének minden sorát áthatja) volt egyedüli eszményök. A XV. század derekán túl már mintegy 30 helyen találkozzunk velők. Fontosabb állomásaik: Deventer (anyaház), Zwolle, Utrecht, Groningen, Nymwegen, Herzogenbusch, Gent, Löwen, Lüttich, Münster, Emmerich, Köln, Trier, Magdeburg, Hildesheim.³ Már Agricola hazajötte előtt mutatkoznak egynémely iskolájukban a humanisztikus műveltség átalakító hatásának nyomai; de kétségkívül

¹ Az 1539-ik évi életrajz írója is érezte ezt, mikor Agricoláról mondja (col. 445) „quod videlicet non divulsit artes natura copulatas, rerum doctrinam et eloquentiam”.

² DelpraWVlohnike: Die Bruderschaft des gemeinsamen Lebens. Leipzig, 1840. – Kaemmel: Geschichte des deutschen Schulwesens im Übergänge vom Mittelalter zur Neuzeit. Leipzig, 1882. 210. s köv. lapok. - A magyar irodalomban Acsay Antal: A közös élet testvérei. Magyar Paedagogia VI (1897): 386., 485., 551. s köv. 1.

³ Voltak női házaik is, melyeknek élén a rektoron kívül egy ú. n. Martha vagy Mater rectrix állott. A középponti ház Utrechtben. Egyebet alig tudunk róluk. Kaemmel, id. m. 212. 1.

Agricola volt az, a ki legtöbbet tett e fordulat előidézésében, a ki teljessé tette az átalakulás folyamatát.¹ A hieronymiták iskoláiból kikerült Langen, Hegius, Dringenberg, a kik jóval a hitújítás előtt szervezték meg klasszikus iskoláikat, Agricolának vagy személyes vagy közvetett hatása alatt állottak. Az első közülök Münsterben volt iskolaszervező; a második a deventeri iskolát alakította át, s tanítványai közé számíthatta Erasmust, Murmelliust és Gocleniust; a harmadiknak, a schlettstadi humanista iskola újjászervezőjének közvetlen vagy közvetett hatása alatt állottak Beatus

Rhenanus és Wimpheling, – csupa oly nevek, melyek a humanizmusnak és a humanisztikus nevelésnek történetében mindenha emlékezetesek fognak maradni. S ha még hozzáteszszük, hogy Sturm János, a strassburgi híres iskola rektora is a hieronymiták iskolájába járt (Lüttich) és Löwenben Gocleniusnak volt tanítványa, s viszont

¹ Helyreigazításra szorul Paulsen állítása (id. m. I, 159): „Dem Humanismus stehen die Brüder völlig fern”, a mi csak az első időkről mondható. Műve későbbi lapjain maga Paulsen elismeri az ellenkezőt (v. ö. u. o. 160, 165).

ő maga tanára volt Parisban Ramus Péternek, a kit a francia iskolai reformtörekvések legbátrabb előharcosaként ismertünk meg, világosan látjuk szemünk előtt a németországi paedagogiai humanizmus nyugati elterjedésének kinyomozható vándorútját, és teljes valójában értékelhetjük egyrészt Agricolának, másrészt a tőle függő hieronymitáknak rendkívüli jelentőségét a dolgok új rendjének létrejöttében. E hatások menetét és idősorát szemléletessé teheti a fenti vázlatrajz.

76. A német humanisták paedagogiai törekvései a hitújítás előtt. – Miután a latin iskolák újjászervezésének külső történetét megismertük, arra a kérdésre kell felelnünk, hogy az Agricolától függő humanista nevelők milyen tartalommal telítették meg iskoláik kereteit? Az első, a mire teljes erővel és kíméletlen eszközökkel törekedtek valamennyien, a Doctrinale kiszorítása. Nem szabad felednünk, hogy Laurentius Válla ekkor már megírta volt féktelen invectiváját e középkori nyelvtan ellen. Wimpheling még megtartja, de megrövidíti. Murmellius éles kritikát ír ellene Scopariusában (1513), mely már a XV. század olasz humanistáinak írásaira támaszkodik, kiküszöböli a münsteri iskolából s maga ír latin alaktant a klasszikusokból vett példákkal; megszerkeszti továbbá Pappá címen latin nyelv- és gyakorlókönyvét, ezt az első félénk kísérletet azoknak a törekvéseknek hosszú sorozatában, melyek Comenius Januájában végződnek s a nyelvismerettel kapcsolatos tárgyi ismeret megadására irányulnak. JVindezek a könyvek egyúttal azt a célt szolgálták, hogy a latin grammatikai tanulmány idejét megrövidítsék s a gyermekeknek mentől előbb hozzáférhetővé tegyék a klasszikus irodalom legjavát. A végezel kettős volt: egyfelől az, hogy a növendékek megtanuljanak művelt emberek módjára latinul beszélni és írni; másfelől az, hogy a klasszikus nyelvbe és irodalomba való behatolás humánussá tegye gondolkozásukat, érzületöket, erkölcsi maguktartását. A művelt és szép kifejezőmód elsajátítása és a klasszikus irodalmakban foglalt tartalmi értékek felismerése – úgy hitték – visszahat a lélekre: a kettő együtt finomítja

a szépnek, a jónak, azjgaznak megérzését, megneemesíti az ember ösztöneit. Mindezt első helyen a latin nyelvre és irodalomra vonatkoztatták; a görögnek csak lassan tudtak érvényt szerezni. Az úttörés érdeme e téren Hegiusé.

77. A lüttichi iskola. – Nem lesz érdektelen az első humanisztikus tanintézetek valamelyikét teljes kifejtésében is megismernünk. Kiválasztom e czélből a lüttichi iskolát, még pedig az 1522-ik év álláspontjáról.¹ Ebben az időben tanult itt Sturm János, a kinek strassburgi gymnasiumi szabályzatán épp úgy felismerhető a lüttichi tanulmányi rend hatása, mint Sturm tanítványának, Ramus Péternek reformtervezetein, nemkülönbén a Jézus-Társaság tanulmányi rendszerén. A lüttichi iskola úgy volt szervezve, hogy az oktatás alsó, közép- és felső fokozatait egyesítette magában. Nyolcz osztálya közül az elsőben megtanultak a gyermekek olvasni, írni és latinul deklinálni és konjugálni (*elemi szakasz*), a II., III. és IV. osztályban latin *grammatikát* tanultak s párhuzamosan latin klasszikus írókat olvastak; az V. és VI. osztályban elsajátították a görög nyelvtant s megismertek néhány görög klasszikus íróval s ugyanezekben az osztályokban végezték el latin írók olvasásával kapcsolatosan a *rhetorikát* és *dialektikát*; a VII-ik volt a tulajdonképeni philosophiai osztály (Aristoteles, Platon, Euklides), a VIII-ik a *theológiára* készített elő. Az első hat osztályban az osztályrendszer, a két utolsóban a szakrendszer uralkodott. Minden osztályban 10-10 tanulóból álló csoportok, decuriák voltak, élükön a tizedessel (decurióval), a ki lekérdezte a leczkét és a mulasztásokat bejelentette a tanárnak. Az alsó osztályokban nyomait találjuk a versenyzésnek és az erre alapított locatióknak (érdem szerint való ültetésnek); az év végén ünnepies záróvizsgálatok járták, jutalomdíjak (praemiumok) kitűzésével. Szindarabokat is játszottak (például Terentiusnak egy-egy vígjátékát).²

¹ Charles Schmidt, La vie et les travaux de Jean Sturm. Strassburg, 1855. 2-5; Molnár Aladár, id. m. 44-46.

² Sturm maga írja (Classic. Epist. lib. I. No. 8), hogy Lüttichben Terentius Phormiójában Geta szerepét játszotta.

78. A humanizmus térfoglalása a német egyetemeken. – Németország déli és középső részeiben nem a latin iskoláktól, hanem a német egyetemektől¹ indul ki a humanizmusnak, mint új művelődési értéknek hivatalos elismerése. De ez is csak a XV. század utolsó tizedében következik be, mikor a császári trónt a művelt, sokoldalú, tudománykedvelő, fenkölt lelkületű Miksa foglalja el.² Azelőtt csak vándorhumanistákat halálunk az egyetemeken (Luder Péter), a kik ideig-óráig tartózkodtak egy helyen, poézist és retorikát tanítva, de állandó alkalmazást nem nyervén vagy kerülvén, csakhamar tovább állottak. Miként nyugaton Agricole, délen a Páduában, Ferrarában, Rómában és Bolognában megfordult Celtis Konrád (1458-1508) volt az olasz humanizmus legbuzgóbb közvetítője: tudós társaságokat szervez (Societas Rhenana, Sodalitas Danubiana Yistulana); számos helyen tanít, sűrűn levelez, hevülettel és erővei izgat. A bécsi egyetemen is már a XV. század közepétől tartanak ugyan egyes tanárok kivételesen Cicerónak vagy Terentiusnak egy-egy művéről magyarázó előadásokat, de csak 1493-tól kezdve van itt – részben olasz származású és olasz műveltségű tanárok személyes hatása folytán – a poézisnek és eloquenciának külön állandó tanszéke (Celtis is utóbb ezt látta el). Nemsokára kiszorul a Doctrinale és feltűnik a baccalaureátuson Vergilius Aeneise kötelező érvényességgel; 1501-ben szervezi Miksa, Celtis tervei szerint, a Collegium poetarum et mathematicorumot s amannak kebelében a „koszorús költő” (poéta laureatus) neve alatt isfheretes egyetemi kitüntetést. A XVI. század első két tizedében (tehát nagyobbára szintén a hitújítás előtt) megy végbe az erfurti egyetem átalakulása, Mutianus Rufusnak és társainak ösztönzésére, s az óriás vihart támasztó, a régi szabású tudósokat kegyetlenül kigúnyoló (de nem egy tekintetben igazság-

¹ Paulsen, *Gesch. d. gelehrten Unterrichts*, 2. kiad. Leipzig, 1897. I. köt. 74-79; 126-129.

² Aschbach, *Gesch. der Wiener Universität*, I. Wien, 1877. 126-129. Kink, *Geschichte der kaiserlichen Universität in Wien*, 1854 (passim). v. ö. még G. Bauch műveit (Erfurtról és Ingolstadttról).

talán) *Epistolae Obscurorum Virorum* gyűjtő hatása alatt. Ugyancsak ekkortájt (1518) történik, főleg Erasmus közreműködésével, a löweni egyetem megújítása s az ottani *collegium trilingue* (görög, latin és héber nyelvek tudós főiskolája) megalapítása. Végül, a wittenbergi egyetem,¹ úgyszintén a legvirágzóbb német egyetem, a lipcsei (mintegy másfélezer hallgatójával) szintén 1500 és 1520 között léptek rá a humanizmus ösvényére. Az utóbbi két főiskolán (s az erfurtin) zajlottak le a poéták és „sophisták” legádázabb küzdelmei, melyek amazoknak, a humanistáknak győzelmével végződtek. A nevezett egyetemeket követték az új irányban mások (Rostock, Greifswald, Heidelberg, Bázél, Tübingen), míg a kölni egyetem továbbra is megmaradt konzervatív álláspontján, a nélkül azonban, hogy az új életre keltett klasszikus műveltség hódító hatása alól teljesen ki tudta volna magát vonni. Az egész mozgalomnak legjellemzetesebb külső eredményei: A grammatika önállóvá lesz, azaz, a dialektikai tárgyalásmód kényszere alól felszabadul; Aristoteles középkori latin fordításai és kivonatai félretételnek s helyökbe Bessarion, Argyropulos, Laurentius Vállá és Theodoros Gaza jobb és teljesebb fordításai lépnek; a kései scholasztikusok kommentárjai elejtetnek s helyöket jobb magyarázatok foglalják el; a rendes egyetemi tanulmányok sorába felvételik a költészet és ékesszólás (latin klasszikusok értelmezésével); a görög nyelv és irodalom mindenütt külön tanszéket nyer. A mikor a németországi hellén tanulmányok úttörője, Reuchlin meghalt (1522), már minden német egyetemen lehetett görög nyelvet tanulni.²

¹ A mi Bécsnek Celtis Konrád, az Wittenbergának Buschius Hermann. Tanítványa volt Agricólának, Alexander Hegiusnak, Langen Rudolfnak, 1502-ben érkezett (olaszországi útja végeztével) Wittenbergába. Ettől az időponttól kezdve állandósul a humaniorák tanára (Ordinarius lector humaniorum litterarum). Friedensburg W.: *Geschichte der Universität Wittenberg*. Halle a. S. 1917. 69. s köv. lapok.

² Beatus Rhenanus 1515-ben így ír: *Adeo nunc, benevolentibus, nobis superis, Graecanicam eruditionem omnes passim amant, magnificiunt, amplectuntur* (Horawhzh-Hartfelder: *Briefwechsel des Beatus Rhenanus*, Leipzig, 1886. p. 80); 1517-ben pedig (ibid. p. 91) Erasmusnak azt írja, hogy „omnes graecantur” (Bázélból).

79. Erasmus. – A midőn a német humanizmus paedagogiai eszméinek és alkotásainak fokozatos fejlődését vizsgáljuk, lehetetlen éppen csak futólagosan méltatnunk a rotterdami Erasmust, a ki, bár maga állandó tanítói tisztet sohasem viselt, mégis legtöbbet tett összes kortársai közül a humanisztikus szellemű paedagogiai gondolkodás kialakítására. Benne futnak össze egész Európa akkori művelődési törekvéseinek összes szálai. Joggal hasonlították Voltairehez: mindketten a maguk korának elismert szellemi vezérei minden tudományos és kulturális kérdésben. Hatásuk nemcsak egy-egy országra (Voltaire-é Francia-, Erasmusé különösen Németországra), hanem azon túl egész Európára kiterjedt. De kettejük közt kétségkívül Erasmus az egyetemesebb szellem; a latin nyelv nemzetközi eszközével és személy szerint is egyaránt otthon volt Németországban, Hollandiában, Angliában, Franciaországban, Svájcban és Olaszországban. Összeköttetésben állott egész Európa tudósival és íróival (a magyarok közül Brodarich Istvánnal, Oláh Miklóssal, Henckel Jánossal, Pisó Jakabbal, Verancsics Antallal). Boldognak vallotta magát az a város, melynek falai közt időzött; boldognak az a halandó, a ki csak egy sor írását fel tudta mutatni. Szellemi felsőbbsege előtt meghajoltak pápák, fejedelmek, városok, tanárok, tudósok és írók; a hol megjelent, királyi pompával fogadták; egyetlen ajánló szava elegendő volt, hogy pártfogoltja tanári állásba jusson.¹ Mindez még akkor is szükségessé tenné élete körülményeinek részletesebb ismertetését, ha irodalmi munkásságának igen nagy része nem magának a nevelésnek legfontosabb kérdései körül forogna.²

¹ Humanista kortársainak leveleiből összegyűjtöttem a következő epithetonokat és magasztaló kifejezéseket: unicum litterarum asyllum, unicum Germaniae nostrae et huius saeculi decus, omnis eruditionis princeps, universarum artium quoddam quasi πανδοχεῖον, orbis terrarum decus, Jupiter noster, lumen mundi, nostra aquila, eruditorum gloria, totius Europae decus, communes omnium litterarum deliciae, Latinae linguae atque mēliōnis istius eruditionis verissimae deliciae, inter litteratos viros princeps, vir absolute doctus, Christianus Cicero, rei litterariae caput etc.

² Woodward, Desiderius Erasmus concerning the aim and method of Education, Cambridge, 1904. – Nisard, Études sur la

80. Erasmus élete. – Született 1466-ban– a világforgalom egyik legjelentékenyebb pontján, Rotterdamban. Az olvasást és írást Goudában sajátította el; innen az utrechti székesegyházi iskola éneklő gyermekei közé került; majd kilenczéves korában a hieronymiták deventeri iskoláját látogatta, melyet akkor (1475 körül) még alig érintett a humanizmus fuvallata (Agricola csak néhány év múlva került haza Olaszországból). Maga Erasmus mondja¹ ezekről az időkről:

Szerencsétlen volt az a kor, mely engem, mikor még gyermek voltam, a De módís significandi-val² kínpadra vont (excarnificabat), miközben semmi egyebet sem tanultam, mint helytelenül beszélni (t. i. latinul) . . . Szent Isten, milyen idő volt ez, a mikor Joannes de Oarlandia³ verses tankönyvét magyarázták nagy képpel a fiataloknak, nehéz és terjedelmes kommentárok kíséretében? a mikor az idő legnagyobb része együgyű versecskék tollbamondásával, ismétlésével és számonkérésével telt el? a mikor a Floristát⁴ kellett megtanulni? Mert Alexandert⁵ még a türhetők közé számítanám ...

Az az iskola (a deventeri) akkor még barbár vala (Ea schola tunc adhuc barbára erat). A Pater meus-t⁶ tanították; az igé-időket kívánták; Ebrardust⁷ és Garlandiát⁸ magyarázták . . .

Renaissance. Paris, 1855. (Magy. ford. Vajda János, Budapest, 1875). - Tögel (Hermann): Die pädagogischen Anschauungen des Erasmus. Dresden, 1896. – Péter János: Erasmus (A gyermekek nevelése. A tanulmányok módszere). Budapest, 1913.

¹ Idézem a nagy leydeni kiadást: Desiderii Erasmi Roterodami opera omnia in decern tomos distincta. Lugduni Batavorum, 1703. s k. é. (A fenti idézetek túlnyomóan az I. kötetből valók.) Értékes forrás még Beatus Rhenanus nekrológja (levél alakjában). Horowitz-Hartfelder, id.m.427-428.1.

³ A későbbi középkor latin grammatikai oktatásában nagyon kedvelték a De módís significandi szerint való tárgyalást, azaz: ugyanolyan alapértelemmel rendelkező szók alaktani változataiban rejlő különbségek dialektikai elemzését. Például dolor, jelenti a dolgot „per modum permanentis”, doleo ugyanazt „per modum fluxus” V. ö. Tögel, id. m. 82. 1.

³ Angol grammatikus, szerzője a Facetusnak (l. Rabelaisnál).

⁴ Ludolf von Hildesheimnak (XV. század) 5 fejezetből álló grammatikai tankönyve, mely főleg mondattani anyagot tartalmaz.

⁵ Alexander de Villa Dei Doctrinaléja.

⁶ Elemi latin tankönyv lehetett.

⁷ Eberhardus Graecismusa (l. Rabelaisnál).

⁸ L. fönt 1. alatt.

Gyermekkoromban a szép tudományok (*bonae litterae*) az olaszoknál újból zsendülni kezdtek (*repullulascere coeperunt*), de mivel a könyvnyomtatás mestersége nem volt még föltalálva vagy csak nagyon kevés emberek jutott tudomására, semmiféle könyvek nem kerültek hozzánk (*nihil ad nos librorum perferebatur*), és mélységes békességben uralkodtak mindenütt azok, a kik a legtudománytalanabb tudományt tanították (*qui litteras docebant illitteratissimas*). A jobbféle tudománynak egy kis fuvallatát (*aurulam quam melioris litteraturae*) Itáliából hozta hozzánk legelőször Agricola Rudolf, a kit 12 éves koromban (azaz: 1478/9-ben) szerencsés voltam Deventerben láthatni.

Nyilván ekkor történt az, hogy Agricola személyes érintkezésbe jutott Hegiussal, a deventeri iskola rektorával, nemkülönben ennek az intézetnek egyik tanárával, a hieronymiták kötelékébe tartozó Sintheim Jánossal, a kik azután megkezdték az iskola átszervezését és új, humanisztikus szellemmel megtelítését. Rövid ideig részese volt ennek az átalakulásnak a még ott időző Erasmus is.¹ Már Deventerben úgy ismerte Terentiust, mint az öt ujját (*Terentii comoedias puer non secus tenebat ac digitos suos*, mondja róla Beatus Rhenanus).

Tizennégy éves korában teljesen elárvult. Szegénysége miatt Herzogenbuschba, a hieronymiták házába ment, a hol ellátásáról gondoskodtak. Tizenhét esztendő volt, mikor az ágostonrendiek steini kolostorába vonult;

¹ Alexander Hegius et Zinthius coeperant aliquid melioris litteraturae ittvenire. – V. ö. Beatus Rhenanus nyilatkozatát: Proximam sibi laudem vendicat Daventria, quae puellum adhuc instituendum suscepit. Praeerat illic ludo litterario tum Alexander Hegius Westphalus, homo bonarum litterarum minime expertus et Graecarum nonnihil peritus, Rudolpho Agricola communicante, cujus amicitia familiariter utebatur nuper ex Italia reversi, ubi Guarinum Veronensem Ferrariae profitentem et alios aliquot eruditione célèbres audiverat . . . Erat tum inter eos, quos illic fratres vocant, non quidem monachos, sed contubernii ratione et vestitus simplicioris et uniformis convenientia Monachis similes Joannes Sintheimius vir probe litteratus . . . Ugyancsak B. Rh. írja: Apud Daventriam primum posuit in litteris tirocinium, utriusque linguae rudimentis imbibitis sub Alexandro Hegio Westphalo, qui cum Rudolpho Agricola recens ex Italia reverso amicitiam contraxerat et ab eodem Graece docebatur: nam huius litteraturae peritiam ille primus in Germaniam importavit.

ugyanitt 1492-ben áldozópappá szenteltetett. A cambrayi püspök, felismervén tehetségét, felmentette a kolostorban maradás kötelezettsége alól s Parisba küldötte teológiát tanulni. Itt nagy szenvedések várták: a Collegium Montis Acutiban (Collège Montaigu) lakott, melynek akkortájt borzalmas állapotát már a francia nevelés történetéből ismerjük. A romlott ételektől s lakószobájának dögleletes levegőjétől egész életére megrendült az egészsége.¹ Theologiai tanulmányokkal egyébként csak kényszerűségből foglalkozott; lelke a klasszikusok műveihez, kivált a görög irodalomhoz vonzotta, melynek szépségei elbűvölték. Közben leczkéket adott Parisban időző ifjaknak, egyebek közt Lord Mountjoienak, a kivel utóbb Angliába ment, a hol megismerkedett Monis Tamással és Colét Jánossal. Néhány hónap múlva ismét Parisban találjuk: ekkor (1500) adta ki Adagiumait, melyeknek – mint láttuk – oly nagy jelentőségük volt a francia humanizmus létrejöttében.

Innentúl majdnem két évtizeden át folyvást vándorolt Erasmus. Mintha érezte volna, hogy csak akkor szolgálhatja sikeresen a humanisztikus műveltség magasatos ügyét, ha nemzethez és néphez nem köti magát, ha helyektől és személyektől függetlenül intézheti élete sorát. E világjárás nevezetesebb állomáshelyei: Löwen, a hol több ízben megfordult, tudós intézményeket szervezve² és tudós törekvéseket istápolva; London, melynek humanista köreiben oly szívesen látták és oly nagyra becsülték; Cambridge, melynek egyik kollégiumában rövid ideig görög és héber nyelvet tanított díjtalanul; Velence, a hol hosszabb időt töltött Aldusék házában, Adagiumainak bővített kiadását rendezve sajtó alá; és Róma, az örök város, a minden humanisták álmainak és ábrándjainak hírtől és dicsőségtől övezett bálványá.

¹ Illic in Collegio Montis Acuti ex putribus ovis et cubiculo infecto concepit morbum, h. e. maiam corporis, antea purissimi, affectionem.

² Különösen a Collegium trilingue szervezése fűződik Erasmus nevéhez. Itt előadásokat is tartott. Erről az intézményről mondja Mosellanus (a Paedologia 1520-iki kiadásának 37. dialógusában): „schola vei hoc nomine omnium foelicissima, quod magnum ilium et sapientiae et eloquentiae principem habet Erasmus”.

Egyik löweni látogatása idejében érték el hozzá a német reformatio hullámai. Ismerve eddigi mozgalmas életét és haladó szellemét, azt hihetnők, hogy a forгатag Erasmust is elragadta. De csakhamar kiderült, hogy a mily erélyes tudott lenni, mikor a tudomány érdekeiről volt szó, épp oly tartózkodóvá lett minden dogmatikus vagy politikai vitában. Hamisítatlan tudós vérmérsékletéből következett pártonkívülsége, a pártok fölé emelkedése oly kérdésekben is, melyeknek felvetése megremegettette és lázba ejtette az egész keresztény Európát. Tudós tárgyilagossága nem engedte, hogy szemet hunyjon a lelki javakkal való bűnös visszaélések, a papság elvilágiasodása, a szerzetesi élet megromlása, az egyházi nevelés elmaradottsága előtt, de viszont szellemének ugyanez a tudós alkata visszatartotta attól, hogy a német reformátorokat jellemző erőszakos radikalizmus útjára térjen.¹ De visszatartotta még más is: az a mély meggyőződése, hogy az egyház bajai a szakadás elkerülésével is orvosolhatók. „Erasmus szemében az első, szilárd pont mindenkor ez volt: reformatio az egyházon belül; a római katolikus egyházat a történeti élet adott és szükségszerű alakjának, az egész nyugati műveltség és erkölcsiség hordozójának tekintette.”² Ez a megingathatatlan meggyőződése, párosulva a tudós voltából eredő szelid mérsékletével (*lenis mansuetudo*), elégséges magyarázatát adhatja annak, hogy oly helyre vágyott, melyet az indulatok árja – feltevése szerint – el fog kerülni; a hol a vihar elmúlását és a keresztény világ egységének helyreálltát – mint gondolta – nyugodtan bevárhatja, s eközben az emberi kultúrát a klasszikus eszmények mértéke szerint minden izgalomtól menten szolgálhatja. Bázalbe ment, s itt, a tudós Frobenius könyvnyomtató házában tartózkodott 1522-től 1529-ig egyhuzamban. Ez a hét esztendő érlelte meg irodalmi

¹ Burer Albert, német humanista, 1521-ben ezt írja: *quibusdam* (Erasmus) *adulator esse censetur, opinor, non aliam ob rem, quam quod jnodestius rem omnem egerit, quam fecerit Martinus* (Luther). Fölötte jellemző e részben az a két levél, melyet Luther és Melanchthon váltottak (1519, 1526).

² Paulsen szavai, *id. m. I, 181.*

alkotásainak legnagyobb részét, s már-már azt hitte, hogy ebben a zavartalan visszavonultságban élheti le hátralevő napjait. Csalódott. Az 1529-ik év elején Bázelen is végbement a hitújítás, mely ismét kezébe adta a vándorbotot. Freiburgba ment, de csak rövid időre. Csakhamar visszavágyott az időközben elhalt Frobenius családja körébe, a hol nagy szeretettől övezve, de testi fájdalmaktól gyötörtetve 1536 július 12-én ragadta ki a halál munkás kezéből a tollat. Fejedelmekhez méltón gyászolta az egész világ tudós köztársasága. A halálakor írt megemlékezések és gyászoló versek, műveinek ívrétű kiadásában, 27 lapot töltenek be. Hazánkfia, Oláh Miklós, latin és görög sírversben búcsúztatta. Emez fordításban így hangzik:¹

Teste szerint sírban van a nagytudományu Erasmus,
 Ámde a lelkét már bírja a csillagos ég.
 Elhunytát az egész föld népei szerte siratják;
 Csak mennyekbe' lakó' szellemeké az öröm.

81. Erasmus paedagogiai művei. – Erasmus egyike volt a legtermékenyebb íróknak. A mit érzett, tapasztalt, tanult, szerette papírra tenni; mintegy érdemet keresett abban, hogy mentől többféle eszmekörben ad-hassa bizonyítékát kitűnő tárgyismeretének és mesteri előadásának. Mint minden humanista, ő is különös érdeklődéssel viseltetett az iskola iránt. Ez a terület volt az, melynek helyes megművelésétől függött legfőképen a humanizmus sorsa. Ez a tudat is arra indította Erasmust, hogy műveinek jó részét a nevelés szolgálatába szegődtesse.

Paedagogiai érdekű munkáit két csoportra lehet osztani. Az elsőbe sorolhatjuk tankönyveit, melyekkel a középkorból áthagyományozott Eberhardusokat, Floristákat, Hugutiókat, Garlandiákat és a Doctrinalét végkép ki akarta szorítani, s a klasszikus nyelvi és irodalmi

¹ Σήματι τῷ κεῖται το νεκρον φρονέοντος Ἐράσμου,
 Αυτάρ ἔχει ψοχὴν ουρανός ἀστερόεις.
 Κλαίουσιν πάντες τοῦτοι) μὲρον οἱ ἐγί, κόσμῳ,
 Ἀλλά γε χαίρουσιν πνεύματ' ἐπουράνια.

oktatásnak helyesebb módját meg akarta honosítani. E végből latinra fordította Theodoros Gaza görög nyelvtanát és átdolgozta Lilius kis latin mondattanát, megírta latin stílusú művét¹ (*De utraque verborum ac rerum copia*), s közzétette *családi beszélgetéseit*² (*Colloquia Familiariá*); melyeknek célja (mint a szerző az előszóban kifejti) az volt, hogy a gyermekek könnyű szerrel megtanuljanak szépen és ügyesen latinul beszélni oly anyagon, melynek erkölcsösítő hatása is van. E csoportba tehetjük továbbá a *Közmondások gyűjteményét* (*Adagia*), melyet Erasmus eredetileg nem tankönyvnek, szánt ugyan, de a mely alaki és tartalmi jelességeinél fogva csakhamar az iskolai oktatás segédeszközévé lett; végül a *Gyermekek művelt magaviseletéről* (*De civilitate morum puerilium*) szóló értekezést.

Egy másik csoportot tesznek Erasmusnak részben Quintilianustól és Plutarchostól befolyásolt elméleti művei az oktatás és nevelés különböző kérdéseiről. Ezek: *A gyermekek nemes szellemben való neveléséről* (*Declamatio de pueris ad virtutem ac literas liberaliter instituendis idque protinus a natiuitate*), *A tanulmányozás módjáról* (*De ratione studii*, vagy: *De studio bonarum litterarum*), *A görögös latin nyelv helyes ejtéséről* (*Dialógus de recta latini graecique sermonis pronuntiatione*),³ *A levélírás módjáról* (*Opus de conscribendis epistolis*),

¹ Copia jelenti a kifejezés bőségét. Például: Hányféleképen lehet latinul kifejezni ezt a gondolatot: „csurom-víz lett”? s hányféleképen lehet retorikailag kibővíteni? (*totus eommaduit; a summo capite ad imum usque calc'eum pluvia eommaduit; caput, humeri, pectus, venter, tibiae, totum denique corpus pluvia distillabat etc.*). A variatio egyik példája: *Tuae litterae me magnopere delectarunt. Ezt 150-féleképen fejezi ki Erasmus.*

² Első kiadása: 1518.

³ Mint ismeretes, Erasmus vitte bele – főleg a jó hangzás okából és czélszerűségi tekintetéből – a közhasználatba a tőle elnevezett görög kiejtést. Maga is elismeri, hogy az δ korában a humanista tudósok úgy ejtették a görögöt, mint az akkori görög nép, azaz: itacismussal. *Ursus*: *Primum illud manifestius est, quam ut vei ab eruditiss Graecis negari possit, pronuntiationem, quae aune vulgo Graecorum cum doctis est communis, perperam sonare diphthongos aliquot et simplices item aliquot vocales. Leo*: *Quas? Ursus*: Nonne η , c , o , et , ot indiscreto sono pronunciant? *Leo*: *Ita mihi videtur, aut si quid est discriminis, vix aures percipiunt etc.* (Opp. I, 938. B-D.)

és a híres *Ciceronianus* (sive de optimo dicendi genere). A keresztény fejedelem neveléséről szóló munka (*Institutio Principis Christiani*) nem annyira paedagogiai, mint inkább etnikai természetű (a jövő uralkodó erkölcsösségének kellékeit fejtegeti); nem is általános dméletet ad, hanem az alkalmazott neveléstannak egy szűk körére vonatkozik; ezért e helyütt figyelmen kívül hagyható. A keresztény házasságról szóló könyvben (*Institutio Matrimonii Christiani*) is csupán alkalmoszerű (a nőnevelést érintő) részletek találhatók. Ezért ezt a művet is kirekeszthetjük tárgyalásunk köréből, csupán azt jegyezve meg róla, hogy Erasmus a nőket sem akarja a klasszikus tanulmányokból elvileg kizárni, mert szerinte a művelt és tanult nő a házi teendőket, s különösen a gyermeknevelésbe vágókat is jobban fogja teljesíthetni, mint a tanulatlan.

A felsorolt művek (melyeken kívül van még néhány, kevésbé jelentős paedagogiai érdekű munka) legnagyobb részt már Erasmus életében bámulatos elterjedésnek örvendettek; később szinte még fokozódott népszerűségök. A közmondások gyűjteménye például összesen 252, a tanulmányozás módjáról írt értekezés 90, a gyermeki erkölcsök illendőségéről szóló könyvecske 130 kiadást ért.¹

82. Illemtan gyermekek számára. – Az első csoportba tartozó művek közül legjellemzőbbnek és legeredetibbnek azt tartom, melyben Erasmus megírja, hogyan kell a gyermekeknek viselkedniök művelt társaságban. Ez a rendkívül elterjedt (hazánkban is többször lenyomatott)² kis könyv talán legjobban mutatja meg Erasmus paedagogiai humanizmusának egyetemességét, azt a minden egyoldalú és szűkkörű tudákosságtól ment széles látókört, melyet tekintete átfogott; a tárgyi tudás-

¹ Péter János számadatai.

² Csáktornyai János: *Civilitas morum* (versbe szedve). Debreczen és Kolozsvár 1591; latinul és magyarul Szebenben 1596 és 1598. A lőcsei ág. h. ev. iskola III. osztálya az 1589-ik évi tanulmányi rend szerint olvasta a *Civilitas Morumot*, Cicero leveleit és Mosellanus Paedológiáját (Isk. tört. 1896) stb.

nak a klasszikus nyelvi kifejezéssel való belső kapcsolatát, melynek csiráját már Agricolánál megtaláltuk, de a melyet Erasmus nagy lelke érzett át teljességében. Arról van itt szó, hogy a gyermek tanulja meg a művelt, humánus, emberi méltóságának megfelelő társas modort, olyan összefüggő olvasmányból, mely egyúttal e modor minden legfinomabb árnyalatának nyelvileg leghelyesebb és legszabatosabb megjelölésére is megtanít. Erasmus és Comenius közt, a ki szintén hirdette a tárgy és szó kapcsolatát, az a jelentős különbség áll fenn, hogy emez nem vetett ügyet a kifejezés klasszikus voltára, míg Erasmust mindenkor a formai tökéletesség szempontja is vezette. Bár a fordítás kevéssé érezteti mindezt, mégis ideiktatom példaképen”, „a könyvnek egy fejezetét:¹

Az étkezés módja.

Már kora gyermekségünkben meg kell tanulnunk a fölszeletelés módját, mely ne legyen aggodalmaskodó (superstitiosa), mint sokszor tapasztaljuk, hanem finom és czélszerű (civilis et comoda). Mert máskép szeleteljük föl a lapoczkáját, máskép a vékonyát, máskép a nyakát, máskép a gerincz tájékát; másmásképen a kappant, a fázánt, a foglyot, a kacsát, a mire részletes szabályokat adni hosszadalmas volna, de nem is érné meg a fáradságot. Általában ki lehet mondani: Apitiusok szokása minden tálból kiragadni azt, a mi az ember ínyének kedves. A mit félig megettél, másnak odanyújtani, tisztességtelen szokás; a már lerágott kenyeret újból a máriásba meríteni, parasztos dolog. Épp oly ízléstelen (inelegans), ha a lerágott ételt kiveszed a torkodból és ismét a tányérodra teszed. Ha netán olyat vettél ki (a tálból), a mit nem lehet egykönnyen lenyelni, félre fordulva tedd le valahová. A lerágott húst vagy a tányérra félretett csontokat újból elévenni, hibaszamba megy. A csontokat vagy más ételmaradékot ne dobd az asztal alá (a mivel a padlót bepiszkítod), sem az asztalkendőre ne tedd, sem a tálba ne tedd vissza, hanem rakd félre tányérod sarkába,

¹Az alapul vett latin szöveg: De civilitate morum puerilium per P. Erasmus Roterodamum libellus, ab autore recognitus. Augustae Vin-delicorum, 1561.

²Apitius római inyencz volt.

vagy abba a tálczába, melyet némelyek a maradék számára az asztalra tesznek. Kutyáknak ételt adni az asztalról, illetlen dolog; még illetlenebb őket ebéd közben megsimogatni. A tojás héját körmünkkel vagy ujjunkkal kivájni, nevetséges; még nevetsége-sebb nyelvünket belemártani; illőbb kést használni. A csontokat fogakkal lerágni, kutyák szokása; művelt ember késsel tisztítja le. Három újjal a sótartóba nyúlni, tréfás közmondás szerint falusi ember ismertető jele. Késeddel végy annyit, a mennyi elég. Ha messzebb állana a sótartó, nyújtsd oda a tányérod, s ezzel kérj sót. A tányért vagy tálat, a melyen valami czukor vagy édesség maradt, a nyelvvel lenyalni, macskák, nem emberek szokása. A húst elébb vágd föl apróra tányérodon, aztán kenyérrel rágd meg egy ideig, mielőtt gyomrodba lebocsátod. Ezt nemcsak a jó szokás, hanem a jó egészség megkívánja. Vannak, a kik inkább falnak, mint esznek; nem másképen, mintha kevés vártatva börtönbe vezetnék őket. Latrok szoktak így habzsolni. Némelyek egyszerre annyit tömnek a szájukba, hogy arczuk jobbról is balról is fölpuffad, mint egy fújtató; mások, mikor az ételt rágják, ajkukkal olyan hangot hallatnak, mint a malaczkok. Némelyek a zabálás hevében az orrukkal is szuszognak, mintha fojtogatnák őket. Tele szájjal enni vagy beszélni se nem illő, se nem bátorságos. A folytonos evést szakaszsa félbe időnként a közbe szótt beszélgetés. Némelyek szünet nélkül esznek és isznak, nem mintha éheznenek és szomjaznának, hanem mert máskülönbem nem tudnák féken tartani taglejtéseiket; folyton a fejüket vakarják, fogukat piszkálják, kezökkel hadonáznak, későkkel játszanak vagy köpködnek. Az ilyen viselet (mely rendszeren parasztos szégyenlősségből ered) az eszelősség látszatát kelti. Az unalmat mások beszédeinek meghallgatásával kell eloszlatni, ha t. i. nincsen alkalom a beszélésre. Műveletlenség gondolatokba merülve az asztalra könyökölni. Vannak, a kik annyira elbáméskodnak, hogy sem a más beszédét nem hallják, sem azt nem veszik észre; hogy ők maguk esznek, s ha nevékön szólítod őket, olyanok, mintha álomból serkennének föl: annyira benne van egész lelkök a tálakban. Műveletlenség (inurbanum) a szemet körüljártatni és megvigyázni, hogy ki mit eszik, de az sem illik, ha valamelyik asztaltársunkra huzamosabban részegezzük a szemünket; még illetlenebb oldalt kancsalítani *azokra, a kik az asztalnak ugyanazon az oldalán ülnek*; a legilletlenebb pedig hátrafordulni és vizsgálni, mi történik a

másik asztalnál. Kifécseni azt, a mit netán poharazás közben szabadabban beszéltek vagy tettek, senkihez sem illik, legkevésbé gyermekekhez. A gyermek, a ki idősebbekkel együtt ül az asztalnál, sohase szóljon, csak ha a szükség kényszeríti, vagy ha valaki kérdést intéz hozzá. Ha valaki jót mond, szabad keveset nevetni, de trágár beszédre még mosolyogni sem szabad; s ha a szóló előkelő ember, a gyermek még csak homlokát se ránczolja, hanem arczkifejezését akként szabályozza, hogy úgy lássék, mintha nem hallotta volna, a mit mondtak, vagy legalább mintha nem értette volna meg. Az asszonyokat a hallgatás ékesíti, de még inkább a gyermekeket.

83. Erasmus elméleti álláspontja. – A humanisták, miként azok görög és római írók, a kiknek nyomdokain haladtak, általában sokat vártak a neveléstől. Erasmus szerint is minden erény kútforrása a lelkiismeretes és szentséges nevelés (*Fons enim omnis virtue's est diligens ac saneta educatio*). Azt vallotta ő is, hogy az embert nevelés útján meg lehet nemesíteni, emberi méltóságának magaslatára felemelni. De nemcsak lehetséges, hanem szükséges is, mert míg a természet minden élő lénynek már születésekor megadta a fentartásához szükséges eszközöket, addig az ember a ki rendeltetését nevelői gondoskodás nélkül meg nem valósíthatja. A méhek nem tanulnak sejtet építeni, nedvet szívni, mézet készíteni. A hangyákat senki sem tanítja meg arra, hogy nyáron üregökbe gyűjtsék, a miből télen táplálkozhatnak. Mindezt természetadta ösztönükkel végzik. Ellenben az ember sem enni, sem járni, sem beszélni nem tud, ha minderre meg nem tanítják. Milyen vad és hasznavetetlen teremtmény né válnék az ember – így kiált fel Erasmus -, ha buzgón és idejekorán nem formálnók neveléssel.

A nevelés a legemberibb tevékenység. Feladata az, hogy embertársaival, az emberi közösséggel kösse össze az egyént. Nem a szobatudós szűk czellája, hanem a művelt társas élet számára kell nevelnünk a gyermeket; meg kell tanulnia növendékünknek, hogyan kell egy igazán művelt embernek, mint társas lénynek, gondolkodnia, éreznie, cselekednie, beszélnie, írnia; ismernie

kell a változatos és gazdag életet is. Az imént fordításban közölt olvasmány is egy kép az eleven valóságból, a mozgalmas emberi életből. Ugyanezt mondhatjuk Erasmus colloquiumairól, melyek a legkülönbözőbb társadalmi helyzetekkel és körülményekkel ismertetik meg a növendéket, néha olyanokkal is, melyeket csak ama kornak kevésbé kényes ízlésével és nyersebb erkölcsi felfogásával menthetünk:¹ férfiak és nők, aggastyánok és gyermekek, obsitos katonák és kolduló szerzetesek, diákok és mesteremberek, pazarlók és fősvények, gazdagok és szegények, erényesek és gonoszok, ingyenczek és aszkéták vonulnak fel előttünk hosszú sorban és tarka egyvelegben. Minden az életből van merítve s az életre vonatkozik. Csupa szemléletes életkép van előttünk: születés, halál, eljegyzés, házasság; étkezés, alvás, pihenés, játék, vadászat, utazás, zarándoklás, város és falu, ég és föld, minden, a mi az embert érdekli, a mi életet lehel. Ezért Erasmus szerint nem helyes a nevelést olyanokra bízni, a kik nem ismerik az életet, például a „rejtekeikben elvonult” (Erasmustól feneketlenül gyűlölt, lenézett, becsmérelt és kigúnyolt) szerzetesekre,²

¹ A Colloquiumok első lenyomatai kizárólag az iskolák számára készültek. Ilyen például az 1520-ban Lipcsében megjelent kiadás: *Familiarium Colloquiorum formulae in gratiam iuventutis recognitae ab Erasmo Rotterodamo*. Már itt is találhatók nem gyermekeknek való illetlen dolgok. (Pl. *Cui gratae, cui acceptae literae sine nummis? Resp. Christianus: Podici tergendu utiles. Conducunt natibus tergendis. Si usum nescis earum, ad anum expurgandum valent. Ad posticum purgandum Augustinus: Gaudeo te virum praestitisse. Galium te esse declarasti ... Tu igitur tuos clunes istis clunibus pasce stb.*) A későbbi kiadásokban (számuk a 100-at is meghaladja) nyilván mind szélesebb olvasóközönséget tartott szeme előtt Erasmus; ezekben már egész olvasmányok találhatók, melyek a legrosszabb értelemben sexuális vonatkozásúak (*Colloquium Adolescentis et Scorti, Puerpera, Mempsigamus*). E kérdésre nézve 1. Tögel id. m. 65-68. 1. Jellemző, hogy Erasmus abban sem lát illetlenséget, hogy a leány az ifjút »mentulá»-jának nevezi (*mea mentula*); hiszen – úgymond – „*hoc apud nos vulgatissimum sit etiam honestis matronis*”. Erkölcsi szempontból sokkal kevésbé kifogásolhatók Mathurin Cordiernek 1564-ben megjelent *Colloquiumai* (latin-német-olasz-francia kiadás, megjelent Strassburgban, 1622-ben). Ezek majdnem csakis iskolai jeleneteket vagy diákélményeket tartalmaznak. Összesen 228 párbeszédet számláltam e kiadásban.

² Erre nézve számtalan bizonyíték található az *Elogium Moriae, Colloquia* és az *Antibarbarorum liberben* (különösen az utóbbiban).

kik „maguk is nagyon keveset tanultak” s a kiknek munkásságát egyáltalán nem lehet ellenőrizni. Az iskola vagy ne legyen, vagy nyilvános legyen (oportet scholam aut nullam esse aut publicam). –

Milyen legyen hát ebben a nyilvános iskolában a nevelés? Emberies, emberszerető, humánus. Az iskola a szelídségnek, a szeretetnek szellemében neveljen, s a nehézkes, kényszerítő, sokszor kegyetlen bánásmód helyét könnyű, behízelt, nyájas eljárásnak kell elfoglalnia. Milyen szörnyű az a kép, melyet az akkori iskola fegyelmezéséről rajzolt Erasmus!

A gyermeket alig négyesztendős korában iskolába küldik, a hol egy tudatlan, durva, romlott erkölcsű, néha nem is józan eszű, gyakran holdkóros vagy nyavalyatörős vagy úgynevezett francia betegségben szenvedő tanító trónol. Csakugyan, mai napság nincs olyan elvetemült, hasznavehetetlen semmi ember, a kit a közvélemény iskolamesterségre alkalmasnak nem tartana. Ők meg, mintha királyság jutott volna osztályrészükül, hihetetlen durvaságokat követnek el, mert uralomra tettek szert nem vadállatok fölött – mint a vígjátékíró mondja -, hanem egy olyan életkor fölött, mely leginkább rászorul a gyengéd bánásmódra. Azt hihetné, nem iskolában, hanem hóhérokban vagy; nem hallani ott mást, mint ostorcsattogást, virgácsütést, jajveszékeltést és zokogást és kegyetlen fenyegetéseket. Mi mást tanulhatnak itt a gyermekek, mint a tudomány gyűlöletét? . . . Gondold el, mennyi sok termékeny elmét tesznek tönkre ama tudatlan, de a tudás hitében fölfuvalkodott, mogorva, részeges, durva hóhérok, kik kedvtelésből vernek; kiknek oly vad a lelkiületük, hogy más ember kínzásában gyönyörűségeket lelik. Az effajta embereknek mészárosoknak vagy hóhéroknak kellene lenniök, s nem gyermekek alakítóinak (pueritiae formatores).

Az emberséges szellemnek, melyet Erasmus a neveléstől vár, az oktatás módjában is érvényesülnie kell. A pedáns modorosságot váltsa fel a tanítás verőfénye és aeruje. A mit játszva, enyelegve könnyedén megtaníthatunk, ne tanítsuk meg száraz és sivár rendszerességgel, mely nem fiatal léleknek való.¹ A tanulásban a

¹ Et haud scio an quidquam discatur felicius, quam quod ludendo discitur (a Colloquiumok előszavában).

jókedv a fő. A gyermek szeresse a tanulást, lelje benne örömét. Az olvasást betűkből készült játékszereken tanulja meg; első olvasmányai mesék és a naiv költészet termékei legyenek. A nyelvtanból, melynek szabályai inkább szükségesek, mint kellemesek,¹ csak azt tanítsuk, a mi egyszerű és természetes; az alaktan szövevényeivel és gépies elemzéssel ne kínozzuk a gyermekeket. A dialektikát is könnyű módszerrel lehet megtanítani, s nem hallgatni azokra, a kik csak azért ragaszkodnak a hagyományos eljárásokhoz, mert „őket is ilyen módon oktatták, s nem engedhetik, hogy a gyermekeknek jobb dolguk legyen, mint volt ő nekik”.

A tanulást meg kell könnyíteni szemléltetéssel is. Sokkal könnyebben jegyzi meg a növendék a dolgot is, a szót is, ha emezt is, amazt is ábrázoláshoz fűzheti.

Nagy hatása van ennek akkor is, ha meg kell tanulnia az élőfák, növények és állatok neveit, vagy meg kell ismernie természetöket, főleg azokét, melyek nem találhatók úton-útfélen, minő az orrszarvú, a szakállas szarvas, a pelikán, az indiai számár, az elefánt. Például: a kép elefántot ábrázol, a mint a sárkánykígyó körülfogja és farkával mellső lábai körül tekerődzik. A kis gyerekeknek tetszik ez az újféle ábrázolás. Mit fog most tenni a tanító? Figyelmeztetni fogja a gyermeket, hogy ezt a hatalmas állatot görögül elephasnak hívják s latin neve hasonló, csakhogy néha a latin hajlítás szabálya szerint azt is mondjuk, hogy: elephantus, elephanti. Meg fogja mutatni, hogy ez az állat ormányával, melyet a görögök προβοσκίς-nak, a rómaiak manusnak neveztek, veszi föl táplálékát; föl fogja hívni a gyermek figyelmét arra, hogy ez az állat nem lélezkzik a szájával, hanem az ormányával, s hogy mindkét oldalon kiálló agyarai vannak, s hogy ezekből készül az elefántcsont, melyet a gazdagok nagyra becsülnek; meg is fogja nekik mutatni az elefántcsont-fésűt. Aztán meg fogja magyarázni, hogy az indusoknál csakugyan vannak ilyen hatalmas testalkatú sárkánykígyók, s hogy a „dracon” szó egyenlőképen megvan a görög és latin nyelvben; csakhogy mi a szót a magunk módja szerint hajlítjuk, míg a görögök azt mondják, hogy δράκωντος (mint λέωντος), nőnem-

¹ Grammaticae praeceptiones initio subausteras magisque necessarias quam iucundas . . .

ben dracaena, úgy mint leaena. Eközben meg fogja említeni, hogy a kígyók és elefántok egymással természetből fogva ádáz háborút viselnek. Ha a gyermek tanulni vágyó, még sok mást is elmondhat neki az elefántok és kígyók természetéről. Sokan a vadászatot ábrázoló képekben gyönyörködnek. Mennyi-féle fát, növényt, madarat és négylábút lehet ilyen alkalommal játszva megtanulni! De nem akarlak példákkal untatni; könnyű lesz egyből valamennyire következtetni.

Mindezeknek kiszemelésében arra vigyázzon a tanító, hogy elsősorban azt mutassa be, a miről azt hiszi, hogy a gyermek legjobban ismeri és szereti; azt, a mi úgyszólván az ifjúság iliatát leheli. Az első életkor tavaszán csupa nyájasan mosolygó virág és kellemesen zöldelő fű terem, míg a férfikor őszi évadjában érett terméstől duzzadnak a csűrök. Valamint képtelenség volna a tavasztól érett szőlőt s az ősztől rózsát várni, úgy meg kell fontolnia a tanítónak, hogy mindegyik életkorban mi illik, s mi nem? A mi kellemes és kedves, az való az ifjúságnak. Egyszóval a tanulmányoktól mindvégig távol kell tartani azt, a mi szomorú és elriasztó ...

84. Erasmus és a klasszikusok. – Meggyőződhattünk arról, hogy Erasmus az oktatást szárazságából kivetköztetni, s tartalmassá, elevenné, érdekessé akarta tenni. Elvi álláspontja csakugyan az volt, hogy a dolgok ismerete fontosabb a szavakénál, bár mindig hozzátette, hogy a dolgok ismeretéhez csak a szók ismerete (vagyis a nyelv tudása) útján juthatunk el. A nyelvoktatás e szerint időben megelőzi a tárgyi oktatást. Ez az értelme e mondásnak: *cognitio verborum prior, rerum potior*;¹ s ebből a tételből magyarázható, hogy Erasmus – a tartalom minden értékelése mellett – még sem tagadhatta meg az alaki képzés eszményét oly annyira, hogy a szóban és írásban való kifejezés szépségét mint a klasszikái oktatásnak egyik célját valamiképen második sorba helyezte volna. Ez a felfogás egészen világosan kitűnik az iskolai olvasásra kiszemelt írók sorrendjéből:

¹ Az egész hely, mely nevezetessé vált, így hangzik: „duplex omnino videtur cognitio, rerum et verborum, verborum prior, rerum potior; cum res non nisi per vocum notas cognoscantur; qui sermonis vim non callet, is passim in rerum quoque iudicio caecutiatur” Opp. I, 521, A.

első helyen olyanok ajánlhatnák, a kiknek műveiből érdekes tartalmat is, de mindenek fölött tiszta nyelvhasználatot lehet tanulni. Semmi figyelem a gyermeki lélek sajátosságára, az erkölcs követelményeire. A görög prózáírók közt időben és rangban elsőnek szerepel a tiszta attikai nyelven író s a szellemes társalgás módjára megtanító Lukianos, második helyen Demosthenes, a harmadikon Herodotos; a költők sorrendje: Aristophanes, Homeros, Euripides. Paedagogiai megfontolás merőben más kiszemelést és egymásutánt kívánt volna. A rómaiak közül legnagyobb súly esik a „tiszta és síma” (purus ac tersus) Terentiusra;¹ mellette néhány Plautus-féle vígjáték olvasható, olyanok, melyekben sikamlósság nincsen (quae vacent obscoenitate). Második Vergilius, harmadik Horatius; a prózáírók közül Cicero és Caesar, – mind oly írók, kik az előadás helyességére, szabátosságára, szépségére tanítanak.² Ez az irodalmi kánon feleslegessé teszi a retorika és poétika rendszeres tanítását. A dialektikát magából Aristotelesből kell megtanulni, nem pedig a sophisták fecsegő hadától (ab isto loquaçissimo sophistarum génère).

Amde ha mai álláspontunkból hibáztatnunk kell is, hogy Erasmus az irodalmi oktatás menetének illetén megállapításában a gyermeki lélek természetére és fejlődésének fokozataira semmi tekintettel sem volt, viszont azzal az egyoldalúsággal még sem lehet őt vádolni, mely a korabeli Ciceronianusokat jellemezte. Sokkal több lendület, sokkal egyetemesebb kultúrai érzék, az egyéniség jogának sokkal nagyobb tisztelete lakozott volt benne, semhogy egyetlen római író rabszolgai utánzásában látta volna kimerítve a klasszikus oktatás fel-

¹ A német humanisták Cicero mellett legtöbbször becsülték Terentiust a latin nyelvi oktatás szempontjából: „quod hic scriptor ex Latinis pene solus Romani sermonis nativam et genuinam proprietatem retineat” (Mosellanus, Paedologia, 1520. Dialógus IX).

² Egészen hibásan magyarázza az Erasmus-féle successiót Tögel, id. m. 99. Úgy találja, hogy az íróknak ez a kánona és sorrendjük világosan mutatja a paedagogiai szempont elsőbbségét a philologiai értékelés rovására (wie bei seiner Aufstellung der Pädagog vor dem Philologen den Vortritt hat). Éppen fordítva áll a dolog.

adatát. A művelt ember írjon klasszikus latin nyelven, de ez a nyelv, ez a stílus viselje magán az ő sajátos egyéniségének bélyegét. Ne legyen kölcsönzött stílus. Az a kis munkája, melyben a már hajlott korú író fiatalos frissességgel gúnyolja nem egy kortársának Ciceró-kultuszát, újabb bizonyítéka világosan látó elméjének, józan ítéletének, a haladó kor fejlett szükségleteit megérző lelkületének, de egyúttal annak a ténynek is, hogy Erasmusban a humanizmusért való rajongás nem tudta elnyomni az igazi keresztény érzületet.¹

Minő arczczal kívánhatja tőlünk valaki, hogy mindent Ciceró módjára fejezzünk ki? A ki ilyent akar, adja vissza elébb azt a Rómát, mely hajdan volt; adja vissza a senatust és a curiát, a Patres conscriptiket, a lovagi rendet, a tribusokba és centúriákba osztott népet; adja vissza az augurok és haruspexek testületeit, a pontifex maximust, a flameneket, a Vesta-szűzeket, az aediliseket, a praetorokat, a néptribunusokat, a consulokat, dictatorokat, censorokat, comitiákat, törvényeket, senatus consultumokat, plebiscitumokat, szobrokat, triumphusokat, ovatiókat, supplicatioakat, szentélyeket, templomokat, szertartásokat, isteneket és istennőket, a Capitoliumot és a Szent tüzet; adja vissza a provinciákat, gyarmatokat, municipiumokat és Róma városa szövetségeseit. Miután pedig az emberiségnek egész képe megváltozott, ma csak az az ember beszélhet helyesen, a ki sok tekintetben Cicerótól eltérően fejezi ki magát ... Te tagadod, hogy valaki jól beszélhet, a ki nem Ciceró módjára beszél; de maga a dolog bizonyítja, hogy senki se beszélhet jól, csak az, a ki okosan eltér Ciceró példájától (qui prudens recedat ab exemplo Ciceronis). A hová fordulok, mindenütt csak változás ötlök szemembe; más színpadon állok, más nézőteret szemlélek, más világot látok. Mit tegyek? Keresztény ember vagyok,

¹ Ez más nyilatkozataiból is világosan kiténik: Titulo dumtaxat sumus Christiani: Jesum ore profiteamur, sed Jovem Opt. Max. gestamus in pectore. Ejciamus, revellamus, profligamus ex animo paganitatem hanc, pectus verő Christianum ad lectionem conferamus (Opp. I. 998, D-E); továbbá: Ostendam, quo pacto fieri possit, ut summam illius viri (Ciceronis) facundiam cum Christiana pietate copulemus. (I: 971-972.) A Cicero-nianusnak fordításban közölt része kétségtelen hatással volt a jezsuita Possevinus álláspontjára (Teli-féle ford. Bibi. der kath. Pädagogik. 521. sk. 1.).

keresztényeknek beszélek a keresztény vallásról. Vajjon azért, hogy helyesen beszéljek, azt fogom képzelni magamban, hogy a teljes számú senatusban a patres conscriptik színe előtt beszélek a Tarpeii várról, és ezért azokból a beszédekből, melleket Ciceró a senatusban tartott, fogok néhány szócskát, képes kifejezést, szónoki numerust koldulni? . . .

Sohasem olvassuk Cicerónál e szavakat: Jézus Krisztus, Isten igéje, Szentlélek, Szentháromság, evangélium, evangélista, Mózes, próféta, pentateuchus, psalmus, episcopus, archiepiscopus, diaconus, hypodiatconus, acoluthus, exorcista, ecclesia, fides, spes et charitas, – trium personarum eadem essentia – haeresis – symbolum – septem ecclesiae sacramenta – baptismus, baptista, confirmatio, eucharistia, sacra unctio, poenitentia, sacramentalis confessio, contritio, absolutio, excommunicatio, ecclesiastica sepultura, missa – és számtalan más, a melyekből megalakul a keresztény élet. Ezek úton-útfélen előfordulnak, s bármiről akarsz beszélni, akarva nem akarva beléjök keveredel. Mit csináljon hát és hová forduljon a babonás Ciceronianus? Vajjon Krisztus apja helyett azt fogja mondani: Jupiter Optimus Maximus? A Fiú helyett Apollót fog mondani vagy Aesculapiust? A Boldogságos Szűz helyett Dianát, az egyház (ecclesia) helyett sacra conciót, vagy civitast, vagy respublicát fog mondani? e helyett ethnicus talán azt fogja mondani perduellis? e helyett haeresis azt, hogy factio? schisma helyett seditio, fides Christiana helyett Christiana persuasio, excommunicatio helyett proscriptio, excommunicare helyett diris devovere, vagy aqua et igni interdicere leszen ajkán? apostolok helyett talán legátusok? vagy veredariusok? római pápa helyett fiamén dialis? a bíbornokok gyülekezete helyett patres conscripti? synodus generalis helyett senatus populusque romanus reipublicae christianae? episcopus helyett praeses provinciarum stb? íme, a szóknak tengernyi sokaságából csak egy csekély részt érintettem. Mit fog tenni ilyenkor a Ciceró kifejezéseinek candidátusa? Hallgatni fog? vagy a most jelzett módon fogja megváltoztatni a kereszténységben elfogadott szókat? . . .

85. Erasmus jelentősége. – A mit Erasmus ezenfelül a grammatikai tanulmány hármas fokozatáról, a fogalmazás tanításáról, az írók iskolai magyarázatáról,

a tanár tudományos készültségének mértékéről és az oktatás számos más mozzanatáról ír, ösztönző és elme-mozdító voltánál fogva külön-külön beható méltatást érdemelne. Tárgyalásunk keretei ily részletek felölelését nem engedik meg. De Erasmus igazi jelentősége nem is gondolatvilágának egyes szelvényeiben, vagy előadásának mintaszerűségében, vagy a műveiben felvetett kérdések minőségében, mint inkább az író egész szellemi alkatának sajátosságában rejlik. Erasmust csak a maga egészében lehet megértenünk. Megvan benne minden, a mi az olasz humanistákat jellemzi: az egyéniség érvényesítésének vágya, a dicsőség szomjúhozása, a sokoldalúság és a vele járó hajlékony lelkület (mely a magatartás ingadozásaiban is megnyilatkozott), az alaki szépség hódoló tisztelete, az élet öröme; de mindezek a vonások oly keveredésben, mely egyedül csak őt jellemzi az összes humanisták közül. Erasmusról nem elég azt mondani, hogy sokoldalú ember: maga volt az egyetemesség. Hazája az egész világ; nyelve, melyen gondolkodott, beszélt és írt, az egész világot összekötő latin; eszményei egyetemesen emberiek (a mi népies és nemzeti, hidegen hagyta); a nevelés, mely szeme előtt lebeg, világi és nyilvános; a műveltség, melyet értékel, társas és nemzetközi. Minden ellenszenves neki, a mi a keresztény társadalom megbontására vezet. Ha Erasmusra gondolunk, el kell felednünk mindent, a mi szűk és korlátolt, részleges és töredékes, zárkózott vagy elvont. A gazdag, változatos, tarka, színes, pezsdülő egyetemes emberi élet érdekli, összes vonatkozásaiban és helyzeteiben. Erre az életre, az emberek és az emberiség életére alkalmazza az örök értékűnek és legegységesebbnek tartott, legszebbnek, legjobbnak, legnemesebbnek hitt klasszikus műveltség normáit. Nem a czéhszerű tudósok közé tartozik, kik a humanizmus szentélyébe csak a beavatottakat bocsátják be; azt akarja, hogy a klasszikus ókor szellemi kincseiben a világ összes műveltjei részesedjenek. Hitt e szellemi kincsek átfórmáló erejének csallhatatlanságában. A nagy hatás, mely munkásságának nyomában járt, a lelkében lakozó ellentétek csodás harmóniájában leli okát. Alig volt e korban ember, a ki

annyira egyesíteni tudta volna magában az alapos tudományosságot és az elbájoló szellemességet. Elméje mélyen fekvő aknák feltárására és könnyed szárnyalásra egyaránt képes. Tudományánál csak lángesze volt nagyobb.

86. A reformatio. – A mikor Erasmus kilehelte lelkét, már Németország legnagyobb része a hitújítás sodrába jutott. Ő maga még azt hitte (mint kortársai közül sokan), hogy csupán az egyházban elharapódzott visszaélések okozták a nagy válságot. Pedig voltak más, mélyebben rejlő okok is. Visszaélések a megelőző időben is akadtak, a nélkül, hogy általános reformmozgalomra vezettek volna. A domonkosrendi Savonarola épp úgy mennydörög a papság elvilágiasodása és erkölcstelensége, a pápa zsarnoksága ellen, mint az ágostonrendi Luther; de míg amannak szavát elnémitjja a Firenze piaczn kigyúlt máglya és marad minden a régiben, addig a wittenbergi szózat világraszóló szakadást idéz elő. Ha a X. Leó korában bekövetkezett egyházi forradalomnak és a nyomába lépett általános reformnak igazi okait meg akarjuk találni, vizsgálunk kell a közlélek állapotát e korban a vallási szükségletek szempontjából.

Legelőbb is nyilvánvaló, hogy az egyház parancsai szerint folytatott hitélet már elvesztette bensőséges áhitatát. Millió ember már csak forma szerint teljesítette vallásos kötelmeit s üres szívvel járult a szentségek elé. A hit megszűnt belső élményük lenni. S az egyház ezzel a lelketlen vallásossággal igen sokszor beérte. Az ajkak mozgása még nem imádság; a bűnök lemorzsolása, ha mélyreható töredelmes bűnbánat nem kíséri, inkább blasphemia, mint vallásos cselekedet. Az Isten külső tisztelete mindenkor együtt kell hogy járjon az Istennek tetsző igaz keresztény étellel, az egyszerűség, igazság, becsületesség, szeretet élelével. E nélkül hazugsággá válik az istentisztelet. A vallásnak ez a mindennél finomabb, magasztosabb és szentebb érzelme nem tehető sem hivalkodás, sem vásár tárgyává; de merev tételeknek sem rendelhető alá s pusztá alakszerűségek igájába sem hajtható.

Mindezeknek tudatára ébred a hívő lélek. Belsejében intenzív vallásos érzés és sóvárgó vágyakozás a hit áldásai után, 4ifelé csupa gépiessé vált kultuszcselakédet, melyek hidegen hagyták a szíveket. Így történt, hogy lassanként – már a XV. század közepétől kezdve¹ – magán az egyházon belül és az egyház parancáinak pontos megtartása mellett, egy másik, közvetlenebb, mélyebb, ellenőrizhetetlen, a lelkeket boldogító hitélet fejlődik. Eleinte lappang a szikra, majd itt is, ott is lobbót vet, végül lángözönben tör ki, melynek erejét fokozta, hogy a mozgalom talaját a humanizmus a maga egyetemes emberi eszményeivel már jó ideje előkészítette, s hogy ezen a ponton kapcsolódott bele legszorosabban a hitújítás mozgalmaiba a renaissance alapelve, az egyéniség érvényesülésének vágya. Megmozdult az egyéni lelkiismeret. A lelkileg művelt emberek megérezték immár, hogy a megigazulást nem lehet csupán az egyházra háritani s az egyház parancsainak követésével elintézettnek tekinteni, hanem azt mindenkinek saját magának a maga egyéni ereje teljes megfeszítésével belsőleg is át kell élnie. A reformatio ilyen módon élesztőként hatott a szellemi világ minden körében, a művelődés területén is. Oly tény, melynek igazságát az sem homályosíthatja el, hogy a protestantizmus ott, a hol a közhatalom melléje szegődött, idő telve épp oly kevésbé tudott maradni a felekezeti türelmetlenségtől, mint hasonló körülmények közt a katholicizmus.

87. A hitújítás és az iskola. – A szellemi életnek ez a nagy fordulata nem hagyhatta érintetlenül a köznevelést sem. A reformatio mérhetetlen hatással volt az iskolára. E hatás lefolyásában több időszakot kell megkülönböztetnünk. Egyik a Luther föllépését követő évtized, mely nem kedvezett a közműveltség ügyének. Mikor a hitújítás megindult, már teljes erővel hódított a humanizmus eszménye. De a reformatio, – helyesebben az az erős visszahatás, melyet a bibliával lö „kizárólagos foglalkozás a klasszikus tanulmányok

¹ Schairer, Das religiöse Volksleben am Ausgang des Mittelalters. Leipzig, Teubner, 1914.

rovására támasztott, az új művelődési mozgalom diadalmas előhaladását egy időre megakasztotta. Egész Németország lázban égett. A prédikátorok villámokat szórtak az istentélen pogány írók ellen. A szenvedélyes theologiai viták szemlátomást megcsökkentették a világi tudományok iránt való közérdeklődést, a minék csalhatatlan bizonyítéka, hogy az egyetemek a század harmadik évtizedében ijesztően elnéptelenedtek s a latin iskolák is föltűnően elhanyaglottak. Wittenbergában, a hol röviddel ezelőtt másfélezerre rúgott a hallgatók száma,¹ 1526-ban már csak 12 új tanulót iktattak be.² Közbejöttek a pestisjárványok és a parasztháború borzalmi (1525). Erre az időre értette Erasmus (egy 1528. évi levelében³) azt a sokszor félremagyarázott mondását „A hol csak lutheranizmus van, ott veszendőbe mennek a tudományok” (Ubicunque Lutheranismus, ibi litterarum interitus). „A harmadik évtized elején,” írja Paulsen⁴ „a humanizmus győzelme egészen bizonyos volt . . . s ugyanennek az évtizednek a végén úgy látszott, hogy minden föloszlásnak indul.” A harminczas évek elejétől azonban ez a feszültség lassanként engedett, az izgalom megült, a rend helyreállott. Kezdődik a második korszak a protestáns iskolák történetében. A világi hatalom (ma azt mondanók: az állam) veszi kézébe a művelődés intézményeinek reformálását, miután a kolostori iskolák javadalmi az új Tanokhoz alkalmazkodó művelődési intézmények számára lefoglaltattak. Megindulnak a rendszeres egyházi és iskolai helyszíni vizsgálatok (Schul- und Kirchenvisitationen). A hittűjtás vezetői fölismerték (korábban, mint a század katolikus egyházfejedelmei) a köznevelés óriási hatalmát a lelkek irányításában. Erőre kap az

¹ „Sunt hic (Wittebergae) studentes supra sesquimille.” írja Burer Albert 1521 jun. 25-én kelt levelében (Horawitz-Hartfelder, id. m. 281).

² Friedensburg, Gesch. d. Univ. Wittenberg, Halle a. S. 1917. 177. 1.

³ Opp. IV, 1139. Ezzel egybevág, a mit három év múlva (1531) Hummelberg írt Beatus Rhenanusnak (Horawitz-Hartf. id. m. 390): „Sed Lutheranismus quid aliud etiam actum est, nisi ut omnia ruant? Dei timor, proximi amor, et quod merito dolendum est, omnium bonarum litterarum evanescent disciplina, et nemo nunc amplius liberos bonis litteris erudire studet ...”

⁴ Id. m. I, 195.

evangéliumi szellemtől telített „német iskola”. Átalakul a latin iskola is, melyben a humanizmus még mindig uralkodik, de többé nem általános keresztény mivoltában, hanem mint az új hit szövetségese: a végezel immár a vallásos jámborság (pietas) protestáns értelemben, a hozzá vezető eszköz pedig a humanisztikus műveltség.

A vallásos érdekek és a humanisztikus szellemnek ez a kapcsolata a század további lefolyásában majd emezt, majd amazt mutatja túlsúlyban. Sturm iskolai rendjében a humanizmus gondolata az uralkodó, Melanchthonéban a kettő egyensúlyra látszik törekedni, míg Trotzendorf iskolájában a felekezeti irányzat a túlnyomóan jellemző.

Az egyetemeken, a szerint, a mint Melanchthon hatása gyengül, erősödik a theologiai szellem kizárólagossága. A klasszikus forrásokból táplálkozó tudományos munkásság és tanítás folytatódik ugyan, de az egyetemek legnagyobb része csakis a hamisítatlan augsburgi hitvallást tűri meg s üldözőbe veszi a „kryptokalvinizmust”. A wittenbergi és lipcei egyetemek fokozatos gúzsbakötése a század második felében megy végbe: azokat a tanárokat, kik a formula *cancordiae*t nem akarják aláírni, elmozdítják hivatalukból, a megmaradottakat és újonnan alkalmazottakat megrendszerbe helyezik, az előadások idejét, anyagát és módját szigorú fölügyelet alá helyezik; a ramizmust, a hol jelentkezik, elnyomják.¹ Mikor 1569-ben a Franciaországból kiűzött Ramus Pétert Heidelbergába, a kálvinizmus későbbi fellegrárába akarta meghívni a választófejedelem, az egyetem megakadályozta e tervet: nemcsak Aristoteles tekintélyét, hanem a theologiai tan tisztaságát féltette a hugonotta tanár heterodoxiájától.” Ez a merevség a század utolsó tizedeiben, a theologiai viták újabb elhatalmasodása következtében mindinkább fokozódik, a humanizmus rovására. Caselius (1533-1613), Melanchthon tanítványa, volt a századvégi német egyetemi tanárok közül az utolsó igazi humanista.³ Utána már teljes súlylyal nehezedik az elmékre az orthodoxia. Az az egyetem

¹ Friedensburg, id. m. 250. sk. 1.

² Paulsen, id. m. I. 256-7.

³ Paulsen, u. o. ,247.

keresztény humanizmus, melyért Erasmus hevült vala, végkép letűnt.

Lássuk immár, hogy a kiélezett felekezeti álláspontok ellenére is mit köszönhet Németország köznevelése a XVI. századbeli protestantizmusnak?

88. Luther és a népnevelés. – A közoktatásnak fõnt említett intézményei közül nem a tudós iskola, hanem a népiskola az, melynek sikeres fejlesztése magának a wittenbergi reformátornak a nevéhez fűződik. Mert Lutherben alig volt valami a humanistából. Ha sürgeti is a görög és latin nyelv tanulását, ezt nem a klasszikus irodalom alaki szépségei miatt teszi, vagy mintha meg volna győződve, hogy minden értékes ismeretnek legtisztább forrása az antik műveltség. A latin és görög nyelvet, akárcsak a hébert, szent nyelveknek tekinti: ismeretök arra való, hogy a művelt ember a bibliát azokon a nyelveken olvashassa, melyeken az Isten kinyilatkoztatta magát:¹

Igen, mondod ismét, ha iskolákkal szükségképen kell is rendelkezünk, de mi hasznunk van abból, ha latin, görög és héber nyelvekre és más szabad művészetekre tanítanak bennünket? Hiszen taníthatnék németül is a bibliát és Isten igéjét, mely elégséges az üdvösségre? Felelet: Igen, tudom, hogy nekünk németeknek mindig bestiáknak és veszett állatoknak kell lennünk és maradnunk (dass wir Deutschen müssen immer Bestien und tolle Tiere sein und bleiben); a hogyan a környező országok nem érdemtelenül neveznek bennünket. Én azonban csodálom, hogy miért nem mondjuk néha azt is, hogy „mi hasznunk van a selyemből, borból, fűszerből és külföldi árucikkekből, holott nekünk magunknak is német földön nemcsak bőven van borunk, gabonánk, gyapjúnk, kenderünk, fa- és kőanyagunk életünk fõntartására, hanem szabadon válogathatunk is belőlök tisztességünkre és ékeségünkre?” s vajjon a szabadművészeteket és nyelveket, melyek nemcsak ártalmunkra nincsenek, sőt nagyobb díszünkre, hasznunkra, dicsőségünkre és javunkra szolgálnak, hogy a szentírást megérthessük és a világi kormányzást intézhessük, meg

¹ Luther paedagogiai műveiből szemelvényeket ad a következő munka: Wagner E., Luther als Pädagog. 3. kiad. Langensalza, 1906.

akarjuk vetni? de a külföldi árúkat, melyek se nem szükségesek, se nem hasznosak, sőt velőnkig megrontanak bennünket, nem akarjuk nélkülözni? Nem joggal neveznek-e hát bennünket német bolondoknak és bestiáknak? . . .

Ezért, kedves németjeim, nyissuk meg szemünket s adjunk hálát Istennek e nemes kincsünkért, s jól vigyázzunk, hogy megint el ne ragadják e kincset tőlünk s az ördögnek megint meg ne kelljen lakolnia incselkedéseért. Mert nem tagadhatjuk, hogy habár az evangélium kizáróan a szentlélek által jutott hozzánk és jut hozzánk naponként, mégis a nyelvek segítségével jött és általuk gyarapodott, s általuk kell, hogy megőriztessék. Mert a mikor Isten az apostolok útján adta meg nekünk az evangéliumot, mindjárt hozzáadta a nyelveket is. És már elébb a római uralom segítségével terjesztette el a görög és latin nyelvet a világ minden országában, hogy mihamarabb igaz gyümölcsöket teremjen az evangélium. így cselekedett most is.

Senki se tudta, miért hozta létre Isten a nyelveket, míglen nyilvánvalóvá nem lett, hogy az evangélium kedvéért történt. . . Mert Isten a maga írását nem ok nélkül irattá meg csakis két nyelven, az Ószövetséget héberül, az Újat görögül. Ha tehát Isten ezeket a nyelveket nem hogy megvetette, hanem a maga igéje számára mindenek fölött kiválasztotta, nekünk is kötelességünk őket mindenek előtt megtanulnunk . . . És hadd mondjuk ki, hogy az evangéliumot nem fogjuk megtarthatni a nyelvek nélkül. A két nyelv az a hüvely, melyben a szellem kése rejlik (die Scheide, darinnen das Messer des Geistes steckt); az a szekrény, melyben ezt a kincset hordozzuk; az az edény, melyben ezt az italt tartjuk; az az éléskamra (Kemnat), melyben ez az eleség nyugszik. És miként maga az evangélium is megmutatja, a nyelvek azok a kosarak, melyekben ezeket a kenyereket, halakat és falatokat tartogatjuk. Valóban, ha saját hibánkból (a mitől Isten óvjon) elhanyagoljuk a nyelveket, nemcsak az evangéliumot fogjuk elveszteni, hanem oda fogunk jutni, hogy sem latinul, sem németül helyesen beszélni és írni nem fogunk tudni . . . Mi az oka hát, hogy a mi hitünk ilyen szégyenletes állapotba jutott? Az, hogy a nyelveket nem tudjuk; s itt nem segít más, mint a nyelvek tanulása.

Luther mindazonáltal jól látta, hogy a görög, Mm és héber nyelveket tanító iskola, mely lényege szerint

arisztokratikus, a vallással való legszorosabb kapcsolata daczára sem lehet egymagában elégséges a nagy népet az új tanok számára megnyerni. A műveltek ám olvassák a Szentírást az eredeti nyelveken fá népnek anyanyelvén kell olvasnia. A bibliának oly népkönyvvé kell válnia, melyet minden német család haszonnal forgathat, melyből a nemzet minden fia maga merítesse evangéliumi magatartásához az erőt és ihletet. A bibliát le kell fordítani a nép nyelvére s a népet képesíteni kell, hogy ezt a könyvet elolvashassa és megérthesse. Mindez eddig nem így történt. Voltak ugyan már Luther előtt is (a XV. század második felében keletkezett) német bibliafordítások (számszerint 14),¹ de ezek nem hódították meg a lelkeket, mert nyelvökben nem érezte meg a német nép a maga szíve dobbanását. Voltak a középkorban is városi és plébániai kis iskolák, de kellő benépesítésökhöz hiányzott a sarkaló erő. Nem volt vallásos rugó (mindenek közt a leghatalmasabb), mely a népet arra ösztökélte volna, hogy fiait az olvasásra megtaníttassa. A Szentírás akkor még nem volt lefordítva német nyelvre, a vulgáta szövege pedig annyira nem volt közforgalomban, hogy például még Luther is csak 20 éves korában látta meg először az egész latin bibliát az erfurti könyvtárban. Luther német bibliafordítása a maga őseredeti, zamatos, erőből duzzadó nyelvével közel hozta a Prófétákat és a Megváltót a szívekhez; az ő hatalmas szózata, melylyel a német városokhoz és fejedelmekhez fordult, keltette fel széles körökben a polgárság és a nép iskolája iránt való érdeklődést:

Kérlek ezért titeket, kedves uraim és barátaim, az Isten és a szegény ifúság szerelmére, hogy ezt a dolgot ne kicsinyeljétek, mint ahogy sokan cselekszenek, a kik nem látják, mi a szándéka a világ fejedelmének. Mert komoly és nagy dologról van szó; Krisztusnak és az egész világnak nagy érdeke, hogy a fiatal nemzedéken segítsünk és róla gondoskodjunk. Ezzel aztán mindnyájunkon segítettünk és mindnyájunkról gondoskodtunk. Fontoljátok meg, hogy az ördögnek ilyenén csendes, titkos,

¹ Schairer id. m. 86. 1. (a 14 fordítás közül 9 Augsburuban jött ki).

álnok áskálódásai ellen a legnagyobb keresztény komolysággal kell védekeznünk. Kedves uraim, ha évenként annyit költünk puskákra, utakra, hidakra, töltésekre és számtalan más ilyen dolgokra, hogy ideig-óráig békében élhessen egy város: miért nem lehetne ugyanannyit költeni a szűkölködő szegény fiatal-ságra, hogy egy vagy két ügyes embert lehessen iskolamesterekül alkalmazni?

Minden helységben iskolákat kell állítani fiúk és leányok számára. Szükséges ez nemcsak a vallásosság érdekében, hanem mert minden ország reászorul jól nevelt férfiakra, kik a közügyeket helyesen intézhessék, és asszonyokra, kik házuk népét rendben tarthassák* íme, a másik szempont, mely a reformátort vezette: a világi élet erkölcsös és értelmes berendezésének szempontja. A jó nevelés a világi uralmat és a közrendet (das weltliche Regiment) is biztosítja. A gyermeknek nemcsak a saját lelki üdvössége érdekében, nemcsak a földöntúli életre való előkészület végett kell tanulnia, hanem hogy polgári kötelességeit is becsületesen teljesíthesse. Nincs szükség oly iskolákra, melyekben – mondja nagy túlzással Luther – 20-30 esztendeig csak Donatusa fölött görnyedezett a növendék, s a melyekből végre is tanulatlanul került ki. Más világ van most (Es ist jetzt eine andere Welt und gehet anders zu). Naponkint elegendő 1-2 órai tanulás a német iskolában. Mert németnyelvű iskolák valók a népnek. Luther felismerte az iskola nemzeti hivatását. Mindig a német urakhoz, a német fejedelmekhez, a német városokhoz, a német néphez intézi szavait, ha a széltében uralkodó műveletlenséget és vallástalanságot ostorozza s a közerkölcsiség megjavítása végett iskolák állítását sürgeti. Németország boldogsága, úgymond, fekszik szívemen, nem a saját érdekem. A nemzeti köznevelés gondolata Luther hatalmas nemzeti öntudatában gyökerizik, melyről írásainak minden sora tanúskodik.

Míndezekben már kinyomozhatjuk a protestáns iskolázás jövődjő alakulásának x csiráit. Hierarchia nem létében az iskola az egész egyháznak tartozéka, tehát sorsának intézésében elhatározó szava van a világi

hatalomnak. Már ezekre az időkre alkalmazható (a protestánsokra való vonatkozásban) az a későbbi tétel, hogy az iskola nemcsak ecclesiasticum, hanem politicum is. A fejedelem, mint ilyen, világi főfelügyelője és legfőbb pártfogója az iskoláknak, még pedig minden fejedelem külön-külön a saját uralma alatt álló országéinak. Az iskola kormányzásában résztvesz az egyházi és világi rend egyaránt. Ennek egyik következménye, hogy minden iskola egy-egy jellemzetes egyéniség. A protestantizmus a maga belső lényegénél fogva nem kedvezhetett az egyenlősítő összpontosításnak, hanem az egymás mellé rendelt és egymástól független szervezeteket kellett megvalósítania: iskolázása sem mutathat tehát egységes képet, még egy és ugyanazon ország határain belül sem, mert az egyéni erők és törekvések mindegyikének érvényesülését az egyházi alkotmány nemcsak megengedi, hanem előmozdítja. A protestantizmus részekre bont, melyeknek mindegyike önálló; a katholicizmus a részeket egymás alá rendeli, és valamennyit egyetlen csúcsban ormolló nagy egységbe foglalja.

Luther művei bővelkednek paedagogiai érdekű elmélkedésekben. Különösen egy vezető gondolata van, mely prédikációiban, posztilláiban, asztal fölött tartott beszélgetéseiben, leveleiben, a katekizmushoz adott utasításaiban vissza-visszatér; a nevelésnek, mint istenes cselekedetnek az értékelése. Luther szemében nincs szentebb emberi tevékenység ^xá nevelésnél. Nincsen semmi, a mivel a szülők az örök üdvösséget „jobban kiérdemelnék, mint istenfélő, becsületes és munkaszerető gyermekek felnevelésével. Nem a nőtlenség a legtökéletesebb keresztény állapot, hanem a gyermekek nevelésére Istentől rendelt házasság. Sem böjtölés, sem búcsújárás, sem templomok építése, sem mise-alapítványok tévése nem vezet oly biztosan a mennyországba, mint a nevelői feladatok lelkiismeretes teljesítése. A gyermek oly zálog, melyről majdan Istennek kell beszámolnunk. A jó nevelésnek pedig legfőbb biztosítéka a helyes fegyelmezésben rejlik, a mely egyaránt távol áll a kegyetlen szigorúságtól, mint a puha engedelmességtől. A gyermeknek feltétlen tisztelettel és engedelmisséggel

kell viseltetnie szülői iránt. Irgalmatlanságot, sőt förtelmes gyilkosságot követ el az olyan apa, a ki vétkező gyermekét meg nem bünteti; nem sokban különbözik attól a szülőtől, a ki saját kezével fojtja meg magzatát. Csak a fegyelmezett családi élet lehet szilárd alapja a keresztény emberiség megújulásának. A család erkölcsös légköréből árad ki minden jó: a lelki javak megbecsülése, a munka szeretete, a polgári kötelességek tisztelete. Ebben az erős családi érzésben is megnyilvánul Luther hamisítatlan németsege, a német ember kedélyvilágának mélysége. A megelőző századokban nincsen senki, a ki a családi nevelést ily nagyra becsülte volna. A keresztény egyházatyáig kell visszamennünk, hogy hasonló erejű felfogással találkozzunk.

89. Leányiskolák. – Luther szavát megfogadták a városok előjárói. A XVI. század harmadik évtizedétől kezdve Németország minden részében nagy méretekben fejlődik a népoldatás. A városok állandó gondjaikba veszik a „német” iskolákat (deutsche Schulen, Schreibschulen), s a mi különös figyelmet érdemel, ugyancsak Luther szózatához híven, mindent megtesznek, hogy az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó leányok is elsajátítsák az elemi ismereteket. A középkorban a nemesi rend leányai lovagi kastélyokban vagy kolostorokban tanultak, de a falusi nép leányainak rendszeres oktatását senki se viselte szíven, s a városokban a polgári rend leánygyermekének kiművelése szintén nem volt még közgondoskodás tárgya. A renaissance se változtatott ezen a helyzeten. Német földön is akadtak ugyan előkelő hölgyek, a kik magasabb műveltségre szert tettek, de a nép leányainak milliói most is analfabéták. Ezért Luther üzenete, bár indítéka vallásos, korszakot alkot a nőnevelés általános történetében is. Nem tekintve a vegyes iskolákat, a városokban külön leányiskolák (Jungfrauen-Schulen, Meydlein- vagy Mägdlein-Schulen) szerveztettek, melyeknek vezetését rendszeren egy élteőbb, tisztességes, erkölcsű, vallásos olvasni és írni tudó, a kézimunkákban is járatos nőre bízzák. A leánygyermek tandíjat fizetfele neki; ezenfelül helyenként a városi hatóság is díjazta.

Ha sok tanítványa volt, segédtanítónőt adtak melléje. Délelőtt és délután két-két óra hosszát tartott az oktatás, melynek tárgyai zsoltárok, egyházi ének,, Luther kis kátéja, bibliai történetek, olvasás, írás (ez azóta nem mindig) és esetleg kézimunka. Egynémely iskolai rendben számtannál is találkozunk.¹ Az 1543. évi braunschweigi iskolai szabályzat (mely Bugenhagen hatását érezteti)² hű képét adja az akkori leányiskoláknak, s egyúttal annak a, szellemnek, mely tanítói és nevelői eljárásaikat áthatotta. A szabályzat idevágó részének fordítása ekként hangzik:

Városokban és mezővárosokban (in den Städten und Flecken) alkalmas helyen iskolát kell nyitni kis leánykák számára, hogy megtanuljanak olvasni és írni, a mit egy-két év alatt elsajátíthatnak. Meg kell őket még tanítani zsoltárok és egyházi darabok éneklésére, továbbá Luther kis kátéjára, először a katekizmus szent szavaira, azután e szavak rövid jelentésére, a mint a katekizmusban vannak. Ha ezt jól tudják, el kell velők olvastatni az egész német zsoltárkönyvet vagy (legalább) egyik-másik zsoltárt belőle. Meg kell nekik azt is parancsolni az iskolában, hogy otthon a német bibliából néhány történetet olvassanak, akár az Ó, akár az Új-testamentumból, hogy azután az iskolában könyv nélkül is utána mondassák a tanultakat legjobb tehetségök szerint. A ki leánykáit többre akarja taníttatni, ám taníttassa őket az írásra, írott levelek olvasására stb. Délelőtt két óra hosszát legyenek (a leányok) iskolában, délután is két óra hosszát, alkalmas időben. Ha az iskolából hazatérnek, legalább is egy zsoltárt vagy egyházi éneket énekeljenek A nap többi részét, reggel, délben és estve anyjuknál töltsék odahaza, a hol olvasanak, s tanuljanak anyjuktól derekasan háztartást, s a mi hozzá tartozik. Túlsgagos sokat se szabad reájok róni; minden dologban jó a mértéktartás (Men schal en ock nicht tho vele

¹ Frankfurter leányiskola: „ein wenig rechnen welches sie (a leányok) in teglicher Haushaltung und in kauffen und verkauffen nutzbarlich können gebrauchen”. Grosse Hugo: Ein Mädchenschul Lehrplan aus dem 16. Jahrhundert. Langensalza, 1904.

² Vormbaum: Evangelische Schulordnungen, Gütersloh 1860. I. 50-52. lap.

up leggen, Mathe ys tho allen Dingen gut). Néha napján a kis gyermekeknek meg kell engedni a játékot is, hogy majd annál szorgalmasabban fogjanak ismét a tanuláshoz.

Bölcs Salamon az δ példabeszédeinek a végén azt mondja, hogy nem elég, ha a ház anyja szép: istenfélőnek is kell lennie, s szem előtt kell tartania minden időben és minden dolgában az Isten szavát, az Istent („Csalárd a kedvesség és hiú a szépség; az Urat félő asszony a dicséretes”). Mivel az istentelen anyák nem gondolnak Istennel, azaz: Isten szavával, azért férfi és női szolganépöket sem tanítják Isten szavára s istentelen gyermekeket nevelnek. De az ilyen leányiskolákból sok házi anyát (Hussmodern) kaphatunk, a kik az Isten szavával együtt istenfélelemben élnek, s megmaradnak a Krisztusban, a kiből megkereszteltettek, s a kik később házuk népét és gyermekeiket is az Isten szavában nevelik, hogy ők is megmaradjanak Krisztusban, a kiből megkereszteltettek. Boldog az a férfiú, a ki ilyen asszonyt vagy házi anyát kap (mint Salamon mondja). A városban majdan csupa ilyen istenfélő háziasszony lesz, kiknek gyermekei is jámbor polgárok és polgárasszonyok lesznek, s így létre fog jönni az a nemes nemzetség, melynek tagjai Isten gyermekei lesznek a Jézus Krisztusban való hitők által az ítélet napjáig; miért is az ilyen leányiskolákat semmiképp sem szabad elhanyagolnunk.

Ezekhez az iskolákhoz tisztos matrónát kell fogadni, a ki tud tanítani, s a leányakkal jól és okosan bánni; a ki szereti az Isten szavát és szívesen olvassa a bibliát és a jó könyveket. A közpénztárból (uth der gemeinen Kasten) évente 30 vagy 20 pengő forintot kell neki adni, a helyi viszonyok szerint, és pedig minden évnegyedben a 30 vagy 20 forintnak egynegyed részét. A gazdagabb városokban még egy kisegítőt is kell melléje adni, a kinek fizetése évenként 20 forint, melyből szintén évnegyedenként egy negyedrészt kapjon. A leánykák nagyobb tandíjat fizessenek ezeknek a mesternőknek, mint a fiúk más iskolákban, de némelyek többet, mások kevesebbet. Az egészen szegények ne fizessenek semmit sem, de mindez a közpénztár intézőinek belátása szerint (doch dyt alles up Erkenntnisse der Kastenheren). A tandíjat a mesternő egyenlően osztsa széjjel. Szabad lakásuk mindkettőjüknek legyen, s mentesek legyenek minden polgári tehertől és szolgáltatástól. Mindketten

ellakhatnak a leányiskolában, ha eszerint rendezik be kényelmesen szállásukat.¹

90. Melanchthon. – Egészen más személyiség Luther munkatársa, a tudós Melanchthon Fülöp.² Ő is a hitújítás bajnoka, de nem a nemzeti érzésből meríti a küzdelemhez megkívánt erőket, hanem a humanizmus európai forrásaiból. Luther közelebb áll a néphez, Melanchthon a műveltekhez. A protestáns öntudat kifejezettsége és szerves összekapcsolása az egyetemes humanizmussal volt Melanchthon életének vezető gondolata. Mélyen meg volt győződve, hogy csakis alapos klasszikai műveltséggel lehet eljutni a kereszténység igazi megértéséhez.³ Ez a gondolat adott ihletet mind a latin iskolák, mind az egyetemek újjászervezésére irányuló tevékenységének.

A *latin iskolák* reformálása a birodalmi városokban indult meg. Előljárt Nürnberg (1526), a hol maga Melanchthon alkotta meg a tudós iskolát; két év múlva ugyanő dolgozta ki a szász választófejedelemség iskolái-

¹ A fent közölt rendelkezésekhez hasonlókat még számos más németországi iskolai rendből lehetne idézni. Így például az 1529. évi hamburgi (Vormb. I. 25-26), az 1533. évi wittenbergi (U. ott 27), az 1563. évi pomerániai (177), az 1564. évi lüneburgi (179), az 1573. évi strassburgi (229), az 1583. évi nordhauseni (367), az 1585. évi alsó-szász (399-400), az 1598. évi strassburgi (400-401) iskolai rendtartásokból. A lipcei Jungfrauen-schuléről Kaemmel, *Gesch. d. Leipziger Schulwesens*, Leipz. 1909, 46. 1.

² V. ö. Melanchthon 1523. évi beszédét (de encomio eloquentiae). Corp. Ref. XI. col. 50-66.

³ Források: Melanchthon művei a Corpus Reformatórumban (különösen a XI. kötet); Vormbaum, *Evangelische Schulordnungen im 16., 17. u. 18. Jahrh.* 3 köt. Gütersloh, 1858-1864. I. köt.; Hartfelder: *Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae*, Berlin, 1889, ezt kiegészíti: *Melanchthoniana Paedagogica*. Leipz. 1892. Az idevágó gazdag irodalomból kiemelhetők: Nisard, *Études sur la Renaissance* 297-457; Keferstein, *Zur Erinnerung an Ph. M. als Praeceptor Germaniae*, Langensalza, 1897; Ad. Rude: *Die bedeutendsten evangelischen Schulordnungen des 16. Jahrhunderts nach ihrem paedagogischen Gehalte*, Langensalza, 1893; Paulsen, *id. m.*² I. 268-317. A magyar irodalomban: Molnár Aladár, *id. m.* 54-66; Waldapfel János, *M. F. Magyar Paed.* VI. 129-133; N-r: *M. F. mint bölcsész és paedagogus*, Athenaeum, 1897 (VI. évf.) 233-240; Vargha Dezső, *M. F. Kath. Paed.* I 298.

nak új rendjét Majd az ő nyomdokain haladó Bugenhagen szervezte meg újra Braunschweig, Hamburg, Lübeck, Kopenhága, Pomeránia, Mecklenburg, Schleswig-Holstein és Wolfenbüttel latin iskoláit; a braunschweigi szervezetet fogadták el Minden, Göttingen, Bréma, Osnabrück és más északnémet városok.

Mindezeknek az iskoláknak a szervezete és tanulmányi rendje az úgynevezett Melanchthon-féle alaptypust mutatja: azaz három osztályt (*drei Haufen*),¹ melyek közül az elsőben az elemeket tanítják (beleértve a latin alaktan elemeit is), a másodikban a teljes latin grammatikát némi latin olvasmány kíséretében, a harmadikban retorikát és dialektikát (nagyobb iskolákban görög nyelvet is) klasszikus olvasmánnyal (főírók: Terentius, Cicero, Vergilius) s prózai és költői stílusgyakorlatokkal kapcsolatban. A század második felében az utolsó évek tanulmányaihoz járultak még helyenként a számtan elemei² (Melanchthon a matematikát is kedvvel művelte). Tankönyvekül többnyire a Melanchthon-félék szolgáltak (nyelvtanok, retorikai és dialektikai kézi-

¹ Tudni való, hogy nagyobb városokban a két felső osztály mindig két-két csoportra oszlott, azaz: ily helyeken az iskola öt osztályt foglalt magában. A 3-5. osztály korántsem azt jelenti, hogy minden osztálynak külön tanára és külön tanterme lett volna mindenütt. A kisebb városokban mind a három osztályt rendszerint egy tanteremben egy tanító oktatta, mint ma az osztatlan elemi népiskolában történik. A három osztályú kisebb latin iskolákat Melanchthon a német, görög és héber nyelvek tanításától kifejezetten eltiltotta. Csak latin nyelvet volt szabad tanítaniok: „sollen die Schulmeister vleis ankeren, das sie die kinder allein lateinisch leren, nicht deudsch oder grekisch oder ebreisch, wie etliche bisher gethan, die armen kinder mit solcher manchfelticheit beschweren, die nicht allein unfruchtbar, sondern auch schedlich ist”. Vormb. id. m. I, 5.

² Példák: Pomerániai isk. rend (1563): *Elementa Arithmetices et Sphaerae*, dann die *Species in Arithmetica und Regulám Detri* (Vormb. I, 174); Augsburg (1576): *atque ut ne in eo quidem scholae nostrae aliquid deesset, cura et Providentia scholarum constitutus est, qui et scripturam elegantem, et Arithmetecam pueros discendi cupidus, dimissa schola, binas horas mediocri mercede doceret. Quae commoditas paucis Gymnasiis contingit* (Vormb. I, 470); Brandenburg (1564): *Cum autem in communi hominum consuetudine artem numerandi necessarium esse, omnes sapientes intelligant, pueris (a 4 osztályú iskola III. osztályába járókat érti) hac hora sine ambagibus et abstrusis quaestionibus regulás Arithmeticas tradet praeeceptor, additis iucundissimis exemplis etc.* (Vormb. I, 533).

könyvek, klasszikus kiadások), melyek hosszú ideig (egynémelyikök a XVIII. század elejéig) voltak használatban. A római írók művein kívül az olvasmányok közt feltűnnek még helyenként: Mosellanus Paedolögiája, Erasmus iskolai könyvei (Colloquia), Camerarius Praecepta Morumja, Mathurin Cordier colloquiumai, Vives exercitatioja, Castalio dialógusai és Heyden Sebaldus beszélgetései (Puerilium colloquiorum formulae 1527).¹ Igazi módszerről e korban még nem lehet szó: a tankönyveket szóról szóra megtanulták a növendékek, s ugyancsak szó szerint vésték emiékezetökbe a klasszikus írókhoz adott tanári magyarázatokat. A tanítás pusztán befogadásra és begyakorlásra szorítkozott. Az eredmény ehhez képest inkább készség (a latin nyelv írásbeli és szóbeli használatában való készség), mint tudatosság vagy jártasság a tárgyismeret köreiben. A „dolgok” az egyetemeknek voltak fenntartva. A vallástan valamennyi iskolában a rendes tantárgyak sorába lép, s minden iskolában találkozunk a muzsika tanításával.

A Melanchthon-féle typus hatása itt-ott Németország déli részeiben is mutatkozik, különösen a híres Württemberg! iskolai renden (1559),² mely tantervi intézkedésein kívül annyiban korszakos jelentőségű, hogy először rendezi egységesen és részletesen egy egész ország közoktatását a maga összes fokozataiban és viszonylataiban: gondoskodik az iskolai intézmények felügyeletéről és ellenőrzéséről; megállapítja az egyes iskolai fokozatok kereteit és tanulmányi céljait; megkívánja, hogy minden faluban (in Dörfer und offenen Flecken) legyen német iskola, minden városban latin iskola (pártikula); az ország fővárosában, Stuttgartban, úgyszintén az egyetem székhelyén, Tübingában úgynevezett paedagogiumok (magasabb rendű latin iskolák, akadémiai gymnasiumok), melyeknek feladata az, hogy a pártikulákból kikerült ifjakat

¹ Magyar szöveggel ellátta Sylvester János 1527 és 1531 (új kiadások Melich Jánostól és Dézsi Lajostól, Budapest, 1912, ill. 1897).

² Vormbaum, id. m. I. 68-165. V. ö. L. Ziemssen: Das württembergische Partikularschulwesen 1534-1559. (Geschichte des humanistischen Schulwesens in Württemberg) I. Band, bis 1559. Stuttgart, 1912. 468-601.

több éven át behatóan előkészítsék az egyetemi tanulmányokra s ebben a részben ugyanazt a hivatást teljesítsék, mint a felozlatott rendházak javadalmaiból fenntartott, különösen a protestáns papképzést szolgáló „kolostori iskolák”. A Württembergi iskolai rendet vette át (gyakran szó szerint) a szász választófejedelemség második, 1580. évi iskolai szabályzata,¹ mely a fejedelmi iskolákról (Fürstenschulen) is intézkedik. Miként a württembergi paedagogiumok és kolostori iskolák, úgy ezek a méltán híresekké vált intézmények (Meissen, Grimma, Pforta) a partikulákból, még pedig azoknak harmadik osztályából sorozták növendékeiket, s három esztendeig különösen a klasszikus nyelvekben és irodalmakban képezték ki őket. A legfelső osztályban Cicero philosophiai iratai (De officiis, De senectute, De amicitia, Tusculanae Disputationes), Vergilius Aeneise és Georgicái, Horatius ódái, görögből isokrates (Démonikoszhoz); Theognis, Pythagoras „Arany versei”, az Ilias első könyve, Plutarchosnak a gyermeknevelésről írt műve szerepelnek a tantervben kötelező olvasmányukul, azzal a hozzáadással, hogy a tanulóknak évről évre el kell játszaniok Plautus és Terentius vígjátékait, a csinos latin beszéd elsajátítása végett.

A latin iskolák átszervezésével párhuzamosan folyik a főiskolák reformálása.² Itt is Wittenberg vezet.³ A legtöbb németországi protestáns egyetem új tanulmányi rendje – Melanchthon személyes vagy közvetett részvételével – a wittenbergi normát fogadja el, névszerint Marburg, Tübinga, Lipcse, Bázeli, Oderái, Frankfurt, Königsberg, Greifswald, Rostock, Heidelberg, Helmstädt. Az iskola szempontjából is legfontosabb valamennyi közt Wittenberga. Maga Melanchthon képezte itt a latin iskolák tanárait, részint a latin és görög irodalomba

¹ Vormbaum, id. m. I, 230-297. Ennek kiegészítésére szolgál Ludwig Wattendorf: Die Schul- und Universitätsordnung Kurfürsts August von Sachsen. 1580. Paderborn (1890). Az utóbbi kiadvány először közli az egyetemekre vonatkozó szakaszokat az eredeti kéziratból.

² V. ö. Paulsen, id. m. I. 208-268.

³ Friedensberg Walter: Gesch. der Universität Wittenberg. Halle a. S. 1917.

vágó egyetemi előadásaiival, melyeknek tömeges hallgatóságuk volt, részint az egyetemre való előkészítés céljából szervezett, tíz esztendeig fennállott magániskolájában, a hol szintén klasszikus írókat magyarázott. Az egyetem philosophiai karán a görög, latin és héber nyelvek, úgyszintén a rhetorika és poézis rendes tanszékein kívül a matematikának is két rendes tanszéke volt, egy a felsőbb, egy az elemi mathesis számára. Egyébként úgy Wittenbergában, mint a többi reformált egyetemeken a szorosán vett philosophiai tanulmányok keretei még mindig a középkoriak: logika, metaphysika, physika, ethika; a bölcselkedés szelleme sem szabad, hanem kötve van az egyházi tanok által. Csupán a tárgyalás módja változott meg: a nehézkes, szavakhoz tapadó, terméketlen, szövevényekben kimerülő elfajzott scholasztikus módszert az eredeti forrásokra alapított és a humanizmus lehelletétől felfrissült, világos és könnyed előadásmód váltotta fel.¹

Melanchthon az európai közoktatás újabb történetében az első iskolaszervező egyéniség. Világosan látta a célokat, s teljes energiával alkalmazta a hozzá vezető eszközöket. Kitűnő gyakorlati érzéke képessé tette arra, hogy eszméit intézményesen megvalósítsa. Rendet teremtett, a hová keze elért, s ennek a rendnek szilárd kereteit a műveltség új eszményének útmutatásai szerint tudta kitölteni. Ez a tevékenysége szerezte meg neki, mint annak idején más viszonyok közt Hrabanus Maurusnak, a Praeceptor Germaniae nevet.

91. A goldbergi iskola. – Melanchthon személyes hatása alatt állott Trotzendorf Bálint (1490-1556),²

¹ A dialektikára nézve v. ö. Melanchthon tankönyvének (*Erotemata Dialectices*, 2. kiad. Vitebergae, 1548) Előszavát: *Ego veram, incorruptam, nativam dialecticem, qualem est Aristotele et aliquot eius non insulsis interpretibus, ut ab Ateandro Aphrodisie.nsi et Boëtio accepimus, praedico. Hanc adfirmo hon modo in ford et in iudiciis, aut in philosophia, sed etiam in Ecclesia valde utilem esse. A sed sit erudita, verecunda, gravis, amans veritatis, non sit garrula, non rixatrix, non praestigiatrix.*” V. ö. még Corp. Reform. XI-ben: *Declamatio de corrigendis studiis.*

² Az egyedüli hiteles forrás Trotzendorf tanítványának Rhaunak a leírása: *Oratio de vita et gubernatione scholastica Valentini (Friedlandi)*

a ki a sziléziai Goldbergben egy egészen sajátos és messze földön híressé lett iskolai életet teremtett meg.¹ A goldbergi iskola benlakással egybekötött intézmény volt, melyet legfőképpen a római mintára emlékeztető köztársasági szervezet jellemezett. Három főelv uralkodott ebben az iskolai közösségben: egyik a tanulók teljes egyenlősége nemzetiségi és rendi különbség nélkül („*Omnes aequaliter regantur*” és „*ponit enim personam Nobilis, qui induit Scholastici*”); a másik a latin nyelv kizárólagos használatának szigorú követelménye (még a szolgálknak is latinul kellett beszélniök s külön megbízottaknak, a lupusöknak volt kötelességök az anyanyelven megszólalókat feljelenteni); a harmadik (s ez a legfontosabb) a tanulóknak bizonyos mértékig az iskolai kormányzatba, úgyszintén az oktatás és nevelés munkájába való bevonása. Az iskola összes tagjait tanítókat és tanulókat) *coetusnak* hittak, melynek állandó feje maga Trotzendorf mint *dictator perpetuus*; a fegyelmezésben részt vettek a tanulók is, kiknek sorából választották a különböző hatáskörökkel felruházott főtisztviselőket: a *consult*, a 12 szenatort és a 2 censort, együttvéve az iskolai törvényszéket (*magistratus scholasticus*), mely a növendékek fegyelmi ügyeiben – a *dictator* ellenőrzése és döntésének fenntartása mellett – formaszzerű pörös eljárást folytatott s a latin vádló és védő beszédek meghallgatása után ítélt. A büntetések nemei: a *virgács*, a *lant* (*lyra vei fidicula*, hegedű alakú eszköz), melyet a vétkesnek nyakába akasztottak és a *carcer*. Voltak a tanulók sorából választott *oconomusok*, kik a ház külső rendjére ügyeltek (élőkön a

Trotzendorffii, *instauratoris et rectoris Scholae Goldbergensis* (1564). L. Raumer, G. d. P. I.⁵ 1879; Jürgens, *Das Helfersystem in den Schulen der deutschen Reformation*. Langensalza, 1913. A goldbergi iskola szabályainak szövege Vormbaumnál I. 55-59; Trotzendorf *Schulordnungja* u. o. 53-54.

¹ Hogy magyarországi tanulók is járták, nemcsak protestáns iskoláink rendtartásának némely analog vonásaiból következtethetjük, hanem közvetetten bizonyítékok alapján is. A lőcsei városi levéltár ma is őrzi Trotzendorf több levelét, melyek Goldbergben tanuló szepességi diákok magaviseletéről és előmeneteléről értesítik a városi tanácsot. L. Hajnóczy József közleményét: *Magy. Paed.* XXVI. 339. sk. 1.

fő-oeconomus); az ephorusok, a kik az étkezés rendjére vigyáztak; a tribusokra osztott classisok quaestorai, kik (a decuriók mintájára) a leczkéket lekérdezték és társaik magaviseletét ellenőrizték; a fő-quaestorok, minden osztályban egy-egy, az alájok rendelt quaestorok előljárói. Az oktatás intézése annyiban történt meg a tanulók bevonásával, hogy az iskola hat osztálya közül csak a legfelsőben, a Prímában tanított maga a dictator, a többiekben magasabb osztályokból kirendelt tanulók végezték az oktatást. Ezzel az intézkedéssel Trotzendorf egyrészt a tanárhíányt pótolta, másrészt alkalmat adott a idősebb tanulóknak elébb szerzett ismereteik felfrissítésére.

Az oktatás anyaga nem sokban különbözött attól, mely az akkori jobb iskolák tanterveiben foglaltatik. Majdnem ugyanazokkal a klasszikus írókkal találkozunk itt is; ugyanazok a stílusgyakorlatok, előadások, szavaltatok jártak Goldbergben is, Wittenbergában is. Az oktatás szelleme azonban más. A goldbergi iskolában sokkal erősebben emelkedik ki a theologiai vonás, mint bárhol másutt; az iskola sokkal inkább felekezeti, protestáns színezetű, mint akár a szász, akár a Württemberg akár a palatinátusi iskolák. (Qui Scholae, idem Ecclesiae nostrae, membra sint et fidei nostrae assentientes, mondják kifejezetten az iskolai törvények.) Ezt a fegyelmi és tanulmányi rend számos részlete bizonyítja. Vajjon általában helyes-e kiskorúaknak tanítói és nevelői feladatokkal megbízása és az iskola belső kormányzatába való bevonása, vitatható kérdés; de nekem úgy tetszik, hogy a goldbergi iskolai életnek ez a sajátsága, melyhez hasonlót a következő századokban sok német és magyar reformált iskolában találunk, a protestantismus önkormányzati elvének folyománya. A kor katolikus iskoláiban a tekintély elvének egyedüli uralma mellett a selfgovernmentnek ekkora mértékét lehetetlen elképzelni.

92. Sturm János. – Melanchthon és Trotzendorf mellett a XVI. század humanisztikus iskolázásának még egy kiváló szervezője volt a protestáns Németországban, a kor legjelentékenyebb humanistáinak egyike, a latin

stílus elsőrangú mestere, Sturm János (1507-1589). Hatása a latin iskola további kialakulásában csak a Melanchthonéval mérhető össze. A német gymnasium szervezete, amint ma ismerjük, leginkább a strassburgi iskola rendjében gyökerezik.

Már Sturm fiatalkori tanulmányainak menetéből is megítélhetjük, hogy a reformatio előtti humanizmus legjobb iskolai hagyományainak délnémet földre való átültetésében főleg neki kell tulajdonítanunk a közvetítés szerepét. Megérthetjük ezt abból, hogy a hieronymiták lüttichi iskoláját látogatta s innen Löwenbe ment, az Erasmus szellemétől ihletett nagy iskolába, a Collegium Trilinguibe, hol a szintén hieronymitáktól képezett Gocleniusnál hallgatta a klasszikusok, elsősorban Cicero műveinek magyarázatát. Lüttichben az iskola szervezete, Löwenben Cicero kultusza hatott reá. Majd Parisba, I. Ferencz tudós törekvéseinek középpontjába ment, megismerkedett a legelső francia humanistákkal, egyebek közt Budaeussal, kinek ösztönzésére hét éven át tartott a Collège Royalban előadásokat a logikáról, a görög és római írókról, óriási sikerrel. Legkitűnőbb tanítványától, Ramus Pétertől tudjuk, hogy „bámulták a fiatal tudósban az épp oly logikus gondolkodót, mint ékes előadót és a régi remekíróknak jó módszerrel értelmezőjét. Hallgatóit meglepte gazdag stílusa és az előadottaknak ügyes gyakorlati alkalmazása; oly tulajdonok, melyeket az egyetem doktoraiban nem találtak fel”. De Sturmnak kálvinista volta miatt állandóan nem lehetett Parisban maradása; 1537-ben Strassburgba tette át lakóhelyét, engedve a városi tanács hívásának, mely az ottani iskola újjászervezésével megbízta. Sturmnak ez az alkotása (1538) alapvetővé vált a humanisztikus nevelés történetében; ezért részletesebb ismertetése el nem kerülhető.¹

Milyen a jó iskola? Ez az első kérdés, melyet

¹ Források: De literarum ludis recte aperiendis liber Joannis Sturmii, emendatus et auctus ab ipso auctore. Argentorati, apud Wendelinum Rihelium, 1543. Joannis Sturmii ad Werteros fratres: Nobilitas literata. Liber unus. Argentorati, per Wendelinum Rihelium, 1549. Joan. Sturmii de educatione principum. Argentorati, 1551. Epistolae classicae et Acaemicae, Vormbaum gyűjteményében I, 678-723.

Sturm feltett magának. Az – feleli –, melyben vallásosság és tudomány együtt járnak. A tanulásnak a célja ismeretszerzés, de ennek csak akkor van értéke, ha az ember erkölcsi magatartása összhangzásban van tudományával. Az iskolai nevelés végső célja tehát a jámborság és vallásosság (*pietas atque religio*), a célhoz vezető eszköz pedig a léleknek humánus tudományokkal, azaz ékesszólással és bölcseséggel (*eloquentia ac sapientia*) való kiművelése.¹ Ha tehát iskolát kell szervezni, két tagozatot kell neki adni: egyikben az ékesszólást, a másikban a gondolkodást kell megtanítani. Amaz a nyelvi és irodalmi, emez a filozófiai tanfolyam; amott a hetedik évtől a 16-ik évig, emitt a 16-iktól a 21-ik évig időznek a tanulók; az első a *gymnasium*, a második az *akadémia* (az utóbbi csak 1567 után nyílt meg Strassburgban).

A *gymnasium* kilencz osztályból² (*ordo* vagy *curia* vagy *tribus* vagy *classis*) és kilencz évfolyamból áll. Ebből a kilencz évből vagy osztályból egyet az olvasás és írás, hatot a tiszta és világos beszéd (*grammatika*), kettőt az ékes és helyes beszéd (*rhetorika* és *dialektika*) megtanítása foglal le. A tökéletes latin stílus elsajátítása az akadémiai fokon történik. Az osztályok *decuriákra* oszlanak, élükön a *decuriókkal*, a kik megfigyelik az erkölcsöket és számon kérik a kötelességeket (*animaversores morum et exactores officiorum*). A tanítás tartama naponként 4-5 óra. Minden év október elsején nyilvános áttételi vizsgálatok tartandók, jutalmak osztogatásával a kiválóbbak számára. Az alsóbb osztályú tanulónak joga van versenyre kihívni a közvetlenül magasabb osztályút (*concertatio*), főleg a latin stílusban, úgyszintén a latin szabad előadásban. A felső négy osztályba járó 12-16 éves tanulók gyakori előadásokat rendeznek:³ eljátszszák *Plautus* vagy *Terentius* egy-egy

¹ *Propositum a nobis est sapientem atque eloquentem pietatem, finem esse studiorum.*

² Eredetileg csak 8 osztályt akart Sturm szervezni; a század későbbi folyamán 9-ből 10 lett.

³ Sturm azt kívánta, hogy hetenként legyenek ily színi előadások: „*quoniam vacuum actoribus theatrum nulla esse volo hebdomade*”. *Epist. Class.*, lib. I. No 10 (*Vormb.* I. 692).

vígjátékát, a legidősbek néha Aristophanesnek vagy Euripidesnek vagy Sophoklesnek egy-egy darabját is. Ha mindezt összevetjük a lüttichi iskolának fent ismertett szervezetével, az egyezések szembeszöknek.

Kérdés most, miképen töltötte ki Sturm ezeket a kereteket? Mi volt a strassburgi gymnasiumban az oktatás anyaga? A felelet ez: a két klasszikus nyelv, első sorban a latin.¹ A főfeladat a latin nyelvnek lehető legteljesebb megtanítása, oly mértékben, hogy a tanuló Ciceró nyelvén tudjon beszélni és írni. Ebben az imádott és magasztalt eszményi feladatban futott össze a munkásság minden szála. Az egész oktatás tehát a latin stílusképzést szolgálta, mint a melyet Sturm, igazi humanista módjára, a magasabb műveltség egyedüli kritériumának tekint. Ezért kell a tanulóknak nyolcz éven át Cicerót olvasnia, emlékezetébe vésnie, előadnia, utánoznia (imitatio);² ezért választja ki Sturm az olvasmány céljaira különösen azokat az írókat, kiknek műveiből latin szólásmódokat, latin szó- és mondatkötést, latin stílust lehet legjobban megtanulni; ezért keressük hiába az olvasmányok kötelező kánonában az olyan írókat, mint Livius és Tacitus, a kiknek irataiból tiszta stílusminták kevésbé vehetők; ezért nincsen semmi tekintet az olvasmányi anyag egymásutánjában a lélektani vagy tárgyi szempontokra, úgy hogy 10 esztendő gyermekek Cicerónak az öregségről szóló dicséretét, 12 évesek ugyanannak az írónak a kötelességekről szóló philosophiai művét, 13-14 évesek Demosthenest és Aischinest olvassák; ezért jut önmagával ellentétbe Sturm, mikor egyfelől azt kívánja, hogy a növendék semmi olyast ne halljon, a mi nem szemermetes és jámbor (quod non sit pudicum et pium), másfelől meg sikamlós vígjátékokat adat elé velők, csakhogy a törölmletszett latinsággal megismerkedhessenek; ezért zsugorodnak össze a matematikai tanulmányok az utolsó két esztendőben oly csekély olvasmány-törédekekre; ezért

¹ A katekizmusról Sturm csak a legelső osztály anyagával kapcsolatosan emlékezik meg; reális tárgyak, mint ilyenek, hiányzanak; a zene mint gyakorlati készség tanítatik.

² „Imitationen appello μιμητι ήν: in qua ζήλος est, stúdium et amor

foglalnak le osztályról osztályra a stílusgyakorlatok oly hihetetlenül sok időt. Röviden: a klasszikus latin előadás-mód, a Ciceró mintájára szabott eloquentia az, melynek szelleme az egész iskolát átjárja és bélyegét az oktatás minden ágára reányomja.

Mivel ama régi római írók közt, kiknek a nyelve olyan józan, olyan gördülékeny és olyan ékesszavú volt, egy sincsen, a ki jobban szemléltetné nekünk a beszéd összes neveit, mint Ciceró, s mivel ennek az írónak ítelték oda mind saját kortársai, mind az utána következő írók az ékesszólás legelső díját, ki kételkednék abban, hogy a példák tekintetében ő jár legeslegelől? Nincsen szónoki műfaj, nincsen a filozophiai vizsgálódásnak oly neme, nincsen a közbeszédnek oly formája, melyet Ciceró vagy teljességében nem mutatna meg, vagy a melynek legalább valamely részét oly módon ne szemléltetné, hogy még középszerű ember is ne értené meg, miképen kell kidolgozni a többi részeket. Legyen hát megállapított tétel, hogy nincsen író, a ki biztosabb és kitünőbb példáját adja a latin nyelvhasználatnak (*sit igitur hoc datum atque positum: hoc scriptore nullum neque certius neque praeclarius in Latina lingua exemplum*).¹

Az eloquentiának e kiemelkedő szerepével teljes összhangzásban vannak azok a módszeres eljárások, melyeket Sturm ajánl. Ékes latinságot szóban és írásban csak úgy sajátíthat el a tanuló, ha mentől többet gyakorolja magát a beszédben és fogalmazásban. Sturm tói tanulta meg Ramus Péter oly nagyra becsülni az oktatásban a begyakorlást, az alkalmazást, az öntevékeny-

eius consequendi, quod in alterius oratione laudabile et admirabile videtur. Ea vero ratio est exprimendi in tua oratione, quae in aliéna aut laudabiles aut illustres sunt, dicendi tractationes et formas: quas Graeci tum εἶδη, tum Ἰδέας nominant.” *Nobil. Lit.* fol. 33 r. Az imitációnak olyannak kell lennie, hogy az olvasó vagy hallgató észre ne vegye a kifejezésnek honnanlétét: „*Verum tamen obtegenda imitatori omnis est similitudo: quae tum demum laudatur: cum par gloria scriptorem sequitur: quo modo vero et quibus in locis atque exemplis comparata sit, non potest deprehendi*” *Ibid.* fol. 45 v.

¹ *Nob. liter.* fol. 34 r.

séget, az alkotó munkát.¹ Soha másképen nem beszélni, mint latinul; egyetlen napot sem mulasztani latin írás nélkül; egyetlen alkalmat sem elszalasztani szók és kifejezések megtanulására, klasszikus minták olvasására és feldolgozására; mindent megtenni az alaki tökéletesség megközelítése végett a beszélt és írott latin nyelv használatában, – íme, Sturm módszeres utasításainak is legerősebb indítéka. Egyéb tanácsadásai közül főleg azok érdemelnek figyelmet, melyek a klasszikus írók iskolai magyarázatában szem előtt tartandó mérsékletre irányulnak.

. . . Csakhogy mindenben a kellő időbeosztásnak kell uralkodnia,² mert nem nevezhető a tanítás művészetének, a ki nem a maga idején magyarázza vagy említi a dolgot. Szükséges tehát mindenkor megalkudni a tárggyal és az értelmi képességekkel. Nem minden fatuskóból lehet istenszobrot alkotni. Soká egy helyben vesztegelni és megfenekleni, akadályára és ártalmára van az elme gyorsaságának. De a túlságos sietség is fárasztja az érzéki észrevételt s zavarja az emlékezetet. Középen jár, a ki a maga idejében cselekszik, s nem magyaráz többet, mint a mennyit az elmék elbírnak, s csak éppen annyi időt szán valamely tárgynak, a mennyit megismerése megkívánni látszik. A sokféleséget egy és ugyanazon a napon szintén kerülni kell, nem számítva ide azt, a mely rendjén van az egyes leckeórák keretén belül. Hasznosabb az a változatosság, melyet közbeeső napok okoznak; sohasem szabad azonban új anyagra áttérni, mielőtt a megkezdett anyagot be nem fejeztük. A megkezdett okoskodásnak vagy elbeszélésnek vagy fejezetnek félbeszakítása és valaminek közbeszúrása széjjelszórja a figyelmet, megzavarja az emlékezetet s megterheli az elmét, mely mindenkor a befejezéshez igyekszik jutni. Egy napon többel, mint

¹ A dialektikát is ezért alapítja Sturm az írókra s köti egybe a retorikával, a mit tőle tanult Ramus P. „Dialectica praecepta,” olvassuk Sturmnál, „de quibus scriptum est, ita cogi et explicari debent ex Aristotele, ut duos annos in illis maneant adolescentes, sed tamen in hoc loco exercitatione magis, quam praeceptione sunt erudiendi. Itaque eadem hora, qua praecepta docentur, dialógus aliquis ex Platone aut Cicerone interponatur, in quo demonstratur utendi modus et recta doceatur disputandi ratio.” (De ludis, fol. 32 r.)

² De lud. r. ap. fol. 22.

háromfélével foglalkozni, megrovandó dolog. Hasznosabb' kettőnél megmaradni, s csak néha szükséges a harmadikat is bevonni. Hogy a tanulók mennyit tudnak, s mennyire haladtak, könnyen fölismerhetik a tanárok, ha azt, a mit végeztek, mintegy átisméltetik kérdéseikkel, melyeknek rövideknek és világosaknak kell lenniök. Mindenképen óvakodni kell az iskolában a hosszú beszédektől és dagályos körmondatoktól; ezek ugyanis gyors fölfogással nyomon követhetők, de az emlékezet hűségét veszélyeztetik s nem kedveznek az elme gyarapodásának, mely legtöbbször megkívánja, hogy elégséges időt engedjünk az elmélkedésnek.

A strassburgi iskola gymnasiumi tagozata mögött messze elmarad jelentőségére nézve az ottani akadémia. Hat szaktanulmánya volt: rhetorika, poétika, dialektika, orvostudomány, jogtudomány, theologia, mindegyik egy-egy tanszékkal. Oly intézménnyel van tehát dolgunk, mely se nem egyetem, se nem latin iskola, hanem valami keveréke a kettőnek. A három első tanszéknek, melyek csak ismétlést vagy kibővítést nyújtottak, alig volt hallgatója; a többi három pedig, külön külön, távolról sem adhatta meg a leendő orvosnak, jogásznak vagy papnak a szükséges tudományos készültséget. Az akadémia valójában nem is tudott föllendülni.¹ Míg a gymnasiumba Európa minden részéből tódultak a tanulók, a főiskolai tagozat árnyékéletem élt. Annyiban mégis fontossá lett ez az intézmény, hogy a protestánsoknak oly helyeken, a hol egyetemeik bármi oknál fogva nem lehettek, az összevont vagy burkolt főiskolai szervezetre mintát szolgáltatott. Az akadémiai tanfolyam Strassburgban öt évre terjedt; az előadásokon kívül gyakori vitatkozások és nyilvános szónokiások (*disputationes et declamationes*) is dívtak. A declamációkat oly nagyra becsülte Sturm, hogy – mint mondja – nélkülök és a stílusgyakorlatok nélkül semmi kiválót tudományos téren nem lehet létrehozni (*haec de declamandi scribe-dique consuetudine, sine qua exercitatione nihil praeclarum in litteris effici potest*).

¹ Sturm, *Epist. Acad. lib. I* (1569) No IX (Vormbaum: I, 718).

93. Erasmus és Sturm. – A strassburgi iskola tanulóinak legnagyobb része kétségkívül megtanult jól és szépen latinul írni és beszélni. De vajjon nem volt-e ez a műveltség, úgy, a hogyan Sturm értelmezte, túlságosan egyoldalú? Vajjon a forma kizárólagos kultusza, az alaki szépségekben való állandó elmerülés, a latin kifejezés szellemének teljes elsajátítására való szüntelen törekvés, a cicerói nyelv és beszéd szinte áhítatos utánzásának vágya, a finom esztétikai élvezetek célkitűzése és az eszközöknek e cél szerint való megválogatása, vajjon mindez együttvéve nem járt-e a tartalmi, gondolati, tárgyi értékek önkéntelen elhomályosulásával? Vajjon az, a ki mindig csak az előadás módját nézi és elemzi, nem válik-e lassanként érzéktelenné a történés, a cselekvés, az élmény, a valóság, a tények iránt? Oly kérdések, melyekre aligha merhet valaki nemmel válaszolni. Sturm írataiban találunk ugyan nyilatkozatokat, melyek mintha azt bizonyítanák, hogy a tárgyi érdeklődésnek ebben a paedagogiai gondolatvilágban is megvolt a helye,¹ de ezek a mellékesen odavetett mondatok nem téveszthetik meg a források alapos ismerőjét. Sturm szeme előtt az Orator eszménye lebegett, úgy a hogy Quintilianus megrajzolta. Ez az eszmény mindenkép szűkebbkörű, mint akár Agricóláé, akár Erasmusé, akár Melanchthoné.² Különösen akkor tűnik föl a nagy különbség a strassburgi iskolaszervező rovására, ha a

¹ Nobilit. litt. p. 38: rerum verborumque connexa est cognitio, propterea quod verba rerum sunt simulacra. Ez így jól hangzik, de hogy a tárgyi ismeret megszerzését miként képzelte Sturm, azt Ephemerideseinek az oktatásban való szerepe eléggé mutatja. Ezek szó- és kifejezés-gyűjtemények voltak, melyektől Sturm azt várta, hogy a dolgokat is megismertetik a tanulóval. V. ö. Epist. Class p. 684: az ephemeridák által „amplificetur una cum verborum multitudine memoria atque cognitio”. Lásd Walter Sohm: Die Schule Johann Sturms. München 1912. 87. k. 1. A szemléltetésnek (mint szórakoztató eljárásnak) nyomai Class. Epist. lib. III. Vormbaum. I. 708.

² Melanchthonnak felfogását legvilágosabban egyik tanítványa fejezte ki 1549-ben (De Studiis Linguae Graecae): Ut taceam, quod sicut studia abeunt in mores, ita et sermonis vitium plerumque comitantur vitiosi mores, et mentis character fere est ipsa orationis forma: quae si peregrina, si distorta, vel prodigiose affectata vel horrida est, non dubium est, quin et consimilis sit sensus, consimiles mores. (Corp. Ref. XI, 865).

cicerói stílusnak ama föltétlen uralmát, mely Sturm didaktikáját jellemzi, azzal az egyetemesen emberi, az élet minden nyilvánulását felölelő paedagogiai koncepczióval mérjük össze, melyet Erasmusban megtaláltunk. Emezt minden érdeklí, a mi emberi; amazt csak a nyelv, a szó, a kifejezés, az előadás. Ha Sturmot olvassuk, a philologiai tudósképzés jut eszünkbe; ha Erasmus műveit forgatjuk, az egész emberi nevelésre kell gondolnunk; arra, mely nemcsak a klasszikus nyelvhasználatba akar bevezetni, hanem a szép és tartalmas életbe. Erasmus is vallja, hogy a lelki műveltség elsajátításának fogatos módja a klasszikus nyelvhasználat birtokba vétele; de nem az egyedüli módja. A görögök és rómaiak szokásai, erkölcsi, intézményei, békeművei, nagy emberei, gondolkodásuk módja és tartalma, – mind humanizálja az ifjú lelket; érezteti vele a nemeset, finomat, szépet, nagyot, hatalmasat, fenségest, de az életrevalót, a gyakorlatiast, a megvalósíthatót is. Sturm paedagogiája, úgy érzem, megszőkülése az Erasmusénak; vagy, ha úgy tetszik, lehanyatlás és visszaesés egy már elért magaslatról.¹

94. Sturm rendszerének tovaterjedése. –

A strassburgi iskolai rend megalkotója oly okszerűen állapította meg minden egyes osztályra nézve az oktatás céljait, oly következetes tervszerűséggel válogatta meg

¹ Sturm paedagogiájának egyoldalúsága aránylag rövid idő alatt a humanisztikus iskolákat a túltengő grammatikai stúdium lejtőjére vitte. Már Caselius, „az utolsó német humanista” érezte ezt az eltűrelést, amidő 1579-ben megjelent traktátusában (*De ludo litterario recte aperiendo liber*) panaszkodik, hogy grammatikai szabályok tömegével halmozzák el évekig az ifjút, a helyett, hogy mielőbb az írókhoz bocsátanak őket: „*praecceptionibus vero et regulis oneretur quam paucissimis; statimque deducatur (puer) ad intelligendos Latinos scriptores*” . . . „*nihil adeo magis discentium cupiditatem retardât, quam eos ab ultima infantia ad iuventutem usque detineri in plusquam nugis grammaticis* . . . *pereunt adolescentiae anni decern, saepe plures: aliquando viginti si dixerim, non mentiar: ita misere perit ipse flos aetatis*” (37-42 l.). Nem érdektelen, hogy ugyanilyen szellemben ír Nicodemus Frischlin, a német humanista, *De ratione instituendi puerum* című, az ifjú báró Batthyány Ferencznek ajánlott s Németújvárott (Gyssingae) 1584-ben kinyomatott kis traktátusában. (E ritka nyomtatvány a M. Nemz. Múzeumban.)

és rendezte el a tanítás anyagát, oly leleménnyel alkalmaztatta a nyelvi ismeret és stíluskészség gazdagításának legkülönbözőbb módjait, s mindezeknél fogva oly szembetűnő sikerekkel dicsekedhetett, hogy a szervezet csakhamar másutt is mintául szolgált s hatása lassanként egész Délnémetországra kiterjedt. Legelőször a Palatinátus latin iskolái alakultak át a strassburgi minta szerint (például a heidelbergi iskola 1546-ban); következtek a badeni és bajorországi iskolák; az utóbbiak közül leg-híresebb a lauingeni, melyet 1559-ben maga Sturm szervezett.¹ Kétségtelenül hatott a strassburgi norma a fentemlített 1559. évi württembergi iskolai rendre is, melynek egyes részein fölismerhető Sturm hívének, Toxites Mihálynak befolyása. Valószínűnek látszik, hogy a napjainkig oly nagy tekintélynek örvendő, e század közepén alapított s már említett meissenai, grimmai és pfortai fejedelmi iskolákra (Fürstenschulen) is volt valamelyes hatása a strassburgi példának (Meissenben Sturm egyik személyes híve volt az első rektor).² Végül, némileg ideszámítható a genfi iskola is, melynek 1559-ik évi szervezete a francia humanizmus befolyását is érezteti ugyan, de mindenesetre a strassburgit is: Kálvin nemcsak Parisban tanult (Mathurin Cordieről), hanem egy ideig Sturm vezetése mellett Strassburgban tanított.³

Mindezek az iskolák (az utóbb említett genfit csak részben ideszámítva) újjászervezett állapotukban számos hasonló vonást mutatnak. Mindenütt nagyjában ugyanazok az iskolai auctorok (inter quos nemo melior Cice-

¹ A Scholae Lavinganae Praefatiójában mondja Sturm: Et quanquam nostrae Argentorati scholae iisdem sunt coaedificatae praeceptorum fundamentis: imo haec Lavingana ex istis derivata sunt etc.

² Részletes ismertetésöket lásd Paulsen id. művének I. 292 s k. lapjain.

³ Genfben 1559 után találunk Schola privata néven gymnasiumot (600 tanulóval) és schola publicát (akadémiát 162 tanulóval). A keretek megegyeznek a strassburgiakkal; de míg Sturm szeme előtt inkább tudós humanisztikus czélok lebegtek, addig Kálvint (és munkatársát Bezát) itt is az egyház és állam gyakorlati tekintetei vezették. V. ö. Rodenwald Otto: Johannes Calvins Gedanken über Erziehung mit besonderer berücksichtigung seiner Briefe. Bunde in Westf. 1911. A genfi iskolai rendet lásd Vormbaum I. köt. 477-479.

rone), ugyanazok a gyakorlatok (recitationes, conciones, scriptiones, declamationes, disputationes, collocutiones), ugyanaz a nagy értékelése a latin stíluskészségnek;¹ mindenütt decuriák és decuriók (németül: Rotte, Rottmeister);² majd mindenütt Plautus vagy Terentius színrehozott darabjai.³ Mindenütt szigorúan megkövetelik, hogy a tanulók még játékközben is latinul beszéljenek (ut in ludis sit sermo latinus; nullus veniae locus, si quis hic peccet petulanter); mindenütt találkozunk a diariumokkal (máskép: ephemerides, collectanea), vagyis a tanulók kézi füzeteivel, melyekbe a leckeórák alatt vagy magántanulmányaik során beírták az új szókat és fontosabb tudnivalókat; szóval mindezekben a délnémet területeken a Sturm-féle tanulmányi rend közvetlen vagy közvetett hatása mutatkozik.

95. Hatások hazai iskolázásunkra. – Mind a magyar, mind az európai köznevelés történetének látószögéből egyaránt fontos a németországi protestáns

¹ Legjellemzetesebben fejezi ki ezt a humanista-felfogást Fortius Joachim, *De Ratione Studii* ez. művében (Löwen, 1529): *Laudem vero spectare nusquam, nisi in styli gloria, quae aeterna esse debet. Nam quae praelegeris, audient pauci; quae scripseris, secula cuncta intuebuntur* (31. 1. V. ö. még ugyanott a 34. és 39. lapokat).

² A decuriákat néhol úgy szervezték, hogy a tanulmányi tekintetben hasonló előmenetelt tanúsító növendékeket sorozták az osztálynak egy-egy decuriájába. Az 1580. évi száz iskolai rend szerint: „Und dieweil sich begiebt, dass in denen Classibus, besonders denen dreien ersten, vielmals, fürnehmlich, wo derer Knaben viel sind, wenn sie von ungleichen Zeiten darein kommen, ob sie schon einerlei Lectiones haben, jedoch einander mit ihrem studieren und profectu etwas ungleich seind. . . soll Praeceptor die Vorsehung thun, dass in diesen fällen bei solchen Classibus Decuriae angerichtet, und die Knaben zusammengesetzt werden, so sich im studieren am meisten mit einander vergleichen”, stb. Vormbaum, I. 235. Ugyanúgy már az 1559. évi württembergi szabályzat (Vormbaum, I. 73).

³ Terentius és Plautus iskolai szerepét a német humanizmus korában külön tanulmány tárgyává tette: Dittrich Pál: *Plautus und Terenz in Pädagogik und Schulwesen der deutschen Humanisten*, Leipzig, 1915. A szerző újabb bizonyítékokat hoz fel arra az ismert tényre, hogy a két római vígjátékíró darabjait elsősorban a töröl metszett latin társalgó nyelv el-sajátítása végett olvasták, emlezték és játszották. Néhány adat van a XVI. századból német nyelvű iskolai színjátékokra is: Magdeburg (1553) Vormbaum I. 418; Brieg (1581) u. o. 317; Nordhausen (1583) u. o. 380.

iskolaszervezetek hatása Magyarországra és Erdélyre. A részletek untig ismeretesek. A hitújítás hullámai, különösen a hazai német városok révén, csakhamar elborították az ország északi és délkeleti részeit, a hol az új egyházakkal egyidőben a meglevő iskolák is a németországi protestáns iskolaszervezetek mintájára átalakultak. E folyamat megindulása és erősödése két körülményben leli okát: egyrészt magyarországi ifjak sűrűn jártak a német protestantizmus művelődési középpontjaiba tanulni, másrészt németországi születésű egyének ideig-óráig hazai iskolákban tanítókul alkalmaztattak. Amazok, hazájokba visszatérvén, akár mint prédikátorok, akár mint iskolamesterek a külföldön nyert ösztönzések hatása alatt s az ott megismert minták útmutatása szerint működnek az iskolában vagy szervezik újból iskolájukat; emezek pedig, kik ifjúkoruk óta az ősforrásból merítettek, saját iskoláztatásuk kereteit és módjait igyekeznek lehetőleg változtatás nélkül meghonosítani működésök új színhelyein is. A mi ifjaink (kikből utóbb tanítók lettek) főleg Wittenbergát, Bázelt, Oderái Frankfurtot, Heidelbergát, Strassburgot, Boroszlót és Goldberget keresték fel, rendszerint valamely főúri pártfogó vagy város költségén; a külföldi születésű és külföldön tanult iskolamesterek között vannak a Palatinátusból valók, továbbá szászországiak, sziléziaiak, strassburgiak. A bártfai Stöckel Lénárd, a sárospataki Balsarati Vitus János és Szikszói Fabricius Balázs, a debreczeni Somogyi Melius Péter, a XVI. századnak e híres iskolaszervezői Wittenbergában tanultak; Schremmel Ábrahám, ki a besztercebányai gymnasiumot újjászervezte, strassburgi születésű volt s valószínűen ott is végezte iskoláit. Honterus János, a brassói iskola reformátora, szintén Wittenbergában tanult.¹ Mindezen hazai iskolák törvényein vagy tanulmányi rendjein megismerszik a forrás, melyből szervezőik merítettek. Néha külső körülmények is bizonyítják a német hatás tényét. Tanulságosan mutatja ezt a pozsonyi

¹ A részletekre nézve lásd: Franki Vilmos: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században, Budapest, 1873; Békefi Rémy: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig Budapest, 1906; Molnár Aladár id. m.

lutheránusok iskolája. Szenczi Molnár Albert, a ki Réwai Péterrel, Balassa Pállal és Zsigmonddal, és Thurzó Szániszlóval egyidőben tanult három esztendeig (1593-1596) a strassburgi akadémián, a Sturm-féle tanulmányi rendet, mint palatinátusit, szószerint közölte magyar-latin szótárának *Syllecta Scholastica* című függelékében,¹ s alig egynéhány év múlva (1606) a pozsonyiak, mikor iskolájokat szervezik, azt írják, hogy a pfalzi és lauingeni (tehát Sturm-féle) szervezetet akarják mintául venni.² Mindent számbavéve, a XVI. század folyamán mégis leginkább Wittenbergába, a hitújítás szülőhelyére sereglettek hazai ifjaink. Fraknoi adata szerint 1521-től a XVI. század végéig 1000-nél több magyar tanuló időzött a wittenbergai egyetemen. Melanchthon különösen kedvelte őket, a kiválóbbakat körébe vonta s ajánló levelekkel bocsátotta őket vissza hazájokba.

Ezek a külföldön járt ifjak új gondolatokat, új művelődési eszményeket hoztak magukkal. Miként mesterek, ők is arra fordítják erejük javát, hogy az iskolázást az új kultúra szellemében átalakítsák. A régi tantervek anyagának helyébe ők is a klasszikus írókat állítják oda mintául, kiknek műveiben formai szépség fenkölt tartalommal egyesült.

Bízást állíthatni, hogy a XVI-ik század közepétől valamennyi protestáns latin iskolánk a humanisztikus oktatás útjára lépett. Ez általános megegyezés mellett azonban jelentékeny változatok tűnnek fel belső életök szabályozásában, a szerint, a mint szervezőik a külföld egyik vagy másik művelődési gócpontján szerezték tudományos képzettségüket. Nagyjában annyit meg lehet állapítani, hogy tanulmányi tekintetben a hazai iskolákra leginkább Melanchthon és Sturm rendszerei hatottak, míg a fegyelmi és köztartási rendek számos mozzanataikban a goldbergi forrásra vezetendők vissza. (Coetus, iskolai törvényszék, senior, oeconomusok, ephorusok,

¹ Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert, Budapest 1897 36-54. 1.

² Ribini, *Memorabilia Ecclesiae Augustanae Confessionis in Regno Hungáriáé, Posonii, 1787-9: I. köt. 353. 1.*

stb.) Az utóbbi tekintetben elegendő Sárospatakat és Debreczent, továbbá Brassót és Nagyszebeni említenem.¹

A németországi tanulmányi rendek hatásának fel-tűntetésére kiválasztom a *bészterczebányai iskolának* 1574-ből való, a strassburgi Schremmel Ábrahám által szerkesztett szabályzatát,² melynek egyes részleteiben a figyelmes olvasó külön ráutalás nélkül is felismerheti a németországi intézményektől való függést, vagy az ottani rendelkezéseknek közvetett átvételét, különösen pedig a humanisztikus oktatás egész szellemének továbbterjedését hazai földre.³

Az iskola szervezője, a protestáns humanisták mód-jára, hosszabb elmélkedéssel vezeti be a tanrend tété-les szabványait:

Hitem szerint a derék és józan emberek nem kételkednek benne, hogy ha helyes és dicséretes földi életet akarunk élni, nemcsak hasznos, hanem szükséges dolog a tanultság és a tudományokban való készütség . . . Mindenkinek, a ki szereti a jámborságot és erényt, kötelessége a szép tudományok és művészetek tanultságait lelkesen, teljes szívéből és jó akarattal előmozdítania és gyarapítania. De legkivált a *fejedelmek és köz-hatóságok* kötelessége oda hatni, hogy *minden szülőnek és gyám-nak a maga községében meglegyen a maga jól szervezett iskolája*, s hogy ebben az iskolában a tanítókat és tanulókat egyaránt segítse és támogassa vagyonával és apai hajlamaival . . . Mert az igazán jó hatásúnak, melyhez mint valami mintaképhez kell mindenkinek alkalmazkodnia, két kiváló föladata van: egyik, hogy a városháza az igazságnak legyen székhelye, a melyben

¹ Békefi Rémy, A sárospataki ev. ref. főiskola 1621-iki törvényei Budapest, 1899. 5. 1. U. az: A decrezeni ev. ref. főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei, Budapest, 1899. 3. 1. Molnár Aladár id. m. 65. Teutsch, Mon. Germ. Paad. VI, 6-12; tov. V. IL, 383-392.

² Közli Franki id. m. 329-335. lapjain. Az iskola első rektora (Sieglér) Luther és Melanchthon személyes tanítványa volt. A Schremmel előtt működött igazgatók közül még Freundt említendő, kinek tanrendje nem egyéb, mint a neuberg-zweibrückeni iskola szabályzatának módosított másolata, az utóbbi meg a wittenbergi tantervre megy vissza: Szelényi: A magyar nevelés története a reformációtól napjainkig. Pozsony, 1917. 48. 1.

³ V. ö. „A magyarországi középiskolák múltja és jelene” című, 1896-ban megjelent művem 8-11. lapjait.

az ellenszegülők megnyerjék zabolájokat, a szerények pártfogásukat s a melynek hatása megjavítja a polgárokat; a másik, hogy a tanítók és tanulók múzsáinak meglegyen a maguk jól felszerelt iskolájuk, mintegy műhelye a bölcseseknek és a többi erényeknek.

Az iskolát Schremmel „más hasonló intézmények mintájára” triviális (azaz: a trivium tárgyait felölelő) iskolának nevezi, melynek főfeladata az, hogy az igaz, tiszta és ékes beszéd képességére megtanítsa a három nyelvnek, a hébernek, görögnek és latinak alapjait megvesse (ut in his [scholis] facultas sermonis tum puri, tum veri, tum diserti tradatur, simul item trium linguarum hebraicae, graecae et latináé fundamenta). Három osztályból és nyolcz curiából állott (egy-egy osztály 2-3 curiát foglalt magában), de az osztályok bizonyos tanulmányi körökben összevontan is tanítottak. A tanterv az igen beható vallásoktatáson kívül majdnem csakis humanisztikus anyagot tartalmaz; csupán a legfelsőbb osztályban fordul elő hetenként egyszer aritmetika (beleértve az olasz praktikát és az algebra elemeit). A grammatikát főképen Melanchthon nagyobb és kisebb nyelvtanából tanulták. A klasszikusok közül olvasták és fordították Cicero leveleit Sturm kiadásában; továbbá a beszédek közül a Pro lege Manilla, Pro Archia poeta és Pro Sex. Roscio Amerino címűeket (melyek ma is állandó olvasmányai az európai gymnasiumok tanulóinak), úgyszintén a De officiis című bölcséleti művet; ezenfelül Vergilius Bucolicáit (az Aeneis nincs megnevezve),¹ Terentius Heautontimorumenosát, a legelső fokon a Cato-féle distichonokat (Livius és Tacitus, Ovidius és Horatius hiányzanak). Egy-egy osztályban a klasszikus olvasmányok mellett feltűnnek még Heyden Sebaldu és Mosellanus párbeszédei, Erasmus Apophthegmatái s ugyanannak gyermekek számára írt illemtana (De civilitate), mindmegannyi világos bizonyítéka az egykorú német iskolákból eredő hatásoknak. Meglepően bő vá-

¹ Az eredetiben: „lectione vergiliana et Eclogis aut Bucolicis”. Ez a fogalmazás implicite magába zárhatja az Aeneist is. Valószínű is, hogy olvasták.

lasztás lehetőségét kínálta a görög írók sorozata, melyben Aisopos meséit, Lukianos néhány dialógusát, Isokratesnek Demonikos elleni beszédét, Hesiodos Munkáit és Napjait s Homeros Iliasának első két énekét találjuk egymás mellett. Ezekhez járul a Szentírás (Új Szövetség) magyarázata az eredeti szöveg alapján. Az irodalmi és logikai elméletet Sturm dialektikájából és Melancthon retorikájából tanulták. A rendes tárgyak sorában szerepel még az ének és zene, a rendkívüliek közt a héber nyelv. Az iskolában és az iskolán kívül kötelező a latin nyelv használata; akik az utcákon (in plateis) vagy iskolai csoportjukban (in circulo) rendetlenkednek vagy „barbárul” beszélnek (barbare loquentes), azokat a vigyázók (corycaei) feljegyzik, hogy annak idején megbűnhődjenek (ut deinde, oblata certa hora, ob delicta commissa poenas luant). Ez a „castigatio”, melyet hol a tanító, hol a segédje végzett, mindig pénteken délelőtt az utolsó órában történt. A szorgalmi idő naponként d. e. 6-tól 9-ig, délután 12-től 3-ig tartott.

96. A katolikus iskolázás a XVI. század első felében. – Nem szorul bizonyításra, hogy a humanizmus mindenütt, a hol gyökeret vert, mily rendkívüli mértékben mozdította elő a protestantizmus megerősödését. Német földön is, minálunk is a világi társadalom felső köreiben azért terjedt el aránylag oly gyorsan a reformatio, mert a tudományos műveltség szuggesztív hatására támaszkodhatott. A katolikus egyház csak nagy sokára ébredt annak tudatára, hogy mialatt a reá zúduló veszedelmeket a lelki büntetések megszokott eszközeivel vagy a világi karhatalom igénybevételel igyekezett elhárítani, addig a humanizmussal való kapcsolata, mely már a hitújítás előtt szorosra fűződött, lassanként meglazult, s a tudomány fegyvere a nagy küzdelemben észrevétlenül kisiklott a kezéből, iskoláinak tanulmányi színvonala ekként a protestánsokéval szemben alászállott. Hazánkban mindehhez járult a század első negyedében hanyatlásnak indult alkotmányos és gazdasági élet, majd a nagy nemzeti gyász, az ország legmagyarabb és legkatolikusabb részeinek török járom

alá jutása. Az alsó papság már a század első tizedeiben műveletlen volt; később még jobban elhanyaglott szellemi és erkölcsi tekintetben. Az egyházi javadalmak nagy része elpusztult; a káptalanok és konventek elárvultak; iskoláik néptelenné váltak. Ellenben a Németországgal határos északnyugati, úgyszintén az északkeleti vármegyékben, melyeket a török hódítás nem érintett, nagyobb akadály nélkül terjedhetett el nemcsak a hitújítás, hanem a vele szövetkezett újféle műveltség is. Valóban nagy feladat várt az ősi egyházra, ha a történeti múltban gyökerező uralkodó helyzetét a növekvő ellenhatásokkal szemben a lehetőség szerint meg akarta védeni. Nem volt más választása: újból vissza kellett térnie a humanisztikus műveltség forrásaihoz, s a szellem és tudomány fegyvereivel felvennie a küzdelmet a hitújítással szemben. Erre a feladatra vállalkoztak Európaszerte is, hazánkban is a jezsuiták.

VI. RÉSZ.

A Jézus-Társaság.

97. A színhely. – A történetben járatos olvasónak nem kell magyarázni, hogy tárgyalásunk utolsó fejezete miért nem szorítkozhatik Európa valamely meghatározott országának neveléstörténeti jelenségeire. Most nem Olaszországról vagy Franciaországról vagy Angliáról vagy Németországról vagy hazánkról lesz szó, hanem mindezekről és még egynéhányról egyaránt és együtvéve. A Jézus-Társaság¹ az egész világra kiható szer-

¹ Források: *Ratio Studiorum et Insütiones Scholasticae Societatis Jesu per Germaniam olim vigentes collectae, concinnatae, dilucidatae* a G. M. Pachtler S. J. I-IV. köt. (Monum. Germ. Paedag. II. V. IX. XVI); továbbá a jezsuita írók közül Bonifacio, Sacchini, Juvencius és Possevinus. *Bonifacio*: *Christiani pueri institutio*. Salmaniciae 1575; *De sapiente fructuoso Epistolares libri quinque*. Burgis. 1589 (Bő kiszemeléssel németre fordította Scheid a Bibi. d. kath. Päd. XI. kötetében). *Sacchini*: *De ratione libros cum profectu legendi libellus* (Ingolstadii, 1614); *Protrepticon ad magistros és Paraenesis ad magistros* (Pragae, 1667). Német fordítás a Bibi. d. kath. Paed. X. kötetében. *Juvencius*: *De ratione discendi et docendi ex decreto Congr. Gener. XIV.* (Paris, 1692. ill. 1703.) Ném. ford. u. ott. *Possevinus*: *Bibliotheca selecta de ratione studiorum*, 2 köt. Col. Agripp. 1608 (az I. könyv *Cultura Ingeniorum* címen külön, Parisiis, 1605). Ném. ford. u. ott. Az óriási irodalomnak még legkiválóbb termékei sem sorolhatók fel csak némi teljességgel is, de a két legújabbban megjelent, nagyobb szabású munkát felemlítem: André Schimberg, *L'éducation morale dans les collèges de la Compagnie de Jésus*. Paris, 1913; I. B. Hermann S. J.: *La pédagogie des jésuites au XVIIe siècle. Ses sources. Ses caractéristiques*. Louvain, 1914. A magyar irodalomban mindekkoráig legrészletesebben írt a jezsuiták tanulmányi rendszeréről Molnár Aladár: *A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században*. I. köt. Bpest, 1881. 123-251. l.

vezet, mint a hogy a katolikus egyház is, melynek védelmére vállalkozott, az egész világ egyháza. Itt-nincsenek és nem lehetnek élesen elkülönülő nemzeti vonások a köznevelésben. Való igaz, hogy ily különbségek akkoriban a protestáns közép- és felsőoktatás terén sem állapíthatók meg feltűnőbb mértékben; mégis más-másféleképen színezett típusokat mutatnak a francia kálvinisták iskolái, az angol államegyházhoz tartozók s a németországi és magyarországi lutheránusok és kálvinisták intézményei, sőt más-más vonások tűnnek fel egy és ugyanazon ország protestáns iskolái közt is. A sárospataki kollégium nem egészen olyan, mint a debreczeni (amaz igazi universitas scholarium, emez csak részben az); ellenben a nagyszombati egyetem minden tekintetben teljesen egyenlő a kassaival. A Jézus-Társaság nevelésének és oktatásának rendje, tartalma, szelleme a szónak betű szerint való értelmében katolikus, azaz: egyetemes.

98. A cél és az eszköz. – Ily egyetemes volt a Társaság munkásságának végső célja is. A győzelmesen előhaladó hitújítás napról napra félelmetesebb méretekben hódította meg a hívek százezreit. Már szinte lehetetlennek látszott a bomlásnak ezt a folyamatát megakasztani. Loyolai Ignác társasága vállalkozott e feladatra, és arra, hogy a rohanó árt, a mennyire lehetséges, régi medrébe visszaterelje. Nem évtizedekre szóló, hanem az idők messzeségébe tekintő program volt ez, melynek valósításán évszázadokon keresztül a nemzedékek hosszú sorának kellett munkálkodnia. Ezért vált szükségessé egy soha sem szünetelő állandó szervezet megalkotása, a katolikus világnézet meggyökereztetésének feladatával. Ily szervezet csakis megszakadásnak alá nem vetett, absolut monarchikus akaratnak engedelmeskedő, minden földi érdektől és világi hatalomtól független erkölcsi testület lehetett, mely a szellemi folytonosság biztosítékait magában hordja, s az iskola révén, a fiatal nemzedék hajlítható lelkületének lefoglalásával, az egyetemes végcélnek mindenben megfelelő szellemet állandósíthatja. Mert csakis a nevelés eszkö-

zeivel lehetett elérni, hogy az egymást felváltó európai nemzedékek folyton erősödő öntudattal és erővel küzdenek az egyház egységének helyreállításáért: emberek kimúlhatnak és elbukhatnak, de jönnek helyettük mások, ugyanolyan világnézettel eltelve, ugyanazon szellemi fegyverekkel ellátva, ugyanazzal a hittel bízva az Egyakol és egy pásztor eszményének újraéledésében. Sohasem voltak nevelők, a kik világosabban látták még annak a tételnek igazságát: *j\kif* az ifjúság, azé a jövő. Jezsuita író mondotta, hogy „a gyermeknevelés a világ felújítása” (*puerilis institutio est renovatio mundi*).

A cél eszerint a keresztény világ teljes egységének helyreállítása, az eszköz a katolikus öntudat szellemétől áthatott nevelés. Ámde, hogyan lehet biztosítani a nevelésnek mindenütt és mindenkor a végső célhoz igazodó szellemét? Csakis úgy, ha azok, kik nevelnek, az egész világon teljesen azonos módon, gondolkodnak és éreznek.¹ Ezt pedig csak úgy lehet elérni, ha a testületnek neveléssel foglalkozó összes tagjai, teljesen megtagadva egyéniségöket,² feltétlenül alávetik magukat az előjáróban megtestesített egyetemes isteni rendelkezésnek.³ Nincs máskép. A jezsuitának minden gondolkodás nélkül végre kell hajtania, a mit följebbvalója parancsol;⁴ nem szabad sem indulatának, sem érzelmeinek, sem

¹ *Soliditas et uniformitas doctrinae adeo necesse est ad obsequium sanctae Ecclesiae et ad opinionem existimationemque Societatis circa ministeria bonumque proximorum, et denique ad unionem charitatemque fraternam membrorum omnium totius huius corporis, ut nulla circa hoc diligentia nimia videri debeat* (Cl. Aquaviva 1611. évi rendeletéből, M. G. P. IX, 12 k. 1.)

² „Vera quidem ac perfecta obedientia, abdicacioneque voluntatis atque iudicii maxime velim, fratres carissimi, esse conspicuos, quicumque in hac Societate Deo Domino Nostro deserviant”. Loy. Ign. *De virtute oboedientiae*, cap. 3.

³ *Constit. VI, 1*: „Et sibi quisque persuadeat, quod qui sub obedientia vivunt, se ferri ac regi a divina Providentia per superiores suos sinere debent, perinde ac cadaver essenf. V. ö. ehhez Ranke, *Die römischen Päpste*, I. köt. (Berlin, 1834), 218-221. 1.

⁴ «Décima tertia, denique ut ipsi Ecclesiae Catholicae omnino unanimes conformesque simus: siquid, quod oculis nostris apparet album, nigrum illa esse definierit, debemus itidem, quod nigrum sit, pronunciaré”. *Exercitia spiritualia B. P. Ignatii Loyolae*. Romae, 1615. 136. lap.

belátásának engednie;¹ lelkének soha sem szabad hullámozni, hanem mindenkor „oly nyugodtnak kell lennie, a minő szélcsendben a tenger”; az egyéni vágyaknak és érdekeknek, az egyéni érvényesülésre szolgáló törekvéseknek el kell törpülniök a világot átfogó, hatalmas feladat mellett. Az egyén semmi, a közösség minden. Nincsenek is a jezsuiták harmadfélszázados történetében (az egyetlen alapítót kivéve) oly kiemelkedő egyéniségek, minők például a középkori domonkosok és ferenczesek körében találhatók. Bármilyen derék tanáraik voltak, bármilyen iskolázott dialektikusok akadtak soraikban, bármily bő irodalmi termelést köszönhet nekik a theologia és philosophia épp úgy, mint a történet, jogtudomány, nyelvészet, matematika és csillagászat, mi volt mindez a középkori scholaszticizmus fénykorának szellemóriásai mellett! „Kell,” mondja Szent Ignác, „hogy magamból mintegy holt testet csináljak, melynek nincsen sem akarata, sem érzése.” Csakis, ha a Társaság tagjai – lemondva minden világi állásról, tisztségről, kitüntetésről, s személyökre nézve minden vagyonszerzésről – ily pusztá eszközök a saját felsőbbségök kezében; csakis, ha a parancstól való egyéni eltérés lehetősége teljesen ki van zárva, mondható emberi valószínűség szerint biztosítottnak a nevelés szellemének katolikus értelemben való teljes egysége. S minden igazi jezsuita meg volt győződve, hogy a mikor előjárójának parancsát teljesíti, Isten parancsát teljesíti; abban a tudatban engedelmeskedett, hogy minden kötelessége összefüggésben van a mindenk fölött álló, legnagyobb, legegységesebb, legszentebb végső céllal, az Isten országának megvalósításával.

99. Az intézmények. – De nemcsak a nevelőknek kell teljesen azonos szellemben működniök, hanem az intézményeknek is egyenlőknek kell lenniök. Bármilyen szilárdul legyen is megalapozva a jezsuita nevelők lelki élete, számolni kell az emberi természet fogyatkozásaival. A felsőbbség gyenge kezekben lehet; az

¹ Ut homo ponat se in illa omnimodo indifferentia et aequilibrio . . . Haec autem indifferentia est maximi momenti . . . stb. (Directorium in exercitia spiritualia) ibid. 54. 1.

idők árja változhatik; vészes befolyások éreztethetik hatásukat, de az intézmények, ha az egyház kőszikláján épültek, ellenálló erejökkel helyreigazíthatják azokat a hibákat, melyeket az egyének elkövettek. A nevelést tehát szabályozni kell. Minden nevelő és tanító számára kötelező normát kell felállítani: olyant, mely érvényes marad minden körülmények közt s lehetőleg független az egyéntől, a ki végrehajtja. Meg kell állapítani a nevelésjiek állandó kereteit, eszközeit és módjait; pontosan ki kell jelölni minden ténykedésnek lehetőségét és határait; intézményszerűen kell gondoskodni arról, hogy minden nevelő eljárásnak meg legyen a-maga formája, a maga jól megásott medre, a maga változhatatlan zsinórmértéke. A konviktusok és kollégiumok szervezete, a tanulmányi és fegyelmi rend, az oktatás anyaga és menete, a módszeres eljárás, a tankönyvek, a szabad idő felhasználásának módja, mindezeknek nagyjában egyformáknak és lényegökben változhatatlannak kell lenniök. mindenütt, a hol jezsuiták nevelnek és tanítanak. Egy óriási rendszer áll előttünk, mely annyiban szerves, hogy él és terjeszkedik, de annyiban gépies hogy a spontaneitás teljesen hiányzik belőle.

Ám hogyan is lett volna lehetséges – kérdehetjük – ily megkötöttség nélkül biztosítani az egységet, a mikor a jezsuita-nevelők és tanárok rendszerint csak rövid ideig maradhattak egy helyen? Nem szabad felednünk, hogy szabályzataik értelmében a tanári tiszt csak átmeneti jellegű volt, hogy kollégiumaik és gymnasiumaik mellett sokszor a lelkészi teendőket is ellátták, hogy széleskörű gazdasági tevékenységet is kellett folytatniok, s hogy missionáriusaik a világ minden zugában megfordultak. Mindez igen sűrű tanárváltozással járt, melynek káros következményeit elegendőképen ellensúlyozhatni vélték, ha a nevelésnek megmásíthatatlanul egyforma módját állapítják meg, melybe minden újonnan érkező tanáj könnyen beleilleszkedhetik mert bárhonnan jött

¹ Reg. Praef. Stud. Inf. 5: Magnopere caveat, ut növi praeceptores decessorum suorum docendi morem et alias consuetudines, a nostra tamen Ratione non aliénas sedulo retineant, quominus externi frequentem Magistrorum mutationem incusent. M. G. P. V. 352.

is, ugyanazt a szabályt találta meg, melyet eddig követte; folytatta ott, a hol elődje abban hagyta, a mindenkire egyaránt kötelező norma utasításai szerint.

100. Ratio Studiorum. – Ez a norma abban a Szabálykönyvben foglaltatik, mely majdnem két évszázadon át, lényegesebb változtatás nélkül, érvényben volt a jezsuiták összes rendtartományaiban. Ha időközben történtek is egyes országok számára külön rendelkezések, ezek csakis az általános szabályok keretein belül mozogtak, s csupán arra szorítkoztak, hogy némi alkalmazkodással a helyi viszonyokhoz részletezzék azt, a mit a közös szabályok kimondottak. A jezsuiták rendkívüli szervező képességét mutatja az a gondos körültekintés, melylyel a Ratiót megalkották. Már a rendi constitutiók is intézkednek iskolákról, már a század közepe óta számos határozat, elvi döntés, rendelet gondoskodik felmerült esetek alkalmából az iskolai élet rendezéséről, de egy félszázadnak kellett elmúlnia, míg végleges alakot ölthetett nevelésük és oktatásuk rendszere. Nem is csak az imént említett anyagot használták fel a kodifikálásra, hanem azokat a tapasztalatokat is, melyeket a Szabályzat első fogalmazása alapján szereztek. A Ratio első tervezete ugyanis hat esztendei tanácskozás után már 1586-ban elkészült, de e munkálatot Aquaviva generális még nem látta el jóváhagyásával, hanem hozzászólás és kipróbálás végett széjjelküldötte,¹ s csak 13 esztendő múlva, miután már mindenünnen beérkeztek a vélemények s ezek beható megvitatás alá kerültek, vagyis mikor már minden kérdés teljesen tisztázva volt, jelent meg 1599-ben végleges érvénnyel a Ratio atque institutio Studiorum Societatis Jesu. Bizonyára oly példa, mely ma is követésre méltó, valahányszor iskolai

¹ A munkálat készítői, mondja a körirat, arra törekedtek, „ut unam formulám studiorumque rationem conficerent, quae et in rebus speculativis uniõrmitatem soliditatem utilitatemque doctrinae stabiliret, et in practicis modum praescriberet tractandi scientias et facultates omnes cum eo fructu atque emolumento, quod Institutum Nostrum pro Dei gloria et proximum commodo sibi proposuit”. A Ratio keletkezésére nézve elsõrangú forrás a kortársnak és rendtagnak, Possevinusnak, a leírása, *De cultura ingeniorum* 150-159 (I, 38).

reformok megalkotására kerül a sor. E páratlanul gondos előkészületnek köszöni a Ratio nemcsak szerkezete tökéletességét és szövegezése szabatoságát, hanem azt a ritka tulajdonságát is, hogy az elvszerűség magaslatain tud megmaradni akkor is, mikor a gyakorlati kivitel legkülönbözőbb eshetőségeivel kell számojnia. A maga nemében klasszikus alkotás. Eötvösünk mondja,¹ hogy a Jézus-Társaság szabályzatát – kitűzött céljai szempontjából – mesterműnek lehet nevezni.

101. A jezsuiták paedagógiájának forrásai. –

Egész irodalom keletkezett, arról, honnan merítettek a jezsuiták, mikor iskoláikat megszervezték és szabályozták. Mivel oktatásuk rendje nem egy lényeges pontban hasonlít a Sturméhoz (a mit az utóbbi maga is megerősít),² egyes történétírók hamar készen voltak ítéletökkel: a jezsuita norma a strassburginak utánezata. Az újabb kutatások nem igazolták ezt a nagyon is elszietett következtetést. Tény, hogy a Ratio szövege semmiféle más, e korban keletkezett iskolai szervezeti szabályzattal szó szerint nem egyezik. A Ratio nagy történeti jelentősége abban van, hogy szerzői fel tudták ismerni a reformhoz vezető legjobb eszközöket, bárhonnan kerüljenek is, és ezeket összefüggő rendszerbe tudták foglalni. Érezték hogy iskoláik csak úgy hódíthatnak, ha jobbak a többiekénél, lehetőleg a legjobbak az összes egykorú iskolák közt. Ezért van, hogy nem csak egy bizonyos forrásból merítettek, hanem mindenünnen, a hol a megmerevedett és elavult tanulmányi rendnél jobbat és észszerűbbet találtak.³ Bizonyára hatással voltak reájuk

¹ B. Eötvös József összes munkái (Révai) XIV. köt. 218. 1.

² Sturm, *Classic. Epist. Praefatio* (Vormbaum, I. 680): „Vidi enim, quos scriptores explicent: et quas habeant exercitationes: et quanti rationem in docendo teneant: quae a nostris praeceptis institutisque adeo proxime abest: ut a nostris fontibus derivata esse videatur.” íme, Sturm sem mondja, hogy a jezsuiták a protestánsoktól vették eljárásuk módját, hanem hogy nyilván ugyanazokból a forrásokból merítettek, melyekből Sturm és társaik.

³ *Quidquid enim in Lusitanicis, Hispanicis, Gallicis, Ualicis, Belgicis, Germanicis et Academiis et Coenobiis optime fuerat institutum, id tamquam symbolum ab iis, qui ea cognovissent atque ad nos se aggregas-*

az alcalai és salamancai egyetemi szervezetek, melyeket az első jezsuiták saját tapasztalatukból jól ismertek;¹ továbbá a párisi Universitas züllött intézményeiből magasan kiemelkedő néhány jóhírű collège (például Sainte Barbe, Collège du Presles), melyek főképpen Sturm tanítványa, Ramus Péter reformjainak hatása alatt szervezkedtek s melyeket a Parisban tanult első jezsuiták is látogattak; maga Sturm pedig, mint tudjuk, a hieronymiták lüttichi iskolájából hozta szervezetének számos jellemző vonását. Vannak bizonyítékok arra is, hogy a jezsuiták egyenesen a hieronymiták nyomaiba léptek. Ez az eset épp Lüttich-Ben fordult elő. A hieronymitáktól 1580-ban, tehát a Ratio első tervezetének kibocsátása előtt hat esztendővel, közvetlenül a jezsuiták vették át az oktatást. Ugyanaz áll egész Németalföldre s Németország éjszaknyugati részeire, melyekben a hieronymitákat rendszerint a jezsuiták váltották fel.² Az 1548-ban alapított messinai kollégium első praefectusa, Canisius, továbbá az ideiglenes Ratio egyik munkatársa Busaeus (Buys) a hollandiai Nymwegen városából valók voltak, a hol a nevezett jámbor testület híres iskolát tartott fenn.³ Csak még Köln városát említem. Mikor a jezsuiták 1557-ben megalapították itt kollégiumukat, az oktatást közvetlenül a hieronymitáktól vették át, s csakugyan a kölni jezsuita iskola első éveiről vezetett feljegyzések tanúsága szerint nyomban az intézet megnyitása után ott találjuk már

sent, ponebatur in medium. ille autem (Ignatius) ut solertissimo erat ingenio Deique negotium agebat, concoquere omnia et disponere coepit. Quod postea diuturno Scholarum et Collegiorum nostrorum usu quasi trituni et cribratum, quid in quaque ratione vel procedebat, vel emendatione egebat ad examen saepe revocatum est. Possevinus, De cuit, ingeniorum 149. 1.

¹ V. ö. Possevinus, De cultura ingeniorum 36. fejezetét.

² Miraeus, Originum monasticarum libri 4. Coloniae, 1620 (idézi Hermann, 101. 1.) p. 67: Fratres, seu vitae communis clerici in Germania nostra inferiore primi litteras humaniores excitarunt et plurima olim eaque celeberrima (ut hodie Patres Societatis Jesu) per Galliam Belgicam Germaniamque habuere; u. ott 68. 1.: Quorum gymnasia plerisque locis desierunt post scholas a Societate Jesu majore studio atque industria passim institutas.

³ Hermann, id. m. 103-4. 1.; 322. s k. 1.

az octuriákat (lásd a decuriákat),¹ a certatiókat, declamatiókat, disputatiókat, az osztályoknak gallusokra és germánokra osztását, Cicerónak egyeduralmát a rhetorikában (totum ediscant Ciceronem rhetores) és a tankönyvek sorában koronatanuként a hieronymitákkal szoros kapcsolatban levő Rudolphus Agricola dialektikáját. Hogy Sturm gymnasiumi szervezéséből is merítették a jezsuiták, azért látszik valószínűnek, mert a strassburgi szabályozás 1538-ban, vagyis a Társaság végleges megalakulása és első kollégiumának megalapítása előtt ment végbe. Mindezekhez a hatásokhoz, melyek a gyakorlat, mezején mutatkoztak, csatlakozna az irodalmi forrásokból fakadók: a régiek^xközül Quintilianus, kit a jezsuiták mindenkor nagy becsben tartottak, az újabbak közül a humanista Maffeo Vegio (gondoljunk arra, a mit ez az író az aemulatióról² és a tanulóknak két csatarendbe állításáról mond); továbbá P. Bonifacio és Possevinus paedagogiai írásai, melyek a Ratip végleges kiadása előtt (1575. és 1585., ill. 1593-ban) jelentek meg; végül a spanyol Vives, kinek műve oly gazdag elméleti és tapasztalati anyagot ölel fel. Loyola Ignác és Vives személyesen érintkeztek Brüggében.

102. A jezsuiták, mint reformerek. – Az avatatlanok szemében ez a címző paradoxonnak tetszik. Pedig – történeti világitásban – valóságot fed. A XVI. század második felében s még a XVII-nek elején is a jezsuiták a katolikus modernek. A helyzet ez volt: A humanisztikus mozgalmak a kolostori, székesegyházi és káptalani iskolák falain kívül zajlottak le s ezek az iskolákat alig érintették: a hanyatló középkor maradi szelleme uralkodott bennök továbbra is. A régi hithez ragaszkodó francia egyetemek oktatása is csak lassan fogadta be az új műveltséget: A francia universitások kollégiumainak elmaradt állapotát meg-

¹ A classisoknak nyolczadokra (octuriákra) osztásával elvéte protestáns iskolákban is találkozunk: „Ante horatn singuli ad suam octuriam adsunto”... „Praesides octuriarum ante horam adsunto.” Vormb. I. 650-651.

² Vegio jellemzetes kifejezése „honesta quaedam aemulatio” szó szerint átment a Ratióba.

ismertük Rabelais, Ramus és Montaigne nyilatkozataiból. A német egyetemeken és városi latin iskolákban másképp volt ugyan, de itt meg – a római egyház álláspontjáról – a hitet veszélyeztette a humanizmus. Hazánkban az iskolák nagy részét elsodorta a török hódítás; a megmaradtak a protestánsok kezeire jutottak; az 1548. évi VI., VII. és XII., úgyszintén az 1550: XIX. t.-cikkek meghozatala után újonnan keletkezett katolikus intézmények pedig, mint például az Oláh Miklóstól 1554-ben alapított nagyszombati papnevelő intézet, latin iskola és konviktus,¹ vagy az Újlaki Ferencztől új életre keltett győri káptalani iskola² az idők mostohasága miatt rövid felfüggetlenül ismét megszűntek. Mikor tehát a Jézus-Társaság nevelői munkásságát megkezdte, valóban csakis a protestáns iskolák léptek volt a humanizmussal való szövetség révén a haladás útjára. Nyilvánvaló, hogy a reformatio (és a renaissance) eme hatalmas mozgalmaival semmiképpen sem küzdhetett volna meg a katholicizmus, ha a meglevő intézményekre hagyatkozik s a középkori fegyvereket szedi elé tárházából. Elkerülhetlenné vált a katolikus reform, melyet hierarchikus szempontból, a meglazult fegyelem és megingatott tekintély helyreállításának érdekében a tridenti zsinat hajtott végre, de csak a katolikus nevelés reformálása biztosíthatott a jövőre nézve. A nevelés reformja pedig nem fakadhatott új paedagogiai koncepczióból (a mi a katolikus egyházon belül elképzelhetetlen), hanem a nevelés új eszközeinek alkalmazásából, olyanokéból, melyeknek a protestánsok is sikerüket köszönhatték. Az történt itt is, a mi a nagy szellemi összeütközésekben oly gyakori: a jezsuiták az ellenfélt saját fegyvereivel igyekeztek legyőzni. Ők is szövetkeztek saját végső céljaik érdekében a korszellemet mozgató humanizmussal, mely a műveltségnek új formáját adta meg a középkorival szemben.³ Megértették az idők jeleit.

¹ Frankl id. m. 128-134. 1.

² Frankl, u. o. 96. 1.

³ Sturm, Class. Epist. Praef. (Vormbaum I, 680): „Nam quod neque bonus et pius Joannes Capnion Phorcensis: neque disertus atque literatus Erasmus Roterodamus: neque ante hos duos Alexander Hegius et Rodolphus

Megéreztek, hogy a kor felvilágosodott elméi a humanisztikus színezetű műveltségben látták a haladás biztosítékát. Hogy erre a célra szervezett intézményeikben, munkásságuk első századán át, legalább is oly eredményekkel számolhattak be, mint hitbéli ellenfeleik, azt a protestáns Verulamii Baconnak 1612-ből való, sokszor ismételt mondása¹ igazolja: „A mi a nevelés dolgát illeti, egészen röviden azt mondhatnám: kérj tanácsot a jezsuiták iskoláitól; mért a gyakorlatban nincsen semmi, a mi ezeknél jobb volna.” Valóban, nem lelkiismeretességökön és buzgóságukon; hanem nevelő rendszerök mozdulatlanságán múlt, hogy később, a XVII. század második felében, és még inkább a XVIII-ikban mindinkább elmaradtak a továbbhaladó kor művelődési törekvéseitől. De ezek az idők már nem tartoznak mostani tárgyalásom keretébe. Más helyen ismertettem – hazánkra való vonatkozásában – a hanyatlásnak e folyamatát.²

103. A jezsuiták elterjedése. – Körülbelül egy félszázad alatt ment végbe a jezsuiták térfoglalása a nyugateurópai államokban. Az 1542-ik évben alapították meg³ első kollégiumukat a portugáliai Coimbrában, ezt követte 1548-ban a messinai kollégiumnak és 1550-ben a Collegium Romanumnak a szervezése; Franciaországban az első kollégiumot 1561-ben nyitották meg Párisban; Spanyolországban Alcalában 1546 körül, német földön Bécsben nyílt meg első iskolájok 1551-ben. Többnyire főpapok voltak, kiknek hívására Európaszerte megtelepedtek, hogy elsősorban a papképzést, majd a világi ifjúság nevelését is átvegyék. Magyarországon 1561-ben jelennek meg az első jezsuiták Nagyszombatban, a hol azonban ezidéig csak 1567-ig működnek; majd 1586-ban

Agricola a theologis atque monachis obtinere potuerunt: ut bonas literas si non colere vellent, ac doceri sinerent: hoc isti sua sponte susceperunt: et linguas docent: et Dialectices praecepta tradunt: et dicendi rationem, quoad possunt, suis explicant discipulis.”

¹ De dign. et augm. scientiarum, lib. VI, 4.

² L. A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában című művem I. kötetének 93-134. lapjait.

³ Hughes, Loyola and the educational system of the Jesuits, London, 1904. 109. 1. és más helyeken.

Znióváralján találkozunk velők ismét, 1598-ban pedig innen Vágselyére helyezik át gymnasiumukat. Erdélyben Báthory István fejedelem felszólítására telepednek meg 1579-ben Gyulafehérvárott; utóbb Kolozsvárit találkozzunk velők, a hol kollégiumot és konviktust alapítanak. Előszeretettel keresik fel azokat a helyeket, a hol versenyhársai lehetnek a protestánsoknak; oly városokban, melyekben, vagy a melyekhez közel a protestáns hitfelekezeteknek is voltak iskoláik (hazánkban például Pozsonyban, Sopronban, Lőcsén, Sárospatakon, Kolozsvártt). Elemi oktatással igen kivételesen foglalkoztak. Rendszerint csak oly gyermekeket fogadtak be iskoláikba, a kik már tudtak olvasni és írni.

104. Oláh Miklós – Magyarországra Oláh Miklós hozta a jezsuitákat. Nemcsak az egyház harczosait látta bennök, hanem a humanisztikus műveltség terjesztőit is. Oláh a hit dolgában megalkuvást nem ismerő főpap, de egyszersmind a kultúra embere, a ki neveltetésénél fogva a görög és latin klassziczizmus légkörében élt; a kor legkitűnőbb humanistáival (például Erasmussal) barátkozott és levelezett s már a jezsuiták megjelenése előtt az új szellemtől áthatott tanulmányi rendet adott az 1554-ben alapított nagyszombati gymnasiumnak. Az iskolázás történetének írói mindeddig nem méltatták kellően, hogy ebben az első szervezeti szabályzatban¹ nemcsak a szabad művészetek hagyományos tárgyaival és kereteivel találkozunk, hanem klasszikus írókkal is, oly bőségben és kiszemelésben, mint ekkortájt még semmi nemű más hazai intézményben. A költők közül magyaráznia kell a rektornak és segédeknek Vergiliust, Horáciust, Ovidiust (a sikamlós művek kivételével), úgyszintén Terentiust, a prózáírók közül Cicerót és Quintilianust, továbbá Liviust, Salustiust és Caesart. Az íróknak ez a kánona bizonyítja, hogy a szabályzat megalkotója az akkor legjobbnak tartott nevelés módozataiban otthonos volt: ugyanaz a paedagogiai eszmény lebegett szeme előtt, mely utóbb a jezsuiták iskolai rendjeiben tükröződik.

¹ Frankl, id. m. 323-328. 1.

A XVI. században egyébiránt főuraink és tehetősb nemeseink még nem tartották szükségesnek, hogy fiaikat nyilvános iskolába küldjék. Többnyire szegény emberek, kurtanemesek, mesteremberek, zsellérek, polgárok fiai látogatták a magasabb (latin) iskolákat, köztük még mindig igen sokan— olyanok, kik papi pályára törekedtek. A nemesség nagyobb része főúri kastélyokban és udvarokban nevelkedett, nem is annyira tudományokban, mint jó erkölcsökben és magyar vitézi szellemben. Ennek a letűnt lovagvilágra emlékeztető udvari nevelésnek nagy arányait és nemzetfenntartó hatásait a XVI. században, Takáts Sándor tárta fel: előttünk a családi levéltárak rejtekeiből. „A XVI. században és a XVII. század egy részében,” úgymond, „minden nagyobb kastélyunk és nagyobb udvarházunk igazában a magyar ifjúság nevelő iskolája volt. A nemesség majdnem kivétel nélkül ide küldé gyermekeit” . . . „Ezek a kastélyok voltak a nemzeti élet, a nemzeti nyelv és szellem igazi veteményes kertjei.” A nemes emberek fiaikat és leányait 9-10 éves korukban más nemesi kastélyba vagy kúriába küldötték, a hol a háznép gyermekeivel együtt nőttek fel tanítómesterek és nevelők vezetése alatt. A fiúk serdülő korukig mint apródok (inasok) szolgálták a házat, de megtanulták a fegyverszolgálatot is; „tizennyolcz éves korukban lovat adtak alájuk s ekkor lovas ifjak lettek”, s mint ilyenek (ha vissza nem mentek a szülői házhoz) vagy hadba szálltak, vagy gazdáiknak szerződötett „atya-fiai” (famiaresei) lettek. Főpapok udvaraiban is találkoztunk velök.² A kor vitézi erkölcséből következőleg, ezeknek az ifjaknak nagyobb része bizonyára jobban tudta forgatni a kardot, mint a pennát. Rendszeres szellemi kiképezetésnek, minőt csak az iskola adhat, híjával voltak. Ezért Oláh Miklósnak azt az elhatározását, hogy a jezsuitákat mint nyilvános nevelőket hazánkba telepíti, általános közművelődési szempontból is értékelnünk kell:

¹ Rajzok a török világból, Bpest, I. köt. 1915. 12. 1., v. ö. ugyanott a 14. s köv. lapokat, továbbá: Ugyanannak a szerzőnek „Zrínyi Miklós nevelőanyja” ez. művét (Bpest, . . .), különösen a 36., 37., 89. és 121. lapokat.

² Frankl, id. ni. 89., 94., 142. 1.

a nemesség fiaihoz nemcsak azért akart hozzá férközni, hogy őket a katolikus hitnek megtartsa vagy megnyerje, hanem hogy egyúttal magasabb, tervszerűbb, tudományosabb kiképzetésben részesítse. Ezt csak jó nyilvános iskolák (gymnasiumok) útján érhetette el. A hazai protestánsok latin iskoláit is így kell megítélnünk: az új hiten is lendítettek, az ország közműveltségét is előbbre vitték. A nyilvános középoktatás ebben a században szerveződik.

105. A jezsuita iskolák szervezete. – A Jézus-Társaság iskoláinak keretei és fokozatai – nem tekintve a theologiai tanulmányokat – a középkori triviumhoz kapcsolódnak. Kollégiumaiknak általános műveltséget adó tanfolyama ugyanis három egymáson épülő szakaszra tagozódott: az elsőben grammatikát, a másodikban retorikát (és poézist), a harmadikban philosophiát tanítottak. A grammatikai szakasz három osztályból állott (Infima, Media, Suprema); a második (humanisztikus) szakasznak két osztálya és három évfolyama volt (humanitás, retorika); a legfelsőbb szakasz három évfolyamot foglalt magában (logika, physika, metaphysika). Az átlagos tanuló e szerint hat esztendő alatt végezte a szoros értelemben vett középiskolát s kiéncz év alatt összes előkészítő tanulmányait, melyeknek alapján a theologiai (illetőleg felsőbb egyetemi) karra felvétetett. A grammatikai és humanisztikus tanfolyamokat együttvéve facultas linguarumnak, a bölcsészeti tagozatot facultas philosophiae-nek, a hittudományi tanfolyamot facultas theologiae-nek nevezték ott, a hol a tanintézet az egyetemek jogait és kiváltságait élvezte (például Nagyszombatban és Kassán). A világi jogrták és az orvostudománynak tanítását a jezsuiták nem tekintették hivatásuknak.¹ A nagyszombati egyetem jogi és (1769-től 1773-ig) orvosi karai nem voltak szoros összefüggésben a Jézus-Társasággal. Mindkettőben világi tanárok tanítottak.

Kollégiumok, vagyis: gymnasiumi, philosophiai és

¹ Constitut. Pars IV. cap. 12, 4: Medicináé et legum stúdium ut a Nostro Instituto magis remotum in Universitatibus Societatis vei non tractabitur, vei saltern Societas per se id oneris non suscipit.

theologiai tanfolyamokat magukban foglaló intézmények rendszeresen csak nagyobb személyzetet számláló társházakban szerveztettek. Kisebb házakban, rezidenciákban legfőljebb a facultas linguarum osztályait, a néhány rendtagot magukba fogadó missziósházakban pedig csakis a grammatikai osztályokat találjuk meg. A nagy iskolákban minden osztálynak külön tanterme és tanára volt; a kisebbekben szabad volt két-két osztályt összevonni, de sohasem úgy, hogy az összevonás az osztályfokozatokat megzavarja.¹ Ha ugyanabban a tanteremben volt is elhelyezve két osztály, mindegyik külön csoportot alkotott. Nagyon népes osztályok „kettőzését” (azaz: párhuzamosítását) is megengedhette az előljáróság, de azzal a kikötéssel, hogy a két párhuzamos osztály mindegyikében ugyanaz a tanítási anyag ugyanazzal az időbeosztással és módszerrel taníttassék.² A decuriákat – élükön a decuriókkal – itt is minden osztályban megtaláljuk.

A jezsuiták iskolái általában népesek voltak, a mi nek főoka, hogy – eltérően e kornak más iskolafenn tartóitól – tandíjat nem szedtek.

– Ha azért tanítasz – mondja egyik írójuk³ –, hogy híretd növeljed, tanításod nem egyéb, mint fennhájás; ha zért tanítasz, hogy gyönyörködhessél, tanításod a mértékletlenségnek egy neme; ha azért tanítasz, hogy meggazdagodjál, tanításod csak fősvény-ség. De ha azért tanítasz, hogy a közérdeknek, az egyének érdekének, az Isten dicsőségének szolgálj vele, akkor jótékony-ság, jámborság és szeretet a, Te tanításod.

Növendékeik legnagyobb részben bejárók; de számos helyen konviktusokat is tartottak fönn. Céljokat legbiztosabban a bennlakó tanulókkal érhatték el, kiknek

¹ Quodsi scholae (= classes) pauciores sint quam quinque, ne tum quidem hi quinque gradus varientur, sed poterunt duo *ordines* in una classe constitui.

² Nam si multitudo discipulorum tanta sit, quantae sufficere non possit unus magister, tunc geminari potent schola, data a Generali facilitate, ita tamen, ut idem gradus, eadem lectiones, eadem ratio ac tempus docendi in utraque retineatur.

³ Sacchini, Protrept. 68.

lelkületét állandóan formálhatták; de nagy hatással voltak künnlakó növendékeikre is, és ezek révén a minden rendű és rangú szülőkre. Mindig nagy súlyt vetettek arra, hogy munkásságuk szellemét széles társadalmi körök is megérezzék; ezért minden alkalmat megragadtak, hogy nevelésük eredményeit a nyilvánosság előtt bemutassák. Sohasem tévesztették szem elől azt, a miért léteztek: az egyháztól elszakadt lelkek visszahódítását. Ezt a célt a nyilvánosság kizárásával, a kolostor csendjében és elvonultságában, lehetetlen lett volna elérniük. Az egyház katonái voltak, kiknek ki kellett lépniük a porondra.

106. Az oktatás anyaga. – Gymnasiumi osztályaikban a XVI-ik Század folyamán majdnem csakis a klasszikus nyelveket és irodalmakat tanították, akár csak Sturm és hívei. Mindkét részen úgy gondolkodtak, hogy a humanisztikus tanulmányok minden igazi lelki műveltség közvetítői.

A humánus tárgyakat (disciplinas humaniores) – mondja fent idézett írójok¹ -, melyek viruló életkorotok kiművelésére szolgálnak, mindig legtöbbre becsültem, a mint illet; s tőlem telhetően mindig arrar törekedtem, hogy díszes polczra helyezzem őket és lendítsek rajtok. Vélekedésem szerint ugyanis e tanulmányok nemcsak a magánerkölcsök kiművelői, hanem az egész államnak is fölötte díszes és hathatós segítői (eas non modo morum cultrices privatorum esse, sed etiam rei totius publicae decoras maxime et efficaces ministras); úgy hogy méltán hápták meg az emberséges tanulmányok nevét, mintegy annak jeléül, hogy nélkülök eldurvulna az emberek élete ...

A Jézus-Társaság iskoláinak és a Sturm iskolájának tanulmányi anyaga alig tért el; legföljebb az a különbség állapítható meg, hogy a strassburgi gymnasium alaposabb oktatást adott a görög nyelvből, mint a jezsuiták, kiknek szeme-fénye, dicsősége és büszkesége mindenkor a latin tanítás volt. E nyelvet elvitathatatlanul kitűnő eredménynyel tanították, úgysis mint készséget, úgysis

¹ Sacchini, De ratione libros cum profectu legendi (Bevezetés).

mint az alaki képzés eszközeit. A legjobb klasszikus írókat olvastatták, legnagyobb terjedelemben Cicerót, kinek művei az infimától a retorikáig minden évben szerepelnek. Görög nyelvi tantervöket az jellemzi, hogy klasszikus, írókon kívül egyházatyákat is felölelt (Chrysostamos, Basileios, Gregorius Nazianzenus), nyilván azért, hogy e keresztény szerzők ellensúlyozzák a pogány remekírók műveiből eredhető, megtévesztően vonzó hatásokat. Az anyanyelvet (akárcsak a protestánsok) külön tárgyként nem tanították, de a Ratióból kitűnik, hogy a latin íróknak anyanyelvre fordítását az oktatás minden fokán gyakorolták,¹ sőt a tartományi főnököknek, utasításuk értelmében, ügyelniük kellett, hogy a tanulók anyanyelvekben is alaposan ki képeztesse,² a mi nyilvánvalóan szintén a latinból való fordításra vonatkozik. Reális tantárgyak épp oly kevésbé fordulnak elő a jezsuiták gymnasiumi tantervében, mint ez idétt a protestánsokéiban. Ellenben mindkét részen katekizmusokból tanították a vallás tételes igazságait.

A philosophiai tanfolyam anyaga egészen Aristoteiesen alapult s felölelte, a görög bölcselet legnevezetesebb logikai, physikai és metaphysikai műveit, továbbá a második évben Euklides elemeit, és a harmadikban a bölcseleti erkölcsstanba nikomachosi ethika fonalán). A philosophia tanárainak szigorúan meg volt hagyva, hogy fontosabb kérdésekben Aristotelestől el ne térjenek (in rebus aliquid momenti ab „Aristotele non recédant) s az igaz hitbe ütköző bölcseleti nézeteket buzgón czáfolni törekedjenek.³ A hittudományok tanításában szorososan Aquinói Szent Tamás nyomán kellett haladniok.

¹ Példái: A media grammatices classis-ban: Primo totam (periodum) continenter pronuntiet eiusque argumentum brevissime *patrio sermone* perstringat . . . scriptoris iterum verba *vernaculo sermone* decurrat. - Az irodalmi fokon: Tertio unamquamque periodum praelegens, siquidem latine interpretetur, obscuriores explanet etc. ... si *vero vulgi sermone*, servet, quoad fieri potest; collocationem verborum: sic enim numero assuescunt aures. M. G. P. V, 434-440; 388, 390.

² Reg. Prov. 23, 2: Illud etiam sibi valde commendatum existimet, ut in scholis discipuli in lingua vernacula solide instituantur.

³ Még 1687-ben, majd 1706-ban is eltiltják a Descartes-, illetőleg Leibniz-féle philosophia tanítását, M. G. P. IX, 121-124.

107. Az olvasmányok kiszemelése. – Már a fent mondottakból is megsejthettük, hogy a klasszikus írókból vett iskolai olvasmányok kiválogatásában milyen szempontok vezették a jezsuitákat. Egyik a nyelvi szempont. Olyan írókat kell olvasatni, kik a latin stílusnak legkitűnőbb mintáit szolgáltatják. Ezért van itt is első helyen Cicero, s ezért vannak kirekesztve (az egyetlen Quintus Curtius kivételével) későkori auctorok.¹ A másik nem kevésbé fontos szempont az erkölcsi. Semmi olyast nem szabad a növendéknek olvasnia, a mi lelkét megronthatja. Ezért a klasszikus írókat meg kell tisztítani (expurgare, castigare)² a sikamlós helyektől s csak ilyen megtisztított alakban szabad őket a tanulók kezébe adni. (Ad usum Delphini.) Ha olyan írókról van szó, kiket egyáltalán nem lehet illetlenségektől megszabadítani, minő például Terentius,³ „inkább ne olvassuk, hogy a tárgyak milyensége a lelkek tisztaságát meg ne sértse” (potius non legantur, ne rerum qualitas animorum puritatem offendat). „Azt állítom – mondja Sacchini – hogy akár régi, akár új szerzőről, akár költőről, akár prózáíróról van szó, mihelyt egyszer ocsmány és rút dolgot tárgyal, nem szabad sem gondolatai, sem szavai, sem művészete kedvéért, sem más valami okból ifjú emberhez hozzáférköznie.”

108. A latin oktatás menete. – Mivel a jezsuiták iskolai munkásságának fő tárgya és oktatói sikereik nyitja a latin nyelv volt, szükségesnek látjuk közelebbről megvizsgálni, mi módon jártak el e tárgy tanításában?⁴

¹ A Ratióban ajánltatnak: Cicero, Caesar, Salustius, Livius, Curtius; a költők közül Catullus, Tibullus, Propertius, Vergilius, Horatius.

² M. G. P. V, 262. 1.; v. ö. tov. a Humanitas osztályánál (u. o. 414-424. 1.): Horatii odae selectae, item elegiae, epigrammata, et alia poemata illustrium podtarum, modo sint ab omni verborum obscaenitale expurgati.

³ De vitanda librorum moribus noxiorum lectione, p. 107; továbbá Bonifacius, De Sapiente fructuoso utolsó részében (ahol különösen Terentius olvastatását kárhoztatja).

⁴ E tárgyhöz a Ratióon kívül becses adalékokat szolgáltat Perpiná spanyol jezsuitának 1565-ben írt kis könyve az ifjúságnak a latin és-görög nyelvben való kiképzéséről (De ratione liberorum instituendorum

Az első osztályban Cicero leveleivel párhuzamosan a latin alaktan elemeit (az úgynevezett rudimentumokat) tanulták növendékeik, melyekhez ugyancsak Cicero leveleinek és Ovidiusból vett szemelvényeknek kíséretében csatlakozott a második osztály főanyagaként a teljes alaktan és a mondattan vázlata; a harmadikban teljesen befejezték a mondattant (*syntaxis pura et ornata*) s olvasták Cicero leveleit, *De amicitia* és *De senectute* című műveit, azután szemelvényeket Catullusból, Tibullusból, Propertiusból, Vergiliusból. A nyelvtani oktatás Alvarez Emmanuel tankönyvére támaszkodott. A három alsó osztályban ekként elsajátították a növendékek az alaktant és mondattant s megszerezték a szókincs legfontosabb részét.

A negyedik és ötödik osztályban folyt az irodalmi oktatás, összesen három évig (mert a retorikai tanfolyam két évig tartott). A cél az, hogy a növendékek az írásművek szerkesztésének s a prózai és költői előadásnak a szabályait részint elméleti tanulmány útján, részint a klasszikus latin irodalomból vett olvasmány segítségével, részint stílusgyakorlással elsajátítsák. Az elméleti ismereteket Cyprianus Soarius (Suarez) *Candidatus Rhetoricae* című tankönyvével alapozták meg; olvasmányul szemelvények szolgáltak klasszikus költők és prózairók műveiből, elsősorban Cicero munkáiból (*De officiis*, *Pro lege Manilla*, *Pro Archia* poéta, *Pro Marcello*, *Philippica*, *Rhetorikai művek*). Költői olvasmány Vergilius (néhány eklogának és az *Aeneis* IV. énekének kivételével). A stílusmintákat „úgyszólván csakis Ciceróból” kellett-yenni (*stilius ... ex uno fere Cicerone sumendus*). A fogalmazás tanítása fokozatosan, nagy gonddal és ügyességgel történt, a stílus legkülönbözőbb nemeire való vonatkoztatással, így az utolsó (retorikai) osztályban fejadatok lehettek: költői vagy prózai helyek utánzása, tárgyak vagy események leírásai, kifejezések variálása, görög

litteris Graecis et Latinis, az összes művek 1749. évi római kiadásának III. kötetében; németre ford. Stier József a *Bibi. der-kath. Pädagogik* XI. kötetének 3. és köv. lapjain, Freiburg i. Br. 1901). Ez a maga nemében kitűnő módszeres utasítás több tekintetben még ma sem veszítette el értékét. A latin nyelv minden tanárának el kellene olvasnia.

szövegeknek latinra fordítása, költeményeknek prózába áttétele, valamely műfajban írt költeménynek átváltoztatása más műfajba; epigrammák, feliratok, sírversek szerkesztése; írók műveinek kivonatolása, költői alakzatoknak bizonyos tárgyakra alkalmazása stb.

A jezsuiták növendékei sokat olvastak és írtak latinul, s mivel körülbelül a második osztálytól kezdve már csak latinul volt szabad beszélniök s a tanárnak sem volt szabad más nyelvvel élnie, a latin szó észrevétlenül a vérükbe ment át:¹ aránylag rövid idő múlva már csak latinul gondolkoztak, s helyes latin nyelvhasználatra tettek szert. Nem szorul bizonyításra, hogy mindennek semmiféle éle nem volt a nemzeti nyelv vagy a nemzeti érzés ellen; az anyanyelv használata épp olyan, sőt talán még szigorúbb tilalom alá esett a protestáns iskolákban.² Egyetlen indíték: mindent megtenni, a szükséghez képest büntető eszközök segítségével is, hogy a latin nyelv teljes birtokba vételének főcélja eléressék. Mert az eloquentia – értve rajta a klasszikus latin előadásnak szóban és írásban való képességét – a műveltségnek legfőbb ismertető jele.

A latin oktatásnak ilyképen értelmezett céljával megegyezik a latin olvasmány feldolgozásának módja. A jezsuitákat elsősorban a szöveg alaki tulajdonságai érdekelték, s az írók magyarázatában is a nyelvtani és stilisztikai szempont volt uralkodó. A második grammatikai osztályban például ez volt az oktatás menete: A tanár először elolvasta a mondatot vagy szakaszt; azután néhány szóval anyanyelven megadta a tartalmat,

¹ Regulae communes Professorum classium inferiorum: „Latine loquendi usus severe in primis custodiatur, iis scholis exceptis, in quibus discipuli latine nesciunt; ita ut in omnibus, quae ad scholam pertinent, nunquam liceat uti patrio sermone, nous etiam adscriptis, si qui neglexerint, eamque ob rem latine perpetuo Magister loquatur”.

² Sárosp. isk. 1621. évi törvényei: „Exercitationem latine loquendi et scribendi ab omnibus auditoribus severe exigimus . . . Hinc etiam nativae, sive vernaculae linguae licentia in Universum scholasticis omnibus gravi edicto interdicimus . . . Qui autem nativo sermone licenter usi deprehendantur, maiores quidem singula errata aut singulis nummis aut decern sententiarum vei totidem ‚álicuius psalmi versuum expedita recitatione, minores autem singulis plagis vei sententiis luunto”.

majd szóról szóra (ad verbum) lefordította a szöveget anyanyelvre, a tanult nyelvtani szabályok szemmel tartásával elemezte a mondatot, közben rámutatott a latin nyelvi sajátosságokra, kiszedte és tollba mondta a fontosabb kifejezéseket, s végül az egészet újból, s most már szabadabban lefordította anyanyelvre. Csak ennek a hosszadalmas alaki feldolgozásnak teljes befejeztével, mintegy függelékképp magyarázta meg igen röviden a szövegben előfordult tárgyi tudnivalókat (eruditio). Ugyanilyen volt az olvasmánymagyarázat a felsőbb osztályokban is, azzal az eltéréssel, hogy itt már nem fordítást, hanem latin körülírást (paraphrasist) adott a tanár s a stilisztikai magyarázatokhoz poétikai és retorikai felvilágosítások jártak. S hogy mennyire fődolognak tartották a Ratio szerzői a nyelvi szempontot, a tárgyi magyarázatok lehető korlátozására vonatkozó utasításokból tűnik ki leginkább: „Az eruditióval a növendékek felfogásához mérten csinján kell bänni (eruditio parcius ad captum discipulorum accersenda), mondja a Ratio a retorikai osztályról; s ugyanitt olvassuk azt, hogy „A magyarázat módja (habár a tárgyi és elméleti dolgokat egyáltalán nem szabad .mellőzni) mégis inkább a nyelv sajátosságát és használatát (proprietas usumque linguae) fogja figyelembe venni”. A humanitás osztályáról pedig ezeket jegyzi meg a szabálykönyv: „A tárgyi magyarázatot (eruditio) mérséklettel és ügy keli alkalmazni, hogy néha-néha serkentse és üdítse a z elmét, de nem, hogy a nyelv megfigyelését akadályozza” (ut ingenium excitet interdum ac recreet, non ut linguae Observationen! impediatur). Mindez világosan bizonyítja, hogy az egész oktatás túlnyomóan a nyelv- és stíluskészség céljait szolgálta. A tárgyi érdek háttérbe szorult, talán még inkább, mint Sturm didaktikájában.

109. Módszer. – Ama korban sem a jezsuiták, sem a protestánsok iskoláiban nem folyt módszeres oktatás, mint ahogyan ezt a szót mai napság értelmezzük, sőt még igazi oktatói technikáról sem beszélhetünk. A tanítás alakja elejétől végig akroamatikus. Maga a tanár olvasott, elemzett, fordított, magyarázott, s a nö-

vendékek a hallottakat jegyzeteikből vagy tankönyveikből megtanulták. Rendszerint még csak nem is számolnak be a tanárnak a tanultakról, hanem a leckeóra elején a decuriónak. „A tanító,” mondja az utasítás,¹ „decuriókat rendeljen ki avégből, hogy a könyv nélkül felelőket (memoriter recitantes) kihallgassák, az írásbeli dolgozatokat a tanító számára összeszedjék, s jegyzőkönyvükben pontokkal jegyezzék meg, valahányszor egyiket-másikat cserbenhagyta az emlékezete. „A tanítás tehát nem volt a tanárnak és a tanulóknak közös munkája, nem a tanuló öntevékenységevel ment végbe, nem volt elmemozdító. De a megismerés lélektani menetét sem követte, mert nem a szemléletből indult ki, hogy ennek alapján jusson el a megértéshez, s a megértés alapján az emlékezetbentartáshoz. Sem a nyelvtant, sem a retorikát nem az olvasmányból, mint szemléleti anyagból tanították meg, hanem rendszerint előbb tanították meg a szabályt, s utána olvastattak, a szabály begyakorlása és érvényességének igazolása végett. Mindamellett kétségtelen, hogy megmérhető eredménye az oktatásnak aránylag mégis nagyobb volt, mint a miénknek: vagyis a tanulók azt, a mit meg kellett tanulniok, sokkal jobban tartották meg, mint a maiak. Ennek a magyarázata (az anyag csekélyebb terjedelmét nem tekintve) abban van, hogy a jezsuiták sokkal nagyobb súlyt helyeztek és több időt fordítottak a begyakorlásra, az emlékezetbe vésésre, az alkalmazásra, az ismétlésre; azon voltak, hogy az ismeret automatikussá váljék s,ekként a feleléstől feltétlenül megóvassék.

110. A vetélkedés. – Az ismereteknek ezt a szilárdságát és maradandóságát előmozdította a vetélkedés (aemulatio), melyrel a tervszerűen lefolytatott mérkőzések (concertationes) adtak legtöbb alkalmat. A ki ugyanis osztálytársat fejül akarta múlni és le akarta győzni, annak teljes mértékben meg kellett feszíteni erejét, hogy a leckeét hibátlanul elsajátítsa. Ezt csak végnélküli emlékezéssel és ismétléssel érhetette el. Mert az – aemulatio nem mint

¹ M. G. P., -V, 394.

minden közös oktatásnak egyik szokásos emelője és velejárója, az eredmény létrejöttének egyik önkéntelen tényezője szerepelt a jezsuitáknál,¹ hanem (a mit nem minden ok nélkül hibáztatnak némelyek) mint növendékeik igyekezetének főrugója, melyet a tanár tudatosan és rendszeresen működtet, lélektani megfontolással, a gyermeki természet versengő ösztöneinek következetes felhasználásával. „A mérközést,” mondja a Ratio, „nagyra kell becsülni” (*concertatio . . . magni facienda*) és valahányszor az idő megengedi, foganatba kell venni, hogy a tisztas verseny (*honestae aemulatio*), mely nagy sarkalló eszköze a tanulmányoknak, ápoltsék.” Sacchini, a ki oly ékesszólóan méltatta a jezsuiták oktató eljárását, az *aemulatio*nak ezt a tudatos alkalmazását ekként jellemezte²:

A tanár az *aemulatio*t ne tekintse tréfának vagy idegen-szerű dolognak, hanem egészen a maga komoly föladatának (*grave negotium*). Maga is öltse magára a mérközők lelkületét: mindkét féllel érezzen együtt; mutassa meg, hogy mindkettő érdekében dolgozik, örködik, aggódik. S valóban, a ki a versenyt

¹ Kevésbé ismeretes, hogy protestáns iskolákban is találkozunk versenyzéssel. Példák: Heidelberg (1587: *Schola Nicrina*): „der Lehrer soll dabei den einen Mittwoch etwa den obersten von dem Zweiten, den Zweiten von dem Dritten, den Dritten von dem Vierten etc. *herausfordern lassen*” stb. Vormb. I. 377. – Heidelberg (1565: *Paedagogium*): „*Praemiis etiam invitandi sunt ad concertationem . . . pueril Vormb. I. 181.* - Brieg (1581): „*In secunda et tertia Classe exercentur pueri conferendo de Praeceptis Etymologicis et Syntacticis; in quarta vero certent de loco, quis eorum vocabula ex Nomenclaturis rerum assidue proposita et percepta ad Praeceptoris aut Antagonistae interrogationem promptius et expeditius commemorare et aptius pronunciare audita possit*”. Vormb. I. 317. - Stralsund (1591): „*illud saltem hie addimus, concertationem illam inter adolescentes de loco honestiore hactenus usitatam nobis perplacere eamque in omnibus judicamus, ut non modo disputatione vel lectionum recitatione, sed etiam stylo, lectione et oratione contendant*” etc. Vormb. I. 501. - Brandenburg (1564): „*in omnibus etiam classibus assuefaciendi sint pueri ad mutuam certamen*”. Vormb. I. 541. – Az 1558ik évi augsburgi iskolai szatiályzat (szerzője valószínűleg Hieronymus Wolf) a versenyzést szintén ajánlja „*ea tarnen conditione, ut et victo restitutionis integrum spes proposita sit, si strenue se gesserit, et victori amittendae dignitatis metus, nisi, ut coepit, strenue pevrexerit. Hic cavendum, ne honesta aemulatio rixas et inimicitias pariât*”. Vormb. I, 441.

² *Paraen. VI. fej. 35-36. V. ö. De praemiis 61-65.*

jól föl tudja kelteni, a leghatalmasabb segítséget mentheti belőle; olyant, mely majdnem egymagában is elégséges az ifjúság legjobb kiképzetéséhez. Ezért a tanár ezt a fegyvert nagyra -fogja becsülni; buzgón föl fogja keresni és ki fogja eszelni az okokat,, az utakat, módokat, melyekkel ezt az eszközt leggyakrabban és legalkalmasabban használhatja. Nagyon üdvös „lesz, ha nemcsak egyes tanulókat versenyztet egymással, hanem pártokat is (etiam partes) szervez az összecsapásra, úgy hogy mindegyik félnek vereségei és győzelmei egy időben magantermészetűek és közösek. Ennek a módozatnak ugyanis az az eredménye, hogy kiki nagyobb hevületté) vesz részt a küzdelemben, mert tudja, hogy nemcsak az ő saját ügye és becsülete, hanem az ő pártjának és úgyszólván az egész hazának az ügye forog kockán.

A valóságban szorosan ragaszkodtak a jezsuiták a Ratióknak idevágó utasításaihoz.¹ Az osztályokat rendszeren kétfelé osztották.² egyik tábor volt a rómaiaké, a másik a karthágóiaké (vagy gallusoké vagy görögöké), mindegyik mögött a falon a katonai jelvények: a sasok vagy zászlók.[Mindegyik tábornak megvoltak előljárói, kiket a római köztársaság polgári és katonai tisztségeinek címeivel ruháztak fel. Rendszerint a hét utolsó napján (szombaton) folyt le a mérkőzés és pedig vagy egyesek közt, kik egymást kihívták (laccessere), s a kik közül a győztes elnyerte ellenfele tisztségét (esetleg helyét is),³ illetőleg a kitűzött jutalmat; vagy táboruk képviselőit többten versenyztetek egymással a díjért, például kitüntető jelvényért, mindenkor a tanár vezetése mellett!(moderante praeceptore). Volt második díj is, mely azoknak jutott, kik a győzteshez legközelebb sorakoztak (qui proxime accesserunt).⁴ Évenként néhányszor egész osztályok versenyztek egymással (az infima a médiával vagy emez a supré mával), a mi akként ment végbe, hogy az osztály két vagy több legkitűnőbb tanulója versenyzett a másik

¹ M. G. -f. V, 392-394.

² – Duas emm feie in partes ad aemulationem fovendam schola dividi poterit, quarum utraque suos habeat magistratus, alteri parti adversarios.

³ Summi autem utriusque partis magistratus primura in sedendo locum obtineant.

⁴ Innen a francia középiskolák” második tanulmányi díját ma is „accessit”-nek nevezik.

osztálynak hasonlókép legkiválóbb növendékeivel. De nemcsak concertációk alkalmával, hanem a rendes felelés közben is minden tanulónak volt egy aemulusa, ki mindannyiszor javította a felelőt, valahányszor az hibát ejtett, s azonnal folytatta, mihelyt a felelő fennakadt Ieczkéje elmondásában. Az évvégi, szigorú írásbeli vizsgálatokon is versenyeztek a tanulók: e czélból a rhetorikában 8, a humanitásban és a legfelső grammatikai osztályban 6-6, az alsóbbakban 4-4 díj volt kitűzve a klasszikus nyelvekből; azonkívül minden osztályban egy-egy díjat kapott az, a ki legjobban tudta elmondani a hittani anyagot.¹ A díjakat ünnepi módon és nagy közönség jelenlétében osztották szét.

101. Akadémiák. A jezsuiták érezték, hogy a naponkénti 2 délelőtti és 2 délutáni leckeórára szorító nyilvános oktatás, kiegészítés nélkül, hiányos volna. Egyrészt nem jutott a leckeórákon elegendő idő a begyakorlásra, a mit oly fontosnak tartottak, másrészt arra sem, hogy a megtanult anyag körében némi öntevékenység is lehetővé váljék. Ezért már a Ratio gondoskodik a rendes oktatás körén kívül hetenként tartandó összejövetelekről, melyeknek intézményes szervezetök s a szabályzat szerint az a czéljok volt,² „hogy a résztvevők bizonyos különleges gyakorlatokat folytathassanak, melyek a tanulmányokhoz tartoznak”. Ezek az akadémiák, mint nevezték, iskolai egyesületeink módjára voltak szervezve, külön a theologusoké és philosophusoké, külön a humanistáké, külön a grammatikai osztályoké, a tanulók sorából választott tisztviselőkkal (egy-egy rektorral, két-két tanácsossal s egy-egy titkárral). A gyakorlásnak többféle módja volt: vagy maga a mindig jelenlevő tanár (moderator) tartott a tananyag egyes részeiből behatóbb magyarázatot, vagy a tanulóknak kellett valamit (például latin szöveget) könyv nélkül elmondaniok alaposabb ismétlés czéljából, vagy szavalatok tartattak, vagy vitatkozások és versenyzések rendeztetek, vagy vádló- és védőbeszédék hangzottak el, vagy a tanár valami prob-

¹ M. G. P. V, 362, 374.

² M. G. P. V, 364-6; 474-476.

lémát tűzött ki, melyet az ő irányításával kellett a tanulóknak megoldaniok, vagy kisebb irodalmi dolgozataikat olvasták fel az akadémikusok. Ezeknek a gyakorlatoknak is legfőbb rugója a vetélkedés volt, a mire az akadémiák fesztelenebb és közvetlenebb érintkezése bőséges alkalmat adott. A Ratio kívánatosnak mondja, hogy minden egyes összejöveteleken lehetőleg a többi akadémiák tagjai is jelen legyenek; évenként néhányszor pedig a felékesített díszteremben meghívott közönség színe előtt folytak le a főiskolai (vagyis philosophiai és theologiai) hallgatók nagy nyilvános ünnepei (actus gēnerales vagy solennes), melyeken a kollégium legkitűnőbb tanítványai mutatták be a vitatkozásban, a szavalásban, a szabad előadásban való készségüket.

112. A színjátékok. – Mindezek a gyakorlatok, a rendes iskolai oktatással egyetemben, nagy komolysággal minden esetre az erők megfeszítésével mentek végbe. A jezsuiták, kik nagyon jól ismerték a gyermeki természetér teljes tudatában voltak annak, hogy az iskolai munkásság egyhangúságának ellensúlyozásra van szüksége; hogy kell olyasvalaminek is lennie, a miben a gyermekek örömeiket leljék, a mi módot nyújt nekik a nemes szórakozásra, elméjük felfrissítésére, a mit nemcsak kötelességszerűen, hanem gyönyörűséggel végeznek. Kétségkívül ez volt a Ratio szerzőinek legfőbb indító oka, mikor az iskolai színjátékokat, melyek Sturm tanulmányi rendjében és általában a protestáns iskolákban is megvoltak, intézeteik gymnasiumi osztályaiban meghonosították, de nevelői ügyességök abban nyilvánult meg, hogy ezt a szórakoztató foglalkozást össze tudták kapcsolni nemcsak az iskolai tanulmányokkal (a Ratio maga csupán latin nyelven írott színdarabokat enged meg), hanem egész nevelésük szellemével is (a színdarabok kivétel nélkül erkölcsi célzatúak, nem ritkán vallásos tárgyúak voltak) s nem utolsó helyen népszerűségük gyarapítására irányuló törekvéseikkel, mert a színjátékokat rendszerint nagy közönség, a nemesség és polgárság soraiból való szülők és pártfogók nézték végig. csak a XVII. század végével kezdenek e színdarabok

a Ratio ellenére¹ alakot cserélni: most már mind gyakrabban tűnnek fel – különösen Franciaországban – a nemzeti nyelven írott, világias tárgyú, nem ritkán zenével és fényes színpadi berendezéssel előadott darabok, sőt néha balletszerű mutatványok is. A színjátékokat maguk a jezsuiták írták, míg a protestáns iskolákban, mint láttuk, jobbra Terentiusnak vagy Plautusnak egy-egy darabját adták elő.

113. Az iskolai rendtartás. – Miként intézményeik külső kereteinek szervezésében, úgy az iskola belső életének szabályozásában is oly mintákat alkottak a jezsuiták, melyek napjainkig éreztetik hatásukat. Az oktatás anyagát az egyes osztályokra élesen elhatárolva megállapították; pontos órarendeket készítettek; szabályllyá tették, hogy a tanárok egymás leckeóráit látogassák; az írásbeli, dolgozatok tárgyát és javításuk módját rendezték; a szünnapokat az oktatás érdekei szerint arányosan elosztották; az évvégi vizsgálatokat szabályozták; a bennlakás igazgatására pontos utasítást adtak; a (havonként tartandó) tanári értekezleteket, melyeknek szükségességét Vives oly meggyőzően hangoztatta, életbe léptették; a tervszerű-tanárképzésnek alapját megvetették.² A társházaik részére tett bőséges alapítványok és adományok, megengedték nekik, hogy az egészség követelményeinek megfelelő iskolaépületeket állítsanak s kellően fel is szereljék őket, Fegyelmezésekben a szelídség és szeretet szelleme vezette őket (In piritu lenitatis, pace et caritate), s csak ha ennek a humánus bánásmódnak foganatját nem látták folyamodtak a büntetésekhez, legutolsó sorban a testi fenyítékhez, melyet a társaság kötelékébe nem tartozó porkolábbal (correctorral) alkalmaztatták.

¹ Az 1599. évi Ratio (My G. P. V, 277) idetartozó rendelkezései semminemű lazaságot sem tűnnek: Tragoediarum et comoediarum, quas *nonnisi latinas ac rarissimas* esse oportet, argumentum *sacrum* sit ac *pium*, neque quidquam actibus interponatur, quod rion latinum sit et decorum nec persona ulla muliebris vel habitus (sc. muliebris) introducatur.

² M. G. P. II, 75; ugyanott V, 270 (Reg. Rect. 9). A jezsuiták első tanárképző seminariuma még a XVI. század nyolczvanas éveiben keletkezett Palenciában.

A tanár – mondja a Ratio¹ – ne büntessen hirtelenében, s ne vizsgáljon szertelenül; inkább legyen elnéző, ha valakinek kára nélkül megteheti, s nemcsak maga ne verjen meg senkit (mert ez a corrector dolga), hanem egyáltalán óvakodjék bárkit szóval vagy tettel megbántani, s ne szólítson senkit más néven, mint a saját nevén

114. Milyen legyen a jó tanár. – Hogy teljes legyen a kép, melyet a jezsuiták oktató tevékenységéről adtam, ideiktatom a többször idézett Sacchini Paraenesisének néhány cikkelyét, melyekben a jó tanár kellékeiről van szó.

1. Mindenek előtt neki magának (a, tanárnak) kell tudnia, a mire másokat meg akar tanítani. Ha tud, jól tanít, könnyen tanít és szívesen tanít; jól, mert nem téved; könnyen, mert fáradtságába nem kerül; szívesen, mert a bőviből merít

2. Pontos legyen a készülésben. Nagyon sok írón végigkalandozni, kielégítheti a tanító kíváncsiságát, de nem válik javára: sokat fog összekeverni, de keveset megtanítani. Kevés író olvasson, de a legkiválóbbakat és huzamosan. Emlékezetében lehető keveset bízzék; váltig frissítse és újítsa föl ismereteit; mielőtt valamit megtanítana, jól ismétlje át, ha szinte sokszor tanította is meg. Nem ritkán olyasmi fog eszébe jutni, a mivel a régít kibővítheti vagy czélszerűbb alakban adhatja elő, minden esetre biztosabban és határozottabban fog eljárhatni, mert kitaposott mederben haladhat tovább. Világosan és teljesen igyekezzék átérteni, a mit közölni akar: vizsgálja meg magukat az úgynevezett forrásokat.

3. Örömet forduljon a tanulmányi igazgatóhoz vagy tudósabb kartársaihoz, ha bármi csekély kétség kínozza a lelkét, mert, ha nem így tesz, esetleg tévesen vagy helytelenül fog tanítani. Megrovást érdemel e tekintetben némely tanárok álszemérme vagy félénksége vagy főnhéjazó gögje, a kik, mikor iskolán kívül kérdeznek tőlük valamit, a tanító méltóságának csorbítását látják benne» ha azonnal nem adják meg a választ (mintha bizony szükséges volna, hogy mindent tudjanak és mindent kezök ügyében tartsanak). Így esik meg aztán gyakorta, hogy szégyenletes hálóba gabalyodnak és éppen abba a megérdemelt gyalázatba esnek bele, melyet ki akartak kerülni. Nem szégyen

¹ M. G. P. V, 396.

véleményét függőben tartani, de szégyen elsietni. Az okos ember különben is kerüli a rögtöni válaszadás kényszerűségét, időt vesz magának a gondolkodásra, s bevallja, a mit nem tud. Azt fogja ilyenkor mondani, hogy ha eszembe jutna is, a mit válaszolnom kell, mégis meg akarom nézni könyveimet, s majd ha megvizsgáltam a dolgot, elő fogom adni. Az ilyen szerénység éppen nem csorbitja a megkérdezett tanár tudományáról táplált véleményét, józansága hírért pedig növeli . . .

4. Hivatalának fontosságát és áldásait váltig forgassa elméjében? Legyen meggyőződve, hogy az egész kereszténység magán- és közállapota tőle függ. Ismételje folytonosan azt, a mit ama jeles tanító (P. Giovanni Bonifacio) mondott: „A gyermeknevelés a világ megújítása; a gymnasiumok várai az Istennek, itt rejlenek minden jónak magvai.” Fontolja tehát meg a tanító, hogy mennyivel tartozik Istennek, a Társaságnak, a gondjaira bízott gyermekeknek, szülőiknek, az anyaszentegyháznak, hogy mennyi veszedelem származik – abból, ha rosszul, lanyhán vagy kevésbé lelkiismeretesen tölti be hivatását. Viszont, milyen bőséges kincset gyűjt magának, ha kissé megfeszíti erejét . . .

5. Minden más gondját vesse el a tanító, s erre az egyre (az oktatásra) gyűjtsön testi-lelki erőt; ebben lakjék, ebben virraszson s ez jelenjen meg, ha lehet, álmaiban is. Kötelessége hű teljesítésének és hivatala pontos ellátásának éljen egészen. Tisztelje és becsülje hivatását: ebben keresse minden érdemét, gazdagságát és gyönyörűségét.

115. Erkölcsi és vallásos nevelés. – A jezsuiták igyekezete a Társaság rendeltetéséhez képest arra irányultugyan, hogy iskoláikat a transcendens katolikus-világnézet nevelőintézeteivé tegyék, de azért – több ügyességgel, mint elvszerűséggel – meg tudták nyerni azoknak a kívánalmaknak is, melyeket a földi élet szab a nevelés elé. A pedagógiai eljárásuk a középkor vallásos eszményéhez alkalmazkodott, a nélkül, hogy szem elől tévesztették volna azt a társadalmat, melynek növendékeik valamikor tagjai lesznek. Nevelésök egy időben egyházas és világias tudott lenni. Egyrészt minden eszközt megragadtak, hogy neveltjeikben az egyház iránt való feltétlen engedelmisséget, a természet-

fölötti hatalmaktól való szoros függés érzését, az állandóan ható, bensőséggel teljes vallásos áhítatot meggyökereztessek, de másrészt ők voltak, a kik ebben a korban legjobban tudták a gondoljaikra bízott ifjakat udvariasságra, finom és simulékony társadalmi modorra, a körülményekhez való alkalmazkodás mesterségére, úgyszintén a nyilvánosság előtt való önértetes és bátor fellépésre ránevelni.

Erkölcsei nevelésöknek legfőbb mozgó elve mégis az aszkézis volt, nemcsak a szónak középkori, hanem betűszerinti értelmében is. (Nemcsak testi nélkülözések és szenvedések önkéntes elvállalására tudták rábírní növendékeiket, hanem általában minden erénynek begyakorlás (ἀσκήσις) útján való elsajátítására.) Ezen erények közt a legelső: az önuralom, az önfegyelmzés képessége. A jezsuiták úgy gondolkodtak, hogy az erényt nem elég tanítani és hirdetni, mert a szó elröppen, vagy könnyen lesiklik arról, a kihez intézve van: az erkölcsiség egyedüli biztosítóka a cselekedtetés. Erre adtak alkalmat a Mária-Congregációk elnevezése alatt ismeretes vallásos egyesületek, melyek a katolikus öntudat megszilárdításának, de egyúttal a legfőbb erénynek, az önuralomnak nevelő iskolái akartak lenni. Ez egyesületek célja tehát egyfelől: a Boldogságos Szűz Mária különös tiszteletében egyesíteni a serdülő ifjakat, kik ennek a szellemi közösségnek erejénél fogva nemcsak az iskola falain belül, hanem majdan az élet minden viszonylatában szolidárisak egymással hitők vallásában és védelmében; másfelől céljuk az, hogy az iskola növendékeit a vallásosság mindennemű köteles cselekedeteiben, lelkiismeretök megvizsgálásában, a gyakori gyónásban és áldozásban, a rózsafüzér elimádkozásában, jámbor és istenfélő tettekben, alamizsnálkodásban, betegek látogatásában, s nem utolsó helyen Isten dicsőségére és Szűz Mária tiszteletére önként elvállalt, az akaratot edző testi sanyargatásokban vagy nélkülözésekben gyakorolják. A nagyobb iskolákban több ilyen congregatio állott fenn: például Nagyszombatban a kisebb és nagyobb gymnasiumi növendékeknek, s a főiskolai tanulóknak külön-külön egy-egy ilyen vallásos társulatuk

volt, választott tisztviselőkkal, külön díszes helyiséggel, melyben a tagok mindenkor valamelyik tanárjuk vezetésével tartották gyűléseiket és ünnepélyeiket, s végezték lelki gyakorlataikat. így ezek az egyesületek közvetve arra is szolgáltak, hogy a jezsuiták az ifjakat megtanítsák a szervezkedésre, melyet künn az életben, majdnem minden iskolájuk székhelyén a felnőttek számára alapított Mária-Congregációkban folytathattak, ugyanolyan szellemben és ugyanolyan módozatokkal. „íy-képen a Jézus-Társaság székháza lassanként szellemi kört vont az egész város körül s e körön belül a gyermeki évektől a sírba szállásig mindenki fölött éreztették a lelkiekben érvényesülő hatalmukat.” Mindez mutatja, mily messze jövőbe hatolt tekintetök; mily következetes tervszerűséggel tudták munkásságuk minden részletét a végezel szolgálatába helyezni.

Tudták azt is, hogy e végezel érdekében az életre is kell az ifjú nemzedéket nevelniök, a szellemi életre, a műveltek életére. Az intelligenciához tartozó társadalmi rétegeknek az ő szellemökben való átformálása pedig csak úgy sikerülhetett nekik, ha a XVI-ik század humanisztikus művelődési eszközeinek birtokába juttatják neveltjeiket; továbbá, ha megtanítyják őket ezeknek, az eszközöknek ügyes használatára. Az életre gondoltak, mikor a legfinomabb klasszikus latin kifejezésmódot, a jól nevelt embernek akkoriban legtöbbször becsült készségét elsajátíttatták velök; az életre, mikor a vetélkedés és versenyzés sarkantyúját működtették; mikor akadémiáikban a vitatkozást oly rendszeresen gyakorolták; mikor hozzászoktatták növendékeiket, hogy nagy és díszes közönség előtt szavaljanak, beszéljenek, fellépjenek; mikor egyesületekbe tömörítették s különböző tisztségekkel ruházták fel őket, j

De mindez, úgy gondolták, csak akkor ígér sikert, ha sohasem veszik le szemöket növendékeikről j ha a bűn, a vallási kétely vagy közömbösség, a durvaság, a műveletlenség soha egy percig sem találhat rést, melyen az ifjú lélekbe lopózkodhat. Szükség van tehát állandó felügyeletre, a gyermek és ifjú minden tettének és gondolatainak szelíd, de soha sem szünetelő ellenőrzé-

sére, a kiskorú növendékkel való folytonos együttélésre, a lelkébe való szüntelen betekintésre, hogy tervszerűen lehessen indítékait, gondolatainak és érzelmeinek alakulását befolyásolni, hogy valóban azzá lehessen, a mivé a jezsuiták a nagy végső cél biztosítása végett tenni akarták. E törekvésükben attól sem riadtak vissza, hogy a tanulókat tudtukon kívül osztálytársaikkal is megfigyeltették (a mi helyenként megvolt a protestánsoknál is),¹ mert azt akarták, hogy mindenről legyen tudomásuk, a mit növendékek lelki üdvössége, vallásos és erkölcsös jellemessége érdekében tudniok szükséges.

Mindent összevéve, annyit bizonyára ellenfeleik is megállapíthattak, hogy a maguk nemében nagyon lelkiismeretes nevelők voltak, a kiket e téren a cél tudatos gondosságban és körültekintésben senki sem múlt felül. Ennek bizonyítékát különösen konviktusi szabályaik szolgálta, melyeknek egyikéből (az 1587-ik évi clermon-tiból²) ideiktatok néhány cikkelyt:

Mindenkép igyekezzenek a praefeciúsook a legnagyobb szelidséggel föntartani tekintélyeket, hogy ekként mindenki szeresse őket es mindenki féljen tőlök, a mit csak úgy érhetnek el, ha nyájasan szigorúak és szigorúan nyájasak (si leniter sint severi ac severe lenes); ha a gyermekek lelkületét megismerni törekszenek, hogy megállapíthassák, kiket lehet inkább a félelem és dorgálás eszközeivel, s kiket jó indulattal és szeretettel vezetni.

Óvják meg tekintélyöket a gyermekekkel szemben erkölcsi komolyságukkal és más erényeikkel, s különösen úgy, hogy víg kedélyt és szelíd arcot mutatnak neki (praesertim hilaritatem et in vultu mansuetudinem prae se fereudó), de mégis keveset és nagy megfontolással beszéljenek velök . . .

¹ Példák: Magdeburgi iskolai szabályzat (1553-ból): „Qua vero formidine poenae multi sunt ad virtutem extimulandi, duplices observatores institui possunt, publici videlicet et privati vei *clandestini* etc. (Vormbaum, I. 420); Nordhauseni iskolai rend (1583-ból) a németül beszélőkre vonatkozólag: „Sie (Corycaei = felvigyázók) müssen ihre Bestellung bei schwerer Schulstrafe *heimlich halten* und nicht einen einzigen Schüler verrathen“ Azt a felvigyázót, a ki pontosan nem ügyelt s nem jegyezte fel a vétkezőket, szigorúan megbüntették (soll er deswegen mit rutten gezüchtigt und gestraft werden, Altdorf, 1575: Vormb. I, 622).

² Schinberg, id. m. 534. és k. 1.

Szorgosan ügyeljenek, hogy valamikor nagyobb hajlandóságot ne mutassanak egyik vagy másik gyermek iránt, nehogy szavaik nyájassága miatt a szükségesnél szorosabb érzelmi közösség gyanúja keletkezhessek vagy lelki fölindulás legyen rajtuk észrevehető. Szóval: viselkedésük mindenkién azt a meggyőződést keltse, hogy semmi mást nem akarnak, mint az Isten tiszteletét és dicsőségét s a gondjaikra bízott gyermekek vallásos nevelését szolgálni.

Jóllehet az összes bennlakó növendékeknek megvannak a követendő szabályaik, mégis nagy tapintatra és okosságra van szükség, hogy az idősebbek inkább értelmi belátással, mint a szigorú jog kényszerével tegyék meg kötelességüket. Mind a mellett vigyázzanak az összes előjárók, hogy túlságos engedékenység miatt meg ne rendüljön a fegyelem, mely a kollégiumot mindenki szemében oly nagyon ajánlatossá teszi.

Okosan ítélik meg, hogy a méltányosság szerint mit kívánhatnak gyermekektől, s ne gondolják mindjárt, hogy kétségbe kell esni miattok vágy keményebben kell velök bánni, ha netalán kevésbé vallásosak, mint ők szeretnék, vagy külső megjelenésükben hívságosabbak; mert habár mindenképen azon kell lenni, hogy valamennyien erkölcsösek (probi) legyenek, nem követelhejük valamennyiöktől, hogy olyanok legyenek, mint a szerzetesek (non debemus ab omnibus exigere, ut sint religiosi).

Azokat a gyermekeket, kikről megállapítják, hogy gyengeségből hibáztak, külön dorgálják meg, s ne jelentsék föl rögtön az igazgatónak. Ezért szigorúan különböztessék meg a rossz indulatból elkövetett vétkeket azoktól, melyek az akarat gyengesége miatt esnek meg; mert miként emezeket gyakran el kell nézni, úgy amazokat semmiféle körülmények közt nem szabad eltűrni.

116. A rendszer bírálata. – A jezsuiták nevelésének e rajzában arra törekedtem, hogy a XVI. század állaspontjáról megérttessem célzataikat és eljárásaikat. Megállapítottam a tényeket s a mögöttük rejlő indítékokat. Kimutattam, hogy nevelésük minden mozzanata összefüggött végső céljaikkal. Méltatni akartam, a mit tettek, saját szándékaik nézőpontjából. Ez a történeti megvilágítás kettőről biztosíthatott bennünket. Egyik, hogy azoknak a kívánalmaknak, melyeket a XVI. század katolikusai a legjobbnak hitt nevelésre nézve támasztot-

tak, a jezsuiták épp úgy megfeleltek, mint Melanchthon, Trotzendorf és Sturm a protestánsokéinak. Eleget tettek a kor művelődési szükségleteinek és azoknak a vallásos eszményeknek, melyeket szolgáltak. A másik, a mit elvitatni tőlük épp úgy nem lehet, mint hitbéli ellenfeleiktől, hogy a nevelésben jóhiszeműen jártak el: mindkét tábor nevelői meg voltak győződve, hogy csakis az általok választott eszközök azok, melyek az általuk kitűzött célokhoz elvezetnek; mindkét részről hittek ezeknek az eszközöknek feltétlen helyességében.

E megállapításokhoz azonban még néhány kritikai észrevételt kell fűznöm. Tekintve a jezsuita iskoláknak egész Nyugateurópára kiterjedő példátlan hatását, nem vonhatom ki magamat ama kötelesség alól, hogy nevelésök rendszerének sebezhető pontjaira is néhány szóval rá ne mutassak.

Il en a rendszer merevséggj Oly szilárdul volt megalapítva és felépítve, hogy idők folytán a fejlődésre képtelennek bizonyult. A haladó kor mind több művelődési szükségletet hozott létre, melyeknek kielégítése nem volt megegyeztethető a Ratio szellemével vagy nem volt megvalósítható a felállított korlátok miatt. Többször is hangsúlyozza a szabálykönyv, hogy a nevelés és oktatás rendjében minden újítástól szigorúan óvakodni kelylgy történt, hogy utóbb a jezsuiták iskolája és az élet közt át nem hidalható úr támadt. A mikor már a művelt embertől a dolgok ismeretét kívánták, még mindig szavakat tanítottak; minden komoly igyekezetük szótanulmány körül forgott.

Nem egészen alap nélkül való az az ellenvetés sem, melyet Montaigne kortársai is már megengedhettek maguknak, hogy a jezsuiták a nevelés hatalmát túlbecsülték. Valóban lehetetlen azt hinni, hogy emberi lényeket, bármilyen legyen egyéniségük, azaz velükszületett természetük, bármilyen különböző családi, társadalmi, természeti hatások érijék őket, tervszerű nevelés útján gondolkodásban, érzésben, akarásban, egész belső világunkban, egész világnézetükben teljesen egyenlőkké lehetesen tenni. Pedig a jezsuiták ezt akarták. Habár soha nevelők gondosabban nem tanulmányozták minden egyes gyermek

lelkét, mint ők, soha paedagógusok nem voltak, kik kevésbé engedték érvényesülni azt, a mi a gyermekben jellemzetesen egyéni. Valamint maguk a jezsuiták is, ha hűek akartak lenni a Társaság alapelveihez, csak egyéniségük teljes megtagadásával, az alapító által nem ok nélkül hangoztatott abnegatio iudicii-vel érhették el céljukat, úgy neveltjeikben sem volt szabad megbecsülniük az egyéni kezdeményt. Pedig az ember értéke nem csak azon fordul meg, a mi őt egyenlővé teszi embertársaival, hanem sokkal inkább azon, a mi neki, mint erkölcsi személyiségnek, a szó legnemesebb értelmében egészen a sajátja. Az erkölcsnek is minden egyes egyénben az ő sajátos lelki élményévé kell válnia, hogy a puszta legalitáson felülemelkedjék.

Összefügg ezzel az emberi természet egyoldalú értelmezése, melyre a jezsuiták hajlottak. A mit a természet létrehoz, korántsem mind jó, miként Rousseau hitte, de nem is oly rossz, miként a jezsuiták gondolták. A nevelésnek – legalább a tudományos elmélet álláspontjáról – nem lehet legmagasabb szabálya: mindent mortifikálni, a mi az emberben érzeki; a feladat csak az lehet, hogy a nevelés érzékiségünket szabályozza, korlátok közé szorítsa, elfajulásának elejét vegye, szellemiségünknek alárendelje. Ennek nem lehet eszköze a test sanyargatása, hanem csupán a jó erkölcsnek begyakorlása; oly aszkézis, mely az erényes cselekvést a megszokás erejével ruházza fel s ekként a moralitásnak szilárd alapot vet. Az önuralom megszerzése valóban emberhez, mint eszes lényhez méltó feladat; de vajjon azzal, a mi örök emberi, nem ellenkezik-e a léleknek ama teljes szenvtelensége, a vérnek hevesebb pezsdülésre képzelensége, minden érzelmi kitörésnek csirájában elfojtása, vagyis az önuralomnak az a majdnem emberfölötti mértéke, melyre a jezsuiták maguk a világnak példát adtak?

Végül nem lehet tagadni, hogy a jezsuita nevelés a vallásos vonatkozásoktól független kultúra iránt való érzékenységet alkalmas volt letompítani. A jezsuiták igazi neveltje annyira előbbre valónak kellett „Hogy tartsa minden más fölött a hit dolgait, a katolikus egyház érdekeit, hogy könnyen elhidegülhetett minden iránt, a mi

csak kultúra, a mi *csak* világi vagy állampolgári műveltség. Ezzel az észrevétellel nem áll ellentétben az a jezsuiták (mint említve volt) a világban forgolódni és cselekedni tudó emberekké tudták növedeiket kiképezni. Nem a külső magatartásról, a társas érintkezés módjáról, a bátor fellépésről van itt szó, melyek nem hiányoztak azokból, a kiket neveltek, hanem az egyetemes emberi kultúrájukról, melyeknek értékét álláspontjuk kizárólagossága miatt igen sokszor meglátni sem ők, sem neveltjeik nem voltak képesek.

Ámde mindezek az ellenvetések nem annyira a XVI. Századnak, mint inkább a későbbi időknek a látószögéből tehetők. A reformatio és humanizmus korában a hit dolga volt az uralkodó lelkiismereti kérdés és a klasszikus műveltség birtokba vétele a legfontosabbnak tartott kultúrai érdek. A jezsuiták paedagógiája ekkor még általában fedte a katholicizmus híveinek vallási és művelődési eszményeit. Még messze van az idő, mikor újból feléled a renaissance első századának feledésbe ment öröke, a sokoldalúan művelt egyéniség eszménye, melyhez-járul majdan az állami közösség keretein belül az emberi jogok egyenlőségének gondolata¹.

JAVÍTÁSOK ÉS PÓTLÁSOK.

34. 1. intra modum helyett olv.: infra modum.
42. 1. kartársaik h. olv.: kortársaik.
47. 1. Galeazzo Maia h. olv.: G. Maria.
53. 1. homo singolare h. olv.: uomo s.
140. 1. „Ha nem is évszámok szerint, de tényleg benne vagyunk az új korban.” Értsd: a paedagogia új korában, mely szerintem a XVIS-ik századdal, az empirismus és rationalismus korával kezdődik.
234. 1. 3-ik jegyz. Hazánkban is voltak német iskoladrámák. L. Szilasi Klára: Stöckel Lénárd Zsuzsanna-drámája és a bártfai német iskolai színjáték a XVI. században. Budapest, 1918.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A

- Abaelard 2.
Ábel Jenő 56,58, 59,81– 103(passim).
Aberdeen 170.
Academia Isiropolitana 90-92.
Accessit 264.
Acsay Antal 1, 36, 46, 57, 181.
Adams 161.
Ad usum Delphini 258.
Aegidius Romanus 174.
Aemulatio 44, 184, 226,248,262-265.
Aeneas Sylvius 1. Enea Silvio.
Aestheticizmus 7-8,18, 55, 73-74,
127-8.
Agathias 159.
AgricolaRudolphus 87,128,177-181,
186, 188, 189, 195, 231, 249, 250.
Aischines 50, 93, 227.
Aisopos 239.
Akadémiák 23-24, 25, 167, 230,
265-266.
Alanus ab jnsulis 116.
Albert király 37.
Alberti (Leon Battista) 6, 24, 46,
55, 77.
Alcala 105, 248-251.
Aldus Manutius 24-25, 59, 69, 95,
98, 99, 143.
Alfonso (aragoniai) 22.
Alvarez Emmanuel 259.
Amboise 108.
Ambrogio Traversai!! 22, 38.
Ambrosius 39.
Amyot 109.
Anakreon 109.
Analysis 129.
Andrea del Sarto 108.
Andreáé 152.
Andreas Pannonius 60.
Andronikos Kallistos 22.
Anjouk 81, 82.
Anna királyné 93.
Anthologia graeca 58.
Antwerpen 13.
Anyanyelv 163, 179, 257, 260.
Apitius 195.
Apollo Belvedere 25.
Aquaviva (Claudius) 243, 246.
Arany János 15.
Argyropulos 86, 186.
Ariosto Alfonso 67.
– Boiardo 105.
Aristophanes 149, 202, 227.
Aristoteles 14, 16, 17, 23, 26, 42, 50,
51, 53, 99, 110, 111, 128-9, 136,
149, 179, 184, 186, 202, 209, 222,
229, 257.
Arnstadt 142.
Ascham Roger 143, 162-5, 166-7,
169.
Aschbach 185.
Assisi Szent Ferencz 2.
Astrologia 122.
Astronomia 101, 119, 122, 125, 148.
Aszkézis 270, 275.
Athenaios 122.
Augsburg 213, 219.
Aurispá Giovanni 21.
Averroisták 17.
Avignon 12.

B

- Babits Mihály 136.
 Baco 152, 251.
 Baden 233.
 Bajoni István 11.
 Bajorország 233.
 Bakócz Tamás 89, 96,
 Balassa Pál 236.
 - Zsigmond 236.
 Balbus Jeromos 93.
 Bálint Zoltán 109.
 Balogh Ilona 77.
 Báisarti Vitus János 235.
 Barbaro Francesco 46.
 Barbosa Arius 105.
 Barlaam 19.
 Barnabo 18.
 Bártfa 235.
 Basedow 159.
 Basilius Magnus 26, 30, 257.
 * Bászél Aurél 23.
 Báihori István 252.
 - Miklós 88.
 Batthyány Ferenc 232.
 Bauch 92, 185.
 Baysrd 72.
 Bazel 186, 191, 192, 221, 235.
 Bázeli zsinat 170 6.
 Beatrix 69, 97.
 Beaius Rhenanus 87, 107, 108, 159,
 182, 186, 188, 189, 208.
 Beccadelli Antonio 23, 60.
 Bécs 89, 90, 91, 92, 93, 96, 97, 185,
 186, 251.
 Békefi Rémgig 90, 100, 235, 237.
 Békési Emil 36.
 Bellini 108.
 Bembo Pietro 25, 48, 67, 68, 79
 Benivulus Baptista 30.
 Benndorf 161, 168.
 Benvenuto Cellini 108.
 Bertalot 176.
 Berzevichy Alb. 1, 66, 69, 83.
 Bessarion 22, 186.
 Besztercebánya 235, 237-239.
 Beza 233.
 Bibbiena 67.
 Birkás Géza 133.
 Bisicci Vespasiano 59, 60, 64, 86, 88.
 Bitschin Konrád 174-5.
 Blois 108.
 Boccaccio 8, 9, 10, 13, 73, 161, 173.
 Bodinus 116.
 Boissier 128.
 Bologna 82, 97, 176, 185.
 Bona Maria-47.
 Bonfini 5.
 Bonifacio jezsuita, 105, 241, 249,
 258. 269.
 Bordeaux 132.
 Boroszló 235.
 Botanika 125.
 Bramante 6.
 Brandi I.
 Brandenburg 219, 263.
 Brandolini 83, 92.
 Brassicanus 99.
 Brassó 235, 237.
 Braunschweig 216-218, 219.
 Bréma 219.
 Brieg 234, 263.
 Brinsley 169.
 Brodarich István 89, 187.
 Browning 79.
 Brügge 13, 249.
 Brunellesco 21.
 Bruni Leonardo 21, 26, 38, 46, 159.
 Buda 82, 87; 90, 91, 92, 93, 95, 103.
 Budaeus 108, 116, 155, 225.
 Bugenhagen 216, 219.
 Burckhardt Jakab 1, 74.
 Burger Ottó 155.
 B tirer Albert 190, 208.
 Busaeus 248.
 Buschius H. 186.
 Buzlai Mózes 96.

C

- Caesar (Julius) 96, 154, 165, 202,
 252, 258.
 Callimachus (Buonacursius) 85, 93.
 Cambridge 144, 162, 167, 190.
 Camerarius 220.
 Campanella 152.

- Canisius 248.
 Canossa Lodovico 67.
 Capefigue 107.
 Caraffa Diomedo 69.
 Carbo Ludovicus 57, 83.
 Cardanus 55.
 Cartwright 65
 Casa Giocosa 62, 65, 126.
 Caselius 209, 232.
 Castalio 220.
 Castiglione Baldassare 65-76, 128.
 151, 161.
 Cato 122, 238.
 Catullus 258, 259.
 Celtis Konrád 93, 94, 178, 185, 186.
 Cervinus 94.
 Chalkondylas Demetrios 22, 144.
 Chambord 108.
 Chemia 125.
 Chenonceau 108.
 Chrysologus 98.
 Chysoloras Manuel 19,20-21, 22,
 59.
 Chrysostomos 257.
 Cicero 11, 17, 19, 20, 23, 26, 39,
 43, 45, 47, 50, 64, 88, 95, 96, 1G0,
 111, 122, 129, 161, 165, 167, 170,
 185, 191, 202-204, 219, 221, 225,
 227, 228, 233, 238, 249, 252, 257,
 258, 259.
 Cinquecento 74-76.
 Ciriaco 21.
 Cisio Janus 101.
 Clermont 272.
 Coelius Calc'igninus 96.
 Coetus 223, 236.
 Cohen 10.
 Coignet 107.
 Coimbra 251.
 Colét János 170, 190.
 Collège de Guyenne 114, 131.
 — du Presles 248.
 — Montaigne 114, 190.
 — Royal 108, 225.
 — Sainte Barbe 248.
 Colonnák 13.
 Colosseum 175.
 Comenius 45, 159, 183, 195.
 Comines 159.
 Computus 117.
 Concertatio 226, 249, 262-265.
 Copernicus 10.
 Cordier Mathurin 131,198,220,233.
 Corraro Gregorio 47.
 Corrector 267.
 Corregiók 13.
 Cortegiano 65-76, 128, 139, 140.
 Corvin János 83, 98.
 Corvina-könyvtár 99-100.
 Corycaei 239.
 Cosinio de' Medici 21.
 Cousin Jean 108.
 Csáki Miklós 89.
 Csáktornyai János 194.
 Csánki Dezső 83.
 Császár Mihály 90.
 Curtius Rufus 258.
- D
- Dalberg püspök 177, 178.
 Dante 5, 9, 13, 14-15, 136,
 Darnesteier-Hatzfeld 109.
 Daíi Agosiino 47.
 Dávid 40.
 Debreczen 235, 237, 242.
 Decenibri 46.
 Deelamaíók 230, 248.
 Decuriák 184, 226, 234,249,255, 262.
 Delpral-Mohnike 181.
 Demosthenes 50, 64, 129, 202, 227.
 Descartes 257.
 Deventer 177, 181, 182. 183-9.
 Dczsi Lajos 220, 236,
 Diariumok 234.
 Didót 24, 25, 59, 96, 98.
 Díjak (jutalom- és versenydíjakl 184,
 264, 265.
 Diethy 1,
 Dionysios Thrax 59.
 Dionysius Halicarnasseus 159.
 Dittrich Pál 234.
 Divéky 89.
 Doctrinale 23, 59, 100, 110, 117, 183,
 185, 188, 192.
 Dominici 35, 55.

Donatello 21.
 Donatus 100, 116, 213.
 Doriák 13.
 Dormi Secure 117.
 Dringenberg Ludw. 182.
 Du Bellay 109.
 Dunai tudóstársaság 93-4,
 Duns Scotus 110.
 Dürer 177.

E

Eberhardus 117, 188, 192.
 Edward (VI.) 166, 168, 169.
 Egyéniség 3-4, 53-54, 74-75, 123,
 125, 156, 274-5.
 Egyetemek 16, 23, 90-92, 178,
 185-186, 208, 209, 221-222, 250,
 254.
 Einhardus 159.
 Éltrevaló nevelés 125, 138, 140,
 205, 271.
 Eloquentia 173, 185-6, 227-8.
 Elyot Thomas 162-165, 172.
 Emkes 162.
 Emlékezet 125, 135-136, 262.
 Emmerich 181.
 Er. ea Silvio 6, 10, 23, 35, 39, 55,
 58, 82, 143, 159, 161, 176.
 Ének 32, 216, 239.
 Eötvös József báró 247.
 Epheniend. es 231, 234.
 Epistolae obscurorum virorum 186.
 Erasmus 76, 79, 87, 94, 96, 106, 107,
 114, 128, 132, 142, 144, 149, 155,
 165, 170, 182, 186, 187-206, 208,
 210, 220, 225, 233-232, 238,
 250, 252.
 Erdődi Simon 96.
 Erfurt 185, 186.
 Erkölcsi nevelés 28-29, 37, 41-42,
 49, 54, 63, 72, 122-3, 137-138,
 140, 147, 214-5, 269-273.
 Ernest Zsigmond 57, 89,
 Erzsébet angol királyné 166-169.
 Erzsébet lengyel királyné 93.
 Eruditio 261.
 Estei család 21, 47, 56, 78, 177.

Estienne-cs alád 108.
 Ethika 257.
 Eton-school 166.
 Euklides 130, 184, 257.
 Euripides 113, 149, 202, 227.
 Euryalus és Lucretia 38, 161.
 Eusebios 99.
 Evangélium 17.
 Eyb (Albrecht v.) 176.

F.

Fabri Felix 173.
 Facetus 116.
 Facultas linguarum 254.
 Federigo 61, 65, 66.
 Fejedelmi iskolák 221, 233.
 Ferencz (I.) 107-108, 113, 131^v, 225.
 Ferrara 21, 56, 57, 58, 60, 105,
 177, 185.
 Festészet 63, 70.
 Filelfo 8, 19, 22, 40, 46, 47, 55,
 66, 82.
 Firenze II, 13-14, 19, 20, 21-22,
 24, 79, 99, 105, 144.
 Florista 188, 192.
 Fögel József 91, 93, 94, 95, 96, 98,
 99, 101.
 Fögel Sándor 93.
 Fontaineb',eau 108.
 Foot-ball 162.
 Fortius Joachim 234.
 Fra Bartolomeo 25.
 Fracasseiti 15.
 Fraknoi 11, 85, 80, 235, 236, 237,
 250, 252, 253.
 Frankfurt 216, 221, 235.
 Fregoso testvérek 67.
 Freiburg 192.
 Freisingeni Otto 159.
 Freundt 237.
 Friedensburg W. 186, 208, 209, 221
 Fnschlin Nicodemus 232.
 Frobeniuâ 87, 191.
 Froissart 159.

G

Galeazzo 18.
 Galenos 149.

- Galeottus Martius 65, 85, 88, 89.
 Galle R. 174.
 Galliker 36.
 Garázda Péter 89, 98.
 Garlandia (Joannes de) 188, 192.
 Garzo Joannes 90.
 Gasparino da Barzizza 19, 61.
 Gaza (Theodoros) 144, 177, 186, 193.
 Gazio Antonio 95.
 Gebhart Em. 1, 113, 127.
 Geiger L. 1, 7.
 Gemisthos Plethon 22.
 Genesis /mint módszer) 129, 130.
 Genf 131, 132, 233.
 Gent J 81.
 Genua 13.
 Geometria 119, 122.
 Georgios Trapezuntios 22, 60, 86, 88.
 Gergely (XII.) pápa 30.
 (Nagy) pápa 39.
 Gerini 26.
 Ghiberti 21.
 Gian Galeazzo Mária 47.
 Gilbert Humphrey 167.
 Gilbertus 27.
 Giotto 14.
 Giovanni de Ravenna 19, 61.
 Giugnio Dominico 83.
 Giuliano de' Medici 67.
 Glasgow 170.
 Goclenius 182, 225.
 Goldberg 222-224, 235, 236.
 Gonzágák 21, 48, 61, 67, 78.
 Görög nyelv és irodalom 11, 38, 50, 58, 61, 70, 97-100, 109, 113-114, 121, 122, 127, 149, 163, 167, 168, 170, 184, 186, 189, 193, 202, 210, 219, 222, 238, 256-257.
 Gosztonyi János 95.
 Göttingen 219.
 Gouda 188.
 Goujon Jean 108.
 Grammar--Schools 166-169, 170.
 Grammatika 59, 105, 110, 112, 117, 130, 134, 169, 183, 184, 186, 188, 193, 200, 219, 226, 232, 238, 259.
 Graves 128.
 Gray (Grey) Johanna 166.
 Gregorius Nazianzenus 177, 257.
 Greifswald 186, 221.
 Grimaldiak 13.
 Grimma 221, 233.
 Grocyn 144.
 Groningen 181.
 Grosse Hugo 216.
 Grote Geert 181.
 Guarino da Verona 6, 19, 20-21, 26, 38, 47, 56-60, 61, 87, 101, 143.
 Guarino Battista 20, 47, 56, 57, 117, 189.
 Guise-ek 131.
 Gulyás Pál 98, 99.
 Gymnasium 226-228.
 Győr 250.
 Gyula (II.) pápa 67, 69.
 Gyulafehérvár 252.
- H
- Hajnóczy R. József 223.
 Hamburg 218, 219.
 Harrow 168.
 Hartfelder 218.
 Hartlib 152. >
 Hasse I.
 Hauser József 178.
 Haussier Max 173.
 Héber nyelv 121, 122, 210, 219, 222, 238, 239.
 Hegedüs István 56, 57, 81 – 103. (passim)
 Hegius Alex. 178, 184, 186, 189, 250.
 Heidelberg 177, 178, 186, 209, 221, 233, 235, 263.
 Heimbürg (Gregor v.) 176.
 Helmstädt 221.
 Heltai Gáspár 92.
 Henckel János 96, 187.
 Henrik (VIII.) 144, 153, 154, 165, 166, 167, 168, 169.
 Herder 76.
 Hermann J. B. 241, 248.
 Herodianos 149.
 Herodotos 149, 159, 202.

- Herzogenbusch 181, 189.
 Hesiodos 120, 239.
 Heyden Seb. 220, 238.
 Hieronymiták 181-183, 188 189, 225, 248.
 Hieronymus 30, 39, 40, 160.
 Hildesheim 181.
 Hippokrates 149.
 Hírnév 4-5.
 Holzamer József 162,
 Homér 32, 50, 58, 64, 113, 129, 149, 174, 202, 221, 239.
 Honterus János 235.
 Horatius 32, 40, 95, 109, 170, 202, 221, 238, 252, 258.
 Hrabanus Maurus 222.
 Hughes 251.
 Hugo a Sancto Victore 174.
 Hugonották 131-132.
 Hugutio 117, 192.
 Humaniora 256.
 'H um m eiber g 208.
 Hunyadi János 82.
- ignác (Loyolai) 159, 242, 243, 244, 247, 249.
 Illemtan 194-197.
 Imitatio 227.
 Írország 171.
 Isokrates 50, 98, 167, 221.
 Isívánfi Pál 97.
 Izidor. (Sevillai) 174.
- J
- Jagellók 92-97.
 János mester 91.
 janotus de Bragmardo 112, 113.
 Janus Pannonius 47, 57, 58-59, 60, 86-88, 97, 99, 100.
 Játék 31-32, 47-48, 62, 120, 125, 126, 161.
 Jezsuiták 44, 114, 115, 132, 159, 184, 241-276.
 Joannes Capellanus 99.
 Joannes Saresberiensis 2.
- Jogtudomány 122, 254.
 Jordanes 159.
 Josephus Flavius 159.
 Jourdain 115.
 Jovianus Pontanus 24.
 Juvencius 241.
 Jürgens 223.
- K
- Kaemmel 181, 218.
 Kálnai imre 96.
 Kálvin 131, 166, 233.
 Károly (Nagy) 2.
 - (IV.) 12.
 - (VIII.) 105.
 Kassa 242, 254.
 Katalin (aragoniai) 144.
 Katekizmus 216, 227, 257.
 Katholikus iskolázás 239-240.
 Katholikus Izabella 105.
 Katona Lajos 15.
 Kázmér lengyel király 93.
 Keferstein 218.
 Kelen Ferencz 145.
 Kempis Tamás 72, 181.
 Kerekes Abris 128.
 Keresziény terminológia 203-204.
 Kerr John 170.
 Kesserű Mihály 89 98.
 Kézi munka 119.
 Kink 185.
 Kirándulások 122, 125.
 Kisvárdai István 89.
 - János 101.
 Knauz Nándor 93.
 Knox I/O.
 Koerting 15.
 Köln 177, 181, 186, 248 249.
 Kolostori iskolák 173-174, 221, 249.
 Kolozsvár 252.
 Kolumbus 10.
 Königsberg 221.
 Konstanczi zsinat 143, 173.
 Konstantinápoly 22, 23, 82.
 Konviktusok 255.
 Könyvnyomatás 24, 108, 121, 189.
 Kopenhága 219.

- Kopp K. A. 40.
 Kosmographia 122.
 Krakó 89, 90, 96, 97.
 Krampe 55.
 Kropf 89.
 Kuypers 159.
- L
- Lactantius 39.
 Lajos (Nagy) 13, 82.
 – (II.) 92. s. k. I.
 Lambinus 113.
 Landino Cristoforo 24.
 Langen Rudolf 178, 186.
 Lányi János 142.
 Laokoon-csoport 25.
 Laskaris Joannes 25.
 László (V.) király 36-39, 40, 82.
 Latimer 144.
 Latin nyelv 132, 149, 154, 161, 163-165, 168, 169, 170, 179, 183, 188-189, 193 sk. 1., 205, 210, 219, 222, 223, 225-228, 234, 238, 239, 256, 258-262.
 Lauingen 233, 236.
 Laureniana 21, 64.
 Lebrija Antonio 105.
 Lefranc 109.
 Legrand 152.
 Leibniz 257.
 Leo (X.) pápa 25, 68, 79, 115, 206.
 Leonardo da Vinci 6, 25, 53, 105, 108.
 Lilius 144, 169, 193.
 Linacre 144.
 Lipcse 186, 209, 218, 221.
 Livius 39, 96, 154, 159, 165, 167, 227, 238, 252, 258.
 Lobkowitz Bohuslav 94, 95.
 Locatio 184.
 Locke 142.
 Lőcse 194, 223, 252.
 Logus Silesius 96.
 Lőkös János 91.
 London 190.
 Lorenzo de Medici 6, 24.
 Löwen 177, 181, 182, 186, 190, 225.
 Lübeck 219.
- Luca della Robbia 21.
 Lucanus 96.
 Luder Péter 185.
 Ludolf v. Hildesheim 188.
 Lukianos 149, 202, 239.
 Lullus 122.
 Lüneburg 218.
 Lupusok 223.
 Luther 166, 191, 206, 210-215, 237.
 Lüttich 181, 182, 184, 225, 227, 248.
 Lykon 44.
 Lykurgos 32.
 Lyon 108.
 Lysias 50.
- M
- Maffeo Vegio 39-45, 55, 77, 154-5, 249.
 Magdeburg 181, 234.
 Magyarország 81-103, 234-240, 242, 251-2.
 Magyi Sebestyén 96.
 Malatesta Ghismondo 6.
 — Isabella 46.
 Máily Ferencz 59.
 Mammotrectus 117.
 Manetti 22, 46.
 Mantua 21, 61, 65.
 Marburg 221.
 Marchesini 117.
 Marciana 22.
 Marcus Aurelius 25.
 Margit (navarrai) 109.
 Mária-congregatiók 270-271.
 Mária királyné 96, 103, 166, 168.
 — hercegnő 154, 160.
 Mark H. T. 161.
 Marsiglio Ficino 24, 46, 88, 99, 105.
 Martialis 86, 87.
 Martin 1, 105.
 Martinus de Braga 117.
 Márton mester 93.
 Massaro I*r. 99.
 Massebieau 131.
 Matematika 51, 63, 90, 130, 222, 227, 238.
 Matthias Trivianus 47.
 Mátyás király 5, 11, 65, 82-84, 86,

88, 89, 90, 91, 92, 96, 97, 98
99, 108.
Mecklenburg 219.
Mediocritas 49-50.
Medveczky Frigyes 345.
Meissen 221, 233.
Melanchthon 96, 191, 209, 218-222,
225, 231, 236, 237, 238, 239, 274.
Melich János 220.
Merchant Taylors School 162, 168.
Mercurialis 55, 163.
Messina 248, 251.
Michel Angelo 6, 24, 25, 53, 79.
Michelet 9, 105, 107.
Miklós (V) pápa 22, 59.
Miksa császár 185.
Milano 13, 24, 105.
Milius 94.
Minden 219.
Miraeus 248.
Mithridates 37.
Módszer 129-130, 180, 183, 188-9,
199-200, 220, 222, 260-262.
„Molnár Aladár 184,218,235, 237, 241.
Monica 40, 43, 77.
Montaigne 114,132-142,169,250,274.
Montjóie lord 154, 190.
Montpellier «24.
Móré Fülöp 96.
Moreili Giovanni 46.
Morus Tamás 144-153,167,172,190.
Műhelyek látogatása 120.
Mosellanus 190, 194, 202, 220, 238.
Muicasier Richard 362-165,170,172.
Munkára nevelés 347-8.
Münster 181, 182.
Müntz Eugène 1, 24, 306.
Murmellius 182, 383.
Musuros Markos 25, 98.
Mutianus Rufus 185.

N

Nádasdi Tamás 96.
Nagy Norbert 36.
Nagyszeben 237.
Nagyszombat 242, 250, 251, 252,
254, 270.

Naldus Naldi 98, 99.
Nápoly 13, 22-23, 24, 174.
Neccam 174, 175.
Neideck György 94.
Neményi Ambrus 128.
Németalföld 181-2, 187-189.
Népoktatás 170, 210-218.
Neumarkt Johann v. 173.
Niccoló d'Eete 6, 56.
Niccolo Niccoli 7.
Nicolaus de Lyra 110. -
Niger Petrus 92.
Nisard 187, 218.
Nőnevelés 76-78, 154, 160-161,
163, 167, 194, 215-218.
Noidhausen 218, 234. '
Nürnberg 177, 218.
Nyelvtudomány 37, 59, 70, 121, 155,
164, 169, 193, 210, 211.
Nyilvános nevelés 163, 199, 254.
Nymwegen 183, 248.

O

Óbuda 90.
Oláh Miklós 95, 103, 187, 192, 250,
252, 253.
Oliphant James 162.
Olműczi Ágoston 94.
Orvostudományok 123, 254.
Orsin iák 13.
Ortvay 96.
Osnabrück 219.
Ovidius 40, 87, 96, 238, 252, 259.
Oxford 167.

P

Pachiler 243.
Padua 60, 61, 82, 96, 176, 177, 185.
Paedagogiumok 220-221.
Paiaeologos Joannes 22.
Palatinatus 233, 235, 236.
Palencia 267.
Paimieri Matteo 46, 47, 55, 161.
Palóczi Zsigmond 89.
Papinianus 122.
Párhuzamos osztályok 255.
Paris 108, 110, 111, 112, 113, 114,

- 115, 122, 123, 129, 177, 183, 190, 225, 248, 251.
 Parma 13.
 Parmentier 161, 165, 168, 169.
 Parti kulák 220, 221.
 Passavantus 117.
 Pastor 30, 64.
 Pater meus 188,
 Pater Walter 1.
 Patrizi Francesco 46, 55, 161.
 Paulsen 17, 177, 182, 185, 191, 208, 209, 218, 221, 233.
 Paulus Diaconus 159.
 Pausanias 122.
 Pavia 176, 177.
 Pécs 82, 90.
 Pédantisme 134.
 Perényi Ferencz 95.
 – Miklós 89.
 Perotti Niccolo 46.
 Perpiná 258.
 Perugino 25.
 Pestalozzi 53.
 Péter János 40, 188, 194.
 Péter mester 90.
 Péterfy Sándor 40.
 Petrarca 2, 8, 9, 10, 12, 13, 15-19, 27-30, 53, 73, 143, 173.
 Petrus Hispanus 110.
 Pforta 221, 233.
 Philosophia 37, 38, 52-53, 110, 111, 122, 128-130, 131, 134, 138, 148, 178-9, 184, 200, 202, 219, 222, 229, 257.
 Pico della Mirandola 7, 24, 105, 177.
 Pietro Aretino 4.
 Pindaros 109, 113.
 Pirkhaimer 177.
 Pisa 177.
 Pisó Jakab 94, 187
 Platina 159.
 Platon 6, 8, 17, 24, 26, 33, 51, 52, 53, 88, 105, 109, 122, 129, 136, 137, 145, 149, 151-2, 161, 184, 229.
 Piatoni akadémia 24.
 Plautus 50, 95, 202, 221, 226, 234, 267.
 Pléiade 109, 131.
 Poéta laureatus 185.
 Plutarchos 26, 30, 45, 58, 99, 109, 122, 132, 162, 193, 221.
 Poggio 19, 21, 22, 26, 38, 82, 143, 176.
 Polentone Secco 46.
 Poliziano Angelo 24, 47, 98, 105, 120.
 Pomeránia 218, 219.
 Pomponius Laetus 24.
 Pontano 191.
 Ponticus Virunius 91.
 Pór Antal 35.
 Porcia Jacopo 47, 55.
 Possevinus 203, 241, 246, 248-249.
 Pozsony, 90-92, 235-6, 252.
 Primaticcio 108.
 Procopius 159.
 Propertius 258, 259.
 Protestáns iskolázás 213-4.
 Prudentius 161.
 Pry s I. 152.
 Ptolemaios 99.
 Public schools 168.
 Pythagoras 221.
- Q.
- Quadrivium 38, 43.
 Quid est? 117.
 Quintilianus 26, 45, 72, 122, 193, 231, 249, 252.
- R
- Rabelais 112, 113, 114-115, 116-128, 141, 250.
 Raffael 25, 65, 67, 75, 79.
 Rajzolás 43, 70.
 Ramus Péter 110-112, 113, 124, 128-131, 133, 142, 183, 184, 209, 225, 228, 248, 250.
 Ranke 131, 243.
 Ráskai Gáspár 96.
 Ratio Studiorum S. I. 241, 246-249, 274.
 Raumer 223.

- Récsey Viktor 95.
 Reformatio 109, 131-2, 144, 166, 170, 191, 206-208, 235, 239-240, 250.
 Regéczy József 93.
 Regino 159.
 Regiomontanus 86, 87, 90.
 Rendtartás 267.
 Restio Ludovicus 96.
 Retroversio 164.
 Reuchlin (Capnion) 87,-186, 250.
 Réwai Péter 236.
 Rhau 222.
 Rheiorika 38, 101, 110, 111, 429 - 130, 134, 184, 185-6, 202, 219, 222, 226, 229, 259.
 Ribini 236.
 Rienzo 19.
 Rodenwald Otto 233.
 Róma 13, 22, 24, 25, 78-80, 128, 173, 175, 185, 190, 251.
 Roméi Annibale 69.
 Ronsard 109,
 Rosmini 46, 61, 66.
 Rosier 30, 35, 45.
 Rossi-k 13.
 Rosso 108.
 Rostock 186, 221.
 Rotterdam 188.
 Rousseau 142, 275.
 Rude Ad. 218.
 Rugby 168.
 Rugini 108.
 Ruhmer Vilmos 76.
- S
- Sabbadini 20, 56.
 Sacchini 241, 255, 256, 258, 263-4, 268.
 Sacco di Roma 79.
 Sadoletto 48-53, 55, 65, 67, 79.
 Saint-Denis 108.
 Saitschek R. 1.
 Salamanca 105, 248.
 Salustius 39, 96, 154, 159, 252, 258.
 Salutati Coluccio 4.
 Sanocki Gergely 98.
 Sárospatak 235, 237, 242, 252, 260.
 Savonarola 71, 206.
 Scévole de Sainte Marthe 116.
 Schairer 207, 212.
 Scheid 241.
 Schimberg André 241.
 Schlehta János 94.
 Schleswig-Holstein 219.
 Schlettstadt 182.
 Schmidt Charles 184.
 Schmidt K. 177.
 Scholaszticizmus 16-17, 53, 175, 178-9, 186.
 Schönherr Gyula 91.
 Schrauf Károly 90.
 Schremmel Ábrahám 235, 237.
 Schubring 66.
 Schwerd 55.
 Sebastianus Mattheus 99.
 Seneca 45, 96, 117, 132, 137, 161.
 Sforzák 78.
 Siegler 237.
 Sigerus Nicolaus 18.
 Sintheim (Zinthus) I. 189.
 Siske G. 157.
 Skóczia 170-1.
 Soarius (Suarezj) 253
 Sohm Walter 231.
 Sokoldalúság 5-6, 54, 63, 69, 124, 127, 205.
 Somogyi Melius Péter 235.
 Sophokles 149, 167, 227.
 Sopron 252.
 Spanyol humanizmus 105.
 Spingarn 109.
 St. Andrews 170.
 Stein (kolostor) 189.
 Stiblinus 152.
 Stiborius András 94.
 Stier József 259.
 Stilusképzés 43, 55, 130, 164, 179, 193-4, 203, 227, 230, 234, 258, 259, 260.
 Stöckel Lénárd 235.
 Stralsund 263.
 Strassburg 218, 225-230, 235, 236, 247, 256.
 Strovvski 133.

- Sturm János 76, 110, 128, 129, 161, 164, 166, 182, 184, 209, 224-238 (passim) 247, 248, 250, 256, 274.
 Stuttgart 220.
 Suetonius 154.
 Sulpicius Verulamius 117.
 Supplementum 117.
 Sylvester (Erdösi) János 220.
 Symon Bensusan 1.
 Symonds 1, 6, 24, 61, 105.
 Szabad művészetek 54, 100, 101, 118-119, 122.
 Szabad oktatás 153.
 Szakmári György 98
 Szalaházi Tamás 98.
 Szálkai László 95, 101.
 Számтан 52, 119, 122, 125, 130, 216, 219, 238.
 Szapolyai György 89.
 Szászország 218, 221.
 Szatmári György 95.
 Székese gyházi isi olák 174.
 Szelényi 237.
 Szemere Samu 1.
 Szemléltetés 200-201.
 Szenczi Molnár Albert 236.
 Szent-Ágoston 39, 40, 43, 161 174.
 Szent Bernát 101.
 Szentírás 14, 29, 123, 161, 168, 179, 210-212, 216, 239.
 Szent-Pál iskola (Londonban) 162, 168,
 Szent Tamás (Aquinoi) 257.
 Szerémi György 101, 103.
 Szikszói Fabricius Balázs 235.
 Színdarabok 184, 226-7, 266-267.
 Szülői értekezletek 164.
 Tekintély 8-9, 140-141, 214-5.
 Terentius 50, 165, 170, 184, 185, 189, 202, 219, 221, 226, 234, 238, 252, 258, 267.
 Természetmegismerés 10-11, 122-123, 125, 127, 179.
 Testi fenyíték 41, 114, 169, 199, 215, 223, 239, 267.
 Testi nevelés 30-33, 36, 41, 47-48, 51-52, 55, 62, 69, 118, 119, 125, 127, 135, 162-163.
 Teutsch 237.
 Théièeme 126.
 Theodulus 101, 116.
 Theognis 221.
 Theologia 110, 123, 184, 209.
 Theophrastos 99, 149, 177, 179.
 Thukydidés 98, 113, 149, 159.
 Thurot 115.
 Thurzó Ferencz 89.
 Thurzó János 89.
 Thurzó Szaniszló 236.
 Thurzó Zsigmond 89, 95.
 Tibullus 258, 259.
 Tiziano 11.
 Tögel Hermann 188, 198, 202.
 Történet 63, 122, 157-159.
 Toxites Mihály 233.
 Tridenti zsinat 250.
 Trier 181.
 Trithemius 159.
 Triviális iskola 238.
 Trivium 254.
 Trotzendorf Bálint 209, 222 224, 274.
 Tübingen 186, 220, 221.
 Túlterhelés 162, 163.

T

- Tacitus 154, 159, 227, 238.
 Takáts Sándor 253.
 Tanárképzés 165, 267.
 Tandíj 255.
 Táncz 32, 51.
 Tárgyi oktatás 179, 201, 261.
 Társadalmi nevelés 143-153, 171-2.
 Tartaretus 110.

U

- Ubertinus 30.
 Ugoletii Tádé 91, 98, 99.
 Uhlárik János 93.
 Újlaki Ferencz 250.
 Ulászló (II.) 92 s. k. 1.
 Ulm 177.
 Urbino 61, 65-68.
 Utrecht 181, 188.

V

Vágselye 252.
 Vairasse 152.
 Vajda János 188.
 Valla (Lorenzo) 23, 100, 186.
 Vallásos nevelés 33-35, 38 39, 42-43, 48, 49, 54, 64, 119, 123, 140, 153, 160-1, 220, 238, 269 - 273.
 Váradi Péter 89.
 Várdai Ferencz 96.
 Vargha Dezső 218.
 Vári Rezső 81.
 Városi iskolák 174, 212, 215-218, 250.
 Vasco de Gama 10.
 Vatikáni múzeum 25.
 Vauluse 9, 15.
 Velence 13, 24, 61, 190.
 Verancsics Antal 187.
 Veress Endre 82, 89, 96, 97.
 Vergerio 19, 30-35, 39, 43, 48, 54, 55, 56, 61, 85.
 Vergilius 11, 14, 19, 29, 43, 47, 50, 64, 87, 95, 100, 111, 120, 129, 170, 174-5, 185, 202, 219, 221, 238, 252, 258, 259.
 Vértesi János 97.
 Vetési László 98.
 Világiasság 71, 139, 197-199.
 Villani 14.
 Villey 133, 140, 142.
 Vincentius Bellovacensis 174.
 Vingárti Geréb László 89.
 Viscontiak 6, 13.
 Vitéz János 84-85, 90-91.
 Ifj. Vitéz János 89, 93.
 Vittorino da Feltre 19, 47, 55, 60-64, 65, 72, 125, 143, 169.
 Vivés 142, 153-161, 165, 220, 249, 267.
 Vizsgálatok 265.

Voigt G. 1, 30, 35, 60, 61, 104, 143, 175.
 Voltaire 187.
 Vormbaum 216, 218, 219, 220, 223, 225, 226, 231, 233, 234, 250, 263.

W

Wagner Julius 177.
 Waldapfel János 218.
 Walser 22.
 Walther v. d. Vogelweide 2.
 Watson Foster 157, r68, 169.
 Weitzmann W. 156.
 Welpton 163.
 Wendel Gáspár 36.
 Werbőczy István 91, 98.
 Wessel János 177.
 Westminster 168.
 Wipheling 182, 183.
 Wittenberg 186, 208, 209, 218, 221, 222, 235, 236.
 Wolf Hieronymus 263.
 Wolfenbüttel 219.
 Wolff Frigyes Ágost 76.
 Wölfflin I, 76.
 Wolfhardus Adrianus 96.
 Woodward 26, 45, 61, 132, 144, 167, 177, 187.
 Württemberg 220-221, 233.
 Wyle (Niklas v.) 176.

X

Xenophon 26, 64, 77, 136, 159, 177.

Z

Zene 32, 43, 51, 63, 70, 74, 119, 122, 125, 130, 227, 239.
 Ziemssen L. 220.
 Zimmermann Ath. 165, 168.
 Znióvárálja 252.
 Zsigmond király 35, 37, 82.
 Zwolle 177, 181.